



Pule'anga 'o Tonga

FAKAMATALA PATISETI 2018/19

FAKAAKEAKE KI HA TU'UNGA 'OKU
MALU ANGE



POTUNGĀUE PA'ANGA MO E PALANI FAKAFONUA
30 'o Sune 2018

Kanotohi

NGAAHI FAKANOUNOU	3
TALAMU'AKI	8
TO'O KONGA LALAHİ	10
1. TALATEU	11
2. TU'UNGA FAKA'EKONOMIKA MO FAKASOSIALE MO E VAKAI KI HE KAHA'U	12
2.1 'ATA MEI MĀMANI LAHI MO E NGAAHI FONUA KAUNGĀ'API	12
2.2 TUPU FAKA'EKONOMIKA 'A TONGA 'I HONO FAKAHOA MO E PASIFIKI	14
2.3 TU'UNGA FAKA'EKONOMIKA FAKALUKUFUA MO FAKAPA'ANGA MO E VAKAI KI HE KAHA'U.....	14
2.3.1 Ngaahi makatu'unga 'o e 'ekonōmika 'o Tonga 'i he 2017/18	16
2.3.2 Ngaahi sekitoa kehe pea mo e fakafuofua ki he kaha'u	21
2.3.3 Fakafuofua ki he tu'unga fakapa'anga 'i he kaha'u	26
Me'afua Fakapa'anga mo honau tu'unga	26
Fakakalakalasi 'o e fatongia 'a e Pule'anga (COFOG).....	27
2.3.4 Tu'unga Mo'ua Nō 'a e Pule'anga	29
2.4 NGAAHI POLE.....	33
2.5 NGAAHI NGĀUE FAKAPA'ANGA PEA MO HONO OLA.....	34
2.6 FAKALAKALAKA FAKASŌSIALE.....	43
3.1 Patiseti 'a e Pule'anga 2018/19 'i he Ngaahi Poutuliki 'o e TSDF II	48
3.2 Patiseti 'a e Pule'anga 2018/19 'i he 'Asenita Ngāue 'a e Pule'anga (GPA) 2018-2021.....	50
4.1 KO E NGAAHI NGĀUE LALAHİ KI HE 2017/18	51
4.2 FOKOTU'UTU'U PATISETI KI HE 2018/19	52
Palani Fakaakeake mei he ST-Gita	53
Ma'uma'uluta faka'ekonomika mo hono leva'i 'o e ngaahi me'a Fakapa'anga'.	55
Fakalakalaka Fakasōsiale: Tu'unga mo'ui lelei mo e mahu'inga 'o e Ako'	55
Sekitoa Taautaha ki he Fakalakalaka, Ngoue & Toutai, Ngāue mo e Takimamata.....	56
Founga ke matu'uaki 'a e Feliuliuki 'a e 'Ea pea mo e ma'u'anga ivi mei he la'a'.	56
Tauhi e vā fengāue'aki mo e ngaahi fonua tokoni 'i he'enau ngaahi polokalama ki he kaha'u	56
5.1 PATISETI NGĀUE 'A E PULE'ANGA	57
Patiseti Lolotonga ki he 2018/19 mo e ta'u 'e tolu ka hoko	58
Palanisi 'o e Patiseti 'i he Ta'u 'e Tolu ka hoko	60
Fakalukufua'a e Patiseti 'a e Pule'anga 'i hono Vahevahe Faka-Potungāue	60
Fakakatoa 'o e Patiseti Ngae 'a e Pule'anga 'i hono Fakakalakalasi, 2016/17 – 2018/19	61
Patiseti 'a e Pule'anga 'i hono vahe fakafeitu'u	64
Ngaahi Fakalelei kihe pa'anga hu atu mo e pa'anga hu mai ki he 2018/19	65
Patiseti 'a e Pule'anga 'i he ngaahi Poutuliki 'o e TSDFII	67

5.2 KO E PATISETI FAKALAKALAKA 'A E PULE'ANGA TONGA.....	69
Vahevahe 'o e Pa'anga Tokoni (Peseti) fakatatau ki he Fakakalakalasi 'o e Ngaahi Kulupu Fakalakalaka	71
Ngaahi Fakamole mei he Polokalama 'oku Fakapa'anga 'e he Ngāue Tokoni Fakalakalaka.....	72
Ngaahi Pa'anga Tokoni ki he Fakamole 'o e ngaahi Poloseki Faka-Potungaue	74
Ngaahi Fakamole mei he ngaahi tokoni fakalakalaka ki he ngaahi feitu'u	75
Ngaahi fakamole 'o e poloseki 'a e ngaahi fonua tokoni' 'i he ngaahi Poutuliki 'o e TSDF II	78
5.3 KO E PATISETI 'I HE FOTUNGA 'O E FAKAMATALA FAKAPA'ANGA 'A E PULE'ANGA FAKASITETISITIKA (GFS).....	80
Pa'anga Hū mai mei he Tukuhau	82
Pa'anga Hū Mai 'Ikai Tukuhau	84
Ngaahi Tokoni Faka-pa'anga	85
Fakakatoa 'a e Pa'anga Hū Mai mo e Tokoni Faka-pa'anga	86
Fakakatoa 'o e Fakamole pea mo e Fakatau 'o e Ngaahi Koloa 'ikai Fakapa'anga	86
Ngaahi Fakamole	87
Fakapa'anga.....	91
6. AOFANGATUKU	92
7. FKAMATALA FAKALAH	93

NGAAHI FAKANOUNOU

AGO	'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale	DAC	Vahevahe 'a e Tokoni ki he Fakalakalaka
ADB	Pangike Fakalakalaka 'o 'Esia	DFAT	Potungāue ki Muli mo e Fefakatau'aki 'o 'Aositelelia
AIMS	Polokalama Faka'ilekitulonika ki hono tānaki Ngaahi fakamatala 'o e Ngaahi Tokoni mei he Ngaahi Fonua mei Muli mo e ngaahi Kautaha	DOD	Ngaahi Nō ki Tu'apule'anga 'i he Pa'anga Muli Takitaha
AML/CFT	Ngaahi Ngāue ki hono fakafepaki'i 'o e fe'ave'aki fakapulipli 'o e Pa'anga	DPs	Ngaahi Fonua Tokoni pe ngaahi Hoa Ngāue ki he Fakalakalaka
APG	Kulupu 'o e Pasifiki 'oku nau fakafepaki'i 'o e fe'ave'aki fakapulipuli 'o e Pa'anga	DRM	Pule'i 'o e ngaahi fakatamaki fakaenatula
CAPI	Me'angāue Faka'ekitolonika ki he ngaahi Savea Fakafo'ituitui.	DSA	Vakai'i 'o e Tu'unga Leva'i Lelei 'o e Nō
CAT	Konivesio ke ta'ofi 'a e fakamamahi	DSPD	Va'a Ngāue ki he Tokoni Fakasōsiale mo e kau Faingata'a'ia
CDs	Ngaahi Mahaki pe Fokoutua 'oku pipihi	DWCP	Polokalama Ngāue Fakamaatoato Fakafonua
CDCC	Komiti Si'i 'a e Kapineti 'oku tokanga'i 'a e ngaahi Ngaahi Poloseki 'oku tokoni'i mei Muli pe amo e ngaahi kautaha.	DWS	Polokalama Tokoni ki he Kau Faingata'a'ia
CEO	Pule lahi 'o e Potungāue	EAP	Ngaahi fonua 'Esia Hahake mo e Pasifiki
CITIES	Konivesio ki he Fefakatau'aki Fakavaha'aPule'anga 'o e Koloa Fakatolonga	ECE	Ako Tokamu'a 'a e Longa'ifanau
CMA	Continuous Monitoring Approach	EDPF	Fale Fa'o ki he Vahe Hahake
CNY	Pa'anga Siana	EEZ	Sone Malu Faka'ekonomika
COFOG	Fakakalakalasi 'o e Ngaahi Fatongia 'o e Pule'anga	EMDEs	Ngaahi Fonua Kei Langalanga Hake
CPIA	Tu'utu'uni Ngāue Fakafonua mo e Sivi 'o e Ngāue'anga	ERB	Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Ngāue
CPR	Komisoni Lāunga 'a e Kakai	EXIM	Pangikē ki he Hū atu mo hono Hū mai 'o e Koloa 'a Saina
CREC	Talifaki Fakatamaki Taliui Konga	e-waste	Ngaahi veve faka'ilekitulonika
CRPD	Konivēsio ki he Ngaahi Totonu 'a e Kau Faingata'a'ia	FAD	Me'angāue Fakalukufua Fakatoutai
CRSP	Poloseki ki hono teuteu'i ke matu'uaki 'a e feliuluaki 'o e Ea	FAO	Kautaha Tokoni fekau'aki mo e Me'atokoni mo e Ngoue
CSOs	Ngaahi Kautaha Sōsaieti Sivile	FDI	Ngaahi Inivesimeni Mei Tu'apule'anga
CT	Tukuhau Ngāue'aki	FED	Ngaahi Kautaha Fakafetongi Pa'anga

FFA	Ngaahi Kautaha Folomu Fakatoutai	IHDI	Me'afua ki hono sivi'i 'o e tokehekehe 'o e
FIU	Ma'u Mafai Lipooti Pa'anga	IMF	Kautaha Pa'anga Fakavaha'aPule'anga
FSL	Malu 'a e Me'atokoni mo e Ma'u'anga Mo'ui	IURSP	Fakakau 'a e Matu'uaki he sekitoa kolo
GCF	Tokoni Fakapa'anga ki he Ngaahi Ngāue felave'i pea mo e matu'uaki 'o e feliiliuaki 'o e 'Ea	JNAP	Palani Ngāue Fakatahataha Fakafonua ki he 'ātakai
GDL	Ngaahi Nō ki he Fakalakalaka 'a e Pule'anga	JPRM	Fakataha'i 'o e Ngaahi Tu'utu'u ni Fakalelei Ngāue
GDP	Mahu'inga Fakakātoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua	KPIs	Ngaahi Me'afua Tefito
GFC	Faingata'a'ia Fakapa'anga Fakamāmāni lahi	LA	Fale Alea
GFS	Fakamatala Fakasitetisitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga	M&E	Vakai'i mo Sivi'i
GGP	Tokoni ki he Poloseki ki he Masiva	MAFF	Potungāue Ngōue, Me'atokoni mo e Vao'akau
GNI	Mahu'inga Fakakātoa ki he Pa'anga Hūmai 'a e Fonua	MCCTIL	Potungāue Komeesi, Konisiuma, Fefakatau'aki, 'ilo fo'ou, mo e Ngaahi Ngāue 'a e Kakai
GPA	Ngaahi 'Asenita Ngāue 'a e Pule'anga 2018-2021	MDAs	Ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga
HDI	Tu'unga Fakalakalaka 'a e Kakai (Tangata/Fefine)	MDGs	Ngaahi Taumu'a Langa Fakalakalaka 'o e Mileniume
HES	Savea ki he Pa'anga Hūmai mo e Fakamole 'a e Fāmili	MEIDECC	Potungāue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula, 'ātakai, Fetu'utaki mo e Feliliuaki e 'Ea
HMAF	Kau Tau 'a 'Ene 'Afio	MET	Potungāue Ako mo e Ako ngāue
IATA	Kautaha Fakavaha'aPule'anga ki he fefolu'a'aki he 'Ea	MFAT	Potungāue ki Muli mo e Fefakatau'aki 'o Nu'usila
ICAO	Kautaha ki he Fefolau'aki fakavaha'aPule'anga ki he Malu 'a e Fefolau'aki Vakapuna	MIA	Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua
ICCPED	Konivesio Fakavaha'aPule'anga ki hono malu'i 'o e tangata mei hono Kaiha'asi Fakamalohi	MINOFA	Potungāue ki Muli
ICCR	Senita ki he Fatongia ki he ngaahi sino Ngāue	MLNR	Potungāue Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakanatula
ICESCR	Fakamo'oni Fakamamani Faka'ekonomika, Fakasosiale mo 'e totonu faka pisinisi	MOF	Potungāue Toutai
ICT	Fakamatala mo e Fetu'utaki Fakatekinolosia	MOFNP	Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua
IFAD	Kautaha Tokoni mei he Pule'anga Fakatahataha ki he ngaahi Fakalakalaka 'o e Ngoue	MOH	Potungāue Mo'ui

MOI	Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi	OECD	Ngaahi Kautaha Tokangaekina 'o e ngaahi ngāue faka'ekonomika mo hono fakalakalaka
MOIT	Potungāue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga	OET	Ngaahi Ngāue ki he fakafetongi Pa'anga 'i he fefakatau'aki
MOJ	Potungāue Fakamaau'anga	OPEC	Ngaahi Kautaha ki hono Uta ki Muli 'o e Penisini
MPE	Potungāue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga	OIREP	Ngaahi Poloseki Fakaivia 'e he La'a ki he 'Otu Motu
MPI	Ngaahi Fotunga Kehekehe ki he Fakafika 'o e Masivesiva	OPSC	Komisoni 'a e Kau Ngāue FakaPule'anga
MPPF	Potungāue Polisi, Pilisone mo e Tāmate Afi	PACER	Aleapau 'a e Pasifiki ki he Ngāue Fakataha Faka'ekonōmika
MPS	Fakamatala Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue Fakapa'anga	PACER Plus	Aleapau 'a e Pasifiki ki he Ngāue mo e Sevesi Fakataha Faka'ekonōmika Va'a Tokangaekina 'o e Ngaahi Poloseki 'oku tokoni'i mei Muli 'o e Potungāue Pa'anga mo e Palani
MRC	Potungāue Tukuhau mo e Kasitomu	PAMD	Polokalama Fakalakalaka 'o e Ngaahi Monu'ia ma'a e Kau Faingata'a'ia
MTBF	Fa'unga Patiseti Taimi Lotoloto	PAS	Ofisi Malu 'o e Mala'evakapuna 'i he Pasifiki
MTOs	Ngaahi Kautaha Talafi Pa'anga	PASO	
NBFIs	Ngaahi Kautaha ikai ko ha Pangike ka oku nau laiseni ki he ngaahi ngāue fakafetongi pa'anga	PAT	Poate Ma'umafai 'o e Ngaahi Taulanga
NBSAP	Palangi Ngāue Fakafonua ki he Ngaahi Me'a Mo'ui	PAYE	Tukuhau 'o e Vahenga
NCDs	Ngaahi Mahaki pe Fokoutua 'oku 'ikai pipihi	PBS	Polokalama Monu'ia ki he Kau Faingata'a'ia
NEER	Mahu'inga 'o e ngaahi Pa'anga 'o e ngaahi fonua 'oku fefakatau'aki mo e Pa'anga Tonga	PCRAFI	Malu'i ma'a e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula
NEMO	Ofisi 'oku ne tokangaekina 'a e ngaahi fakatu'utamaki Fakafonua	PEs	Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga
NGOs	Ngaahi Kautaha 'ikai FakaPule'anga	PEARL	Poloseki ki hono faka'ai'ai 'o e Fanau iiki ange i he Pasifiki ke nau manako ki he Lau Konga
NIIP	Palani Fakafonua ki he Ngaahi Ngāue Lalahi mo e 'inivesimeni	PFM	Pule'i e Pa'anga 'a e Pule'anga
NLF	Ko e palangi ngāue fakafonua ki he ngaahi ngāue laipa	PG 2019	Sipoti 'o e Pasifiki ki he 2019
NPL	Ngaahi No oku 'ikai malava ke ta fakafoki	PHAMA	Kautaha 'i he Pasifiki 'oku ne Tokangaekina 'o e Ale'a'i 'o ha ngaahi Māketi ke uta atu ki ai 'a e Fua 'o e Ngoue
NPV	Tu'unga Totonu 'o e Pa'anga	PICTA	Aleapau 'a e Ngaahi Fonua 'o e Pasifiki ki he Fefakatau'aki
NRBT	Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga	PILNA	Polokalama Sivi'i 'o e Tu'unga Laukonga mo e Fika 'i he Pasifiki

PLSLP	Polokalama 'i he Pasifiki ki hono tokangaekina hono teke 'a mahu'inga ke ako'i 'a e fanau	STEP	Ko e founiga hono savea'i 'a e tu'unga 'o e mo'ui lelei 'o e Kakai mei he Mahaki pipihi
PMO	'Ofisi 'o e Palemia	SWOT	Malohinga, Vaivai'anga, Faingamalie mo e Ngaahi Makatukia'anga
PMS	Me'afua ki hono sivi'i 'a e fakahoko ngāue 'o ha taha ngāue	SWP	Polokalama 'o e Kau Ngāue Toli 'akau ki Muli
PMU	Ofisi pule'i 'o ha poloseki	SWSE	Polokalama Monu'ia 'o e Kau To'ulekeleka
PNG	Papua Niukini	TAIP	Poloseki ki hono fakalelei'i 'o e Mala'evakapuna
POPs	Ngaahi Kemikale Kona	TAL	Poate Vakapuna 'o Tonga
PREP	Polokalama 'i he Pasifiki ki hono fakaivia 'o e ngaahi ngāue ki hono matu'uaki 'o e Feliuliuki 'o e 'Ea mo e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula	TAMA	Poloseki fekau'aki mo e ngaahi 'inivesimeni he fefolau'aki vakapuna
PRRP	Polokalama 'i he Pasifiki ki hono matu'uaki 'o e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula 'i hono fakapapau'i oku hu ki he ngaahi palani 'o e fonua mo e ngaahi sekitoa	TASP	Palani Fakafonua 'o e Sekitoa Ngoue
PSC	Komisoni 'a e Kau Ngāue FakaPule'anga	TBC	Komisoni Fakamafolalea 'a Tonga
PSS	Ngaahi Fonua liki 'o e Pasifiki	TBS	Potungāue Setitisika
P2R	Poloseki ki hono tokangaekina 'o e Fanga'uta	TCC	Potungāue Fetu'utaki 'a Tonga
REER	Tu'unga Totonu 'o e Fakafetongi 'o e Pa'anga Tonga	TC Gita	Saikolone fakaTalopiki ko Gita (ST-Gita)
RSE	Ko e Ngaahi polokalama Toli'Akau kuo fakatokanga'i 'a hono 'aonga	TCIRP	Poloseki 'oku ne Tokangaekina 'a e ngaahi ngāue fakaakeake hili 'a e ngaahi maumau mei he Saikolone lan
R&D	Ngaahi Ngāue Fekumi mo e Ngaahi Fakalakalaka	TDB	Pangikē Langa Fakalakalaka 'a Tonga
SDGs	Ngaahi Taumu'a Fakaemamani lahi ke Tu'uloa 'o e Ngaahi Ngāue Fakalakalaka 'o e Fonua	THPF	Ngaahi Ngāue ki hono faka'ai'ai 'o e Mo'ui Lelei ke tau'i 'o e ngaahi mahaki 'ikai pipihi
SDR	Totonu Toho Makehe	THSSP	Polokalama Tokangaekina 'o e Ngaahi Ngāue 'o e Sekitoa 'o e Mo'ui
SIDS	Ngaahi Fonua iiki kei fakalakalaka	TIOE	Ngaahi Ako Ma'olunga Ange
SMA	Ngaahi Konga Tahi kuo ta'ofi ke tokangaekina hono fakatupu 'o e ngaahi koloa 'o e 'oseni	TNDIP	Ngaahi Tu'uttu'uni Fakafonua ki he fakakau 'o e Kau Faingata'ia ki he ngaahi ngāue fakalakalaka 'o Fonua
SMS	Polokalama Faka'elekitulonika fakahinohino 'o e founiga malu lolotonga 'a'enau fononga he mala'e vakapuna.	TNYC	Kautaha To'utupu Fakafonua 'o Tonga
SNA	Polokalama 'o e Ngaahi Akauni Fakafonua	TPL	Kautaha 'Uhila 'a Tonga
SOP	Ngaahi Tu'utu'u ni Ngāue 'o ha Kaveinga	TRIP	Poloseki ki hono tokangaekina 'a e ngaahi kolo ki 'uta mo e 'Otumotu 'o Tonga
SPLGP	Tokangaekina Fakasosiale & Founga 'o e Leipa Fakamamanilahi	TSDF	Fa'unga Palani Langa Fakalakalaka 'a Tonga (2011-2014=I= 'Uluaki;
STAT	Ko ngaahi ngāue ki hono fakalelei'i 'o e ngaahi sivi	TSDF II	Fa'unga Palani Langa Fakalakalaka 'a Tonga (2015-2025=II= Ua

TSGP	Polokalama Tokoni ki he ngaahi ako 'a e Siasi	UNFPA	Tokoni 'a e Pule'anga Fakatahataha ki hono Tokangaekina 'o e ngaahi ngāue fekau'aki mo e Tohi Kakai
TSCP	Poloseki ke Fakalakalaka'i 'a e Sekitoa Fefononga'aki	WB	Pangike 'a Mamani
TVET	Ngaahi Ako Fakatekinikale	WCCC	Senita ki he Kakai Fefine mo e Fanau
TVNUP	Poloseki ki hono fakalelei 'o e ma'u'anga 'uhila ngaahi tukui kolo 'i Tonga	WHO	Ngaahi Kautaha Fakamamani tokangaekina 'o e Mo'ui Lelei
UN	Ngaahi Pule'anga Fakatahataha	WTO	Ngaahi Kautaha Fakamamani Lahi ki he Fefakatau'aki

Fakamatala makehe:

Ko e faikehekehe 'i he ngaahi mata'ifika mo e fika fakalukufua 'oku makatu'unga ia mei hono liliu ki he poini tesimale 'e taha.

TALAMU'AKI

'I he fakatu'amelie', ko e patiseti ki he 2018/19 ne fatu ia mei he uho 'o e **Saame 46:1 Ko e hufanga 'a e 'Otua' kiate kitautolu mo ha mālohi ko e tokoni 'i he mamahi mātu'aki ofi, 7 Ko Sihova Sapaoti 'oku 'iate kitaua, ko e 'Otua 'o Sekope' ko hotau mo'unga.** 'I he patiseti ko 'eni' 'oku' ne to e hulu'i mai ai 'a e feinga tūkuingata 'a e Pule'anga' ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a mo e ngaahi fakakaukau tefito 'o e Ngaahi Taumu'a Langa Fakalakalaka Tu'uloa' (SDG) 'o fakatefito 'i he TSDF II pea mo e visone fakafonua koia ke **"paotoloaki 'a e fakalakalaka ke fakalekesi e mo'ui' ki he taha kotoa".** 'I he fakakaukau ko 'eni', 'oku' ne tākiekina ai 'a e fakakaukau ki he patiseti 'o e 2018/19 ke teke 'a e tupu faka'ekonomika', fakafaingamālie'i ange 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika', pea mo fatu ha ngaahi faingamālie ngāue, 'e ala tokoni ke hiki'i hake 'a e tu'unga 'o e nofo 'a e kakai Tonga'. Koe'uh i koe fiema'u fakavavevave koia ke taki e tokanga', pea pehē ki hono vahevahe 'o e pa'anga ngāue' 'uma'ā 'a e ngaahi kupu felave'i ki he ngaahi ngāue ki he fakaakeake' mo hono to e langa hake 'a e fonua', hili 'a e Saikolone faka-Talopiki (ST) kalasi 4 ko Gita ne tō mai he 'aho 12 'o Fepueli 2018, 'o hoko ai ha fu'u maumau lahi ki Tonga, 'oku ne tapou mai ke nofo taha 'a e vahevahe 'o e patiseti ke fenāpasi mo e fakakaukau 'o e fakaakeake' pea mo ha tupu faka'ekonomika malu mo lelei ange. 'I he'ene pehē, 'oku tulitulifua ai 'a e fonua' ke fakatoukatea 'a e langa fakalakalaka ki he ngaahi ngāue lalahi', ke to e hiki'i hake 'a e tu'unga 'o e sekitoa ngoue' mo e toutai', takimamata' mo e ngaahi sekitoa kehe' ke fakafehokotaki ke hoa mo e ta'au faka'ekonōmika fakamāmani lahi' mo e ngaahi fonua kaungā'api', tautautefito ki he ngaahi fonua mo'umo'uange', 'aia 'oku hu'u mei ai e pa'anga mei he ngaahi koloa hū atu', talafi pa'anga mai ki Tonga' ni pea mo e ngaahi tokoni kehe ange ki he fakalakalaka'.

Tānaki atu ki heni, ko e "Patiseti 2018/19", ko e fuofua patiseti ia 'a e Pule'anga lolotonga', ne fo'u ke vaka ai 'a e fuofua 'Asenita Ngāue 'a e Pule'anga' ki he ta'u 2018 – 2021. 'Oku tofa mai hen 'a e ngaahi tefito'i ngāue ki he fakalakalaka' he ta'u 'e tolu ka hoko'. 'I he fakakaukau fakalukufua 'o e TSDF II, ko e patiseti 2018/19 'oku' ne 'omai 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ki he fakalakalaka fakasōsiale' mo e faka'ekonōmika' lolotonga e ta'u' pea mo e ta'u 'e tolu ka hoko'. 'Oku to e tokangaekina foki hen pea mo e 'Asenita fakalukufua 'o e 2030 ke tu'uloa pea ke uho'aki 'a e fakalakalaka'i 'a e mo'ui 'a e kakai' ke 'oua na'a li'ekina ha taha, ke fakapapau'i ko e patiseti ngāue' 'oku vahevahe atu 'o fakataumu'a ki hano a'usia 'a e ngaahi taumu'a ngāue'. Hangē koia ne fakamamafa'i atu 'i 'olunga', ko e ngaahi ngāue ki he fakaakeake mei he afā, ke to e langa hake ha kaha'u 'oku malu mo lelei ki Tonga, hili 'a e ST Gita, kuo kouna ai 'a e Pule'anga' he 2018/19 ke fakataumu'a 'ene ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ki he ngaahi tefito'i ngāue lalahi ki he 'elia felāve'i mo e angangofua 'o fenāpasi moe feliuliuki 'a e 'ea' mo ha 'ekonōmika lelei ange'.

Makatu'unga 'i he ngaahi uesia 'o e ST Gita ki he fonua', kuo fakatahataha ai 'a e ivi mo e ngaahi ngāue 'a e ngaahi Pule'anga mei tu'apule'anga', ngaahi kautaha 'ikai fakapule'anga' (NGO) mo e ngaahi hoa ngāue ki he fakalakalaka' - 'i he pa'anga, ngaahi tokoni kehe' pea mo e ngaahi tokoni kuo fai hono fakahā mai – ke fakahoko ha ngaahi tokoni fakavavevave pea mo langalanga hake' ke fakapapau'i 'a e malu 'a e kakai Tonga', ne hoko ia ko e fu'u tāpuaki mo e fakalotolahi. Ko e ngaahi foaki ko 'eni' 'e 'ikai tokoni pē ia ki he langalanga hake 'o e ngaahi fāmili taautaha mo e ngaahi pisinisi', ka 'e to e tokoni pē foki ki hono faka'ai' ai 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika' he ngaahi tafa'aki kehekehe pea a'u atu ki he tafa'aki kotoa pē 'i he lolotonga ni pea mo e kaha'u foki. Ko e vakai ki he tu'unga faka'ekonōmika' 'e 'iai 'ene ki'i nga'unu hake he konga hono ua 'o e 2018, 'aia 'e faitokonia 'eni 'e he ngaahi ngāue langa ki hono fakaakeake hake 'a e fonua'. 'I he'ene pehē, ko e tupu faka'ekonōmika' 'oku fakafuofua 'e kake hake ki he peseti 'e 3.9 'i he 2018/19. 'E hokohoko atu ai pē he tu'unga ko 'eni' 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai', 'o tokonia tatau pē mei he ngaahi sekitoa lalahi 'e tolu 'o e 'ekonōmika' - tautautefito ki he ngoue', ngāue langa' pea mo e takimamata'.

Ko e ngaahi taumu'a 'e fakatefito kiai 'a e ngāue 'a e Pule'anga' 'i he patiseti 2018/19 ne fo'u ia mei he ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he ta'u 'e tolu ka hoko', MTBF 2018/19 – 2020/21, ngaahi ngāue ne lava he 2017/18 hili 'a hono vakai'i, 'i he fakakaukau ke nofo pe 'i loto he lahi 'o e ivi ngāue' 'aki hano to e

fakapotopoto'i ange 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga'. Hangē koia kuo fakatokanga'i, ko ST Gita ko e taha'i matangi 'eni kuo hoko 'i Tonga ni he kuonga 'o e fakalakalaka', pea ne uesia ai 'a Tongatapu mo 'Eua he pō Monite 12 pea mo e hengihengi Tūsite 13 'o Fepueli 2018. Ko e maumau lahi ne hoko mei he ST Gita, 'o mahino mei ai 'oku 'i he mahu'inga fakapa'anga 'e \$356 miliona, pe ko e peseti 'e 30 'o e Mahu'inga Fakakātoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua pē GDP 'o kau kiai 'a e hikihiki 'o e totongi koloa'. 'Oku 'ikai foki ha to e veiveiua e fatongia e Pule'anga' ke fakahoko, lolotonga e 2018/19 mo e ngaahi ta'u ka hoko mai', ki hono to e langa mo fakaakeake hake 'a e ngaahi sekitoa faka'ekonōmika mo fakasōsiale 'o e fonua'. 'I he'epehē, ko e "**Fakaakeake ki ha tu'unga 'oku malu ange**" ki he taimi loloa, e tefito'i fakakaukau 'e fakatoka kiai 'a e ngaahi fa'unga palani kotoa – kau ki henī 'a e 'Asenita Ngāue 'a e Pule'anga 2018-2021, 'aia ne fakataumū'a ki ha fakaakeake ki ha tu'unga malu mo matatali e ngaahi ta'au 'o e feliuliuki 'o e 'ea' pea mo e ngaahi fakatamaki fakaenatula' - 'i he patiseti 'o e 2018/19. 'I he fakakaukau tatau, ko e kaveinga 'o e patiseti ki he 2018/19 - "**Fakaakeake ki ha tu'unga 'oku malu ange**" – ne fili ia ke ne hulu'i mai 'a e fiema'u vivili 'o e ngaahi tokoni' ke fakahoko'aki hano to e langalanga hake e fonua' he ta'u 'e tolū ka hoko' kae pehē ki he taimi loloa, 'a e ngaahi fiema'u ki hono mapule'i mo leva'i e ngaahi uesia mei he ngaahi fakatamaki fakaenatula', ke fakapapau'i ha kaha'u 'oku tu'uloa mo malu mo ha 'ekonōmika 'oku lelei ki he ngaahi sekitoa kotoa 'o e fonua'.

Kaveinga Patiseti: "**Fakaakeake ki ha tu'unga 'oku malu ange**": Patiseti 2018/19

Ko e faka'osi', 'oku kau fakataha 'a e Pule'anga' pea mo e tō folofola 'a 'Ene 'Afio ki he fonua', 'i he hili 'a e ST Gita, 'o uki 'a e Tonga kotoa kenau kaafataha 'i he laumalie 'o e fepoupouaki mo e fengāue'aki fakataha 'aia ne hā mai mei he timi Mate Ma'a Tonga, ke to e langa hake 'a Tonga. 'Io, ko hano fakaakeake 'o e fonua' ki ha tu'unga malu ange 'i ha tafa'aki pe 'o e mo'ui'.

Ke kei fai tāpuekina mai ai pē 'a Tonga mei he 'Otua'



Hon. Dr. Pohiva Tu'i'onetoa.

Kautaha Tauhitohi Fakatahataha 'a e 'Aositelelia mo Nu'usila, FCA (ANZ)
Minisitā Pa'anga mo e Palani Fakafonua

TO'O KONGA LALAHİ

Ko e tefito 'o e patiseti 2018/19 'oku fakamamafa ia ki he fakaakeake 'o e fonua' mei he nunu'a 'o e ST Gita. 'Oku lalanga 'a e fakakaukau 'o e fakaakeake ko 'eni' ke ne tataki e tokotaha kotoa he ngaahi tu'unga kotoa 'o e sōsaiet'i ke nofo taha 'a e tokanga' he kaveinga 'o e patiseti,

"Fakaakeake ki ha tu'unga 'oku malu ange"

Kuo hoko hono fakaakeake 'o e fonua', ko e taha 'o e ngaahi tefito'i taumu'a ngāue ne fakakau atu ki he 'Asenita Ngāue 'a e Pule'anga ki he ta'u 2018-2021.

Ne tofanga e fonua he tu'unga lelei 'o e tupu faka'ekonōmika' 'o fakafuofua ki he peseti 'e 3 'i he ta'u 2017/18, hili ia 'a e fakaakeake hake mei he tu'unga uesia ne fehangahangai mo e sekitoa ngou'e makatu'unga he la'āla'ā ne hoko he 2014/15. Ko e poloseki hono to e langa hake koia 'o Ha'apai' pea pehe ki he ngaahi poloseki langa kehe' 'oku nau takiekina 'a e tupu faka'ekonomika. 'Oku hokohoko atu pe 'a e to e lahiange 'a e talafi pa'anga mai mei he kainga mo e maheni mei tu'apule'anga' ki he fonua', 'aia 'oku ne to e tokonia ange ai 'a e ngaahi fiema'u 'a e konisiuma' pe tokotaha fakatau', lolotonga ia 'oku faipoupoua 'e he ngaahi pangike 'a e ngaahi pisinisi'. Ko e tu'unga 'o e hikihiki 'i he totongi koloa' ne fetō'aki holo pe 'i laine 'o e tāketi ne fakafuofua'i 'e he Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga' (NRBT) 'aia ko e peseti 'e 5. Ne 'i he tu'unga lelei pē pea mo e takimamata' 'o hangē ko e to e tokolahi ange 'a e tu'uta mai 'a e kau folau'eve'eva ki hotau fonua. Na'e 'i he tu'unga lelei pe foki pea mo e tupu faka'ekonōmika e fonua'.

Kaekehe, ne 'ahia 'e ST Gita 'a e ngaahi 'otumotu 'o Tongatapu mo 'Eua' fakafuofua ki he 11 po'uli 'o e 'aho Monite 12 'o Fepueli 2018. Ko hono ola, ko e maumau lahi ne hoko ki he ongo motu ko 'eni', 'aia ne lahi ki he ngoue, ngaahi fale-taautaha, ngaahi 'ofisi mo e ngaahi hotele pe nofo'anga totongi mo e ngaahi falekai – 'uhila' mo e fefononga'aki mo e fetu'utaki'. Ko e mahu'inga fakapa'anga 'o e ngaahi maumau mo e mole ko 'eni ne hoko' 'oku fakafuofua ki he \$356 miliona, tatau ki he peseti 'e 30 'o e GDP. 'Oku 'i he tu'unga kehekehe pe 'a e lahi 'o e ngaahi uesia ko 'eni' 'o fakatatau ki he sekitoa takitaha, ka ko hono fakakatoa' ko e holoa ai pe 'a e ngaahi ngāue faka'ekonomika' pea hange koia 'oku ha he tu'unga 'o e tupu faka'ekonomika ne fakafuofua ki he 2017/18. Ne to e vakai'i 'a e fakafuofua ki he tupu faka'ekonomika he 2017/18 ki ha peseti pe 'e 1.1, ma'ulalo ange ia he peseti 'e 3 ne 'uluaki fakafuofua'i, pea to e ma'ulalo ange ia he 'avalisi peseti 'e 3.4 'o e tupu faka'ekonomika he ngaahi ta'u 'e tolu kimu'a'.

Kuo vahea ai 'e he Pule'anga' e konga lahi 'o e ngaahi ngāue' ki he fakaakeake ko 'eni', neongo 'a e fusimo'omo mo si'si'iange 'a e ivi fakapa'anga' koe'uh'i' pē ke feau e ngaahi fiema'u' 'o fakatatau mo e ngaahi taumu'a fakapa'anga'. Ko e hulu 'i he pa'anga ngāue' 'oku kake pē ki 'olunga ka ko e tu'unga mo'ua 'a e Pule'anga 'oku holo ki lalo 'o hangē ko e fakafuofua', 'aia 'oku hā mai 'e holo e tu'unga 'o e mo'ua nō 'a e Pule'anga' ke 'i lalo pē he taketi 'aia ko e pēseti 'e 50. Neongo ia, ko e tu'unga 'o e totongi nō 'e kake hake 'i he 2018/19 'aki e \$14 miliona mei he \$29 miliona 'i he 2017/18 'aia 'e to e lahiange mo mafatukituki 'eni ki he tafa'aki fakapa'anga'.

Ko e ngaahi tu'utu'uni ngāue kuo 'osi fokotu'u ke tokoni ki hono fakaakeake 'o e ngaahi pisinisi mo e sekitoa taautaha, kae malava ke kau 'a e Tonga kotoa ki hono to e fakafoki 'a e fonua' ki ha tupu faka'ekonōmika 'oku to e malohi ange'.

Tupu faka'ekonomika		2015/16p	2016/17f	2017/18f	2018/19f	2019/20f	2020/21f
Sekitoa Fakatupu Koloa		<i>Liliu fakata'u (%)</i>					
Tupu 'i he fakatupu Koloa	3.4	3.0	1.1	3.9	3.1	2.8	
Tupu 'i he fakatupu Koloa fakatatau ki he totongi koloa	5.1	7.0	3.7	5.2	5.0	4.7	
GDP deflator	1.7	3.9	2.6	1.8	1.9	1.3	
Tu'unga totongi koloa ('avalisi fakata'u)	-0.6	7.3	2.0	1.7	1.7	0.9	
		<i>T\$ miliona</i>					
Tupu 'i he fakatupu Koloa fakatatau ki he totongi koloa	889.5	952.2	987.7	1,038.7	1,090.6	1,141.8	

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Sitetisitika mo e Potungaue Pa'anga

1. TALATEU

Ko e kaveinga 'o e patiseti 2018/19 ko e "**Fakaakeake ki ha tu'unga 'oku malu ange**", makatu'unga he ngaahi fengāue'aki 'oku lolotonga fakahoko ki he fakaakeake' pea mo hono to e langalanga hake 'a Tonga ki ha kaha'u 'oku malu mo lelei ange. 'Oku fakataumu'a 'eni ke fakamamafa'iange he 2018/19 pea mo e ta'u 'e tolu ka hoko', 'a e fiema'u ke ala nima mai e taha kotoa ki he fiema'u fakavavevave ke feau e ngaahi fiema'u felāve'i mo hano matu'uaki e ngaahi fakatamaki fakaenatula', ke fakapapau'i ketau 'inasi ha tupu faka'ekonōmika 'oku lelei mo malu pea tu'uloa e fakalakalaka he ngaahi sekitoa kotoa 'o e fonua'.

'I he **Fakamatala Patiseti** ko 'eni' 'oku 'i ai 'a e ngaahi konga lalahi ai 'e ono 'o hangē ko 'eni'.

Konga 2 'oku hā ai 'a e vakai fakalukufua ki he ngaahi ola faka'ekonōmika fakamāmāni lahi', ngaahi fonua kaungā'api he Pasifiki' mo e fakalotofonua', pea pehē ki he ngaahi ola fakasōsiale' pea mo e vakai ki Tonga 'i he kaha'u'. 'Oku kau heni pea mo e makatu'unga lalahi 'oku nau tataki e ngaahi ngāue faka'ekonōmika', ngaahi fakakaukau tefito ki hono fakafoufua'i 'a e tupu faka'ekonōmika' pea mo e tu'unga 'o e mo'ua nō 'a e Pule'anga'.

Konga 3 'oku fakamatala ia ki he vahevahe 'o e patiseti 2018/19 'o fakatatau ki he ngaahi Pou Tuliki 'o e TSDF II pea mo e 'Asenita Ngāue 'a e Pule'anga' (GPA) ki he 2018-2021.

Konga 4 'oku fakamatala ia ki he ngaahi ngāue lalahi ne lava 'o fakakakato he 2017/18 pea mo e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapatiseti ki he 2018/19.

Konga 5 'oku fakamatala ia ki hono fakapa'anga 'a e patiseti ki he 2018/19. 'Oku kau ki heni pea mo hono vahevahe mo hono fakakalakalasi 'a e patiseti 2018/19, 'o ngāue'aki 'a e founa Fakamatala Fakapa'anga Fakasitetisitika 'a e Pule'anga' (GFS).

Konga 6 'oku hā ai 'a e fakamā'opo'opo pe aofangatuku 'o e Fakamatala Patiseti' ni; pea mo e

Konga 7 'oku hā ai 'a e fakamatala fakalahi ko ha ngaahi Tēpile tokoni ki he fakamatala 'o e patiseti.

2. TU'UNGA FAKA'EKONOMIKA MO FAKASOSIALE MO E VAKAI KI HE KAHA'U

2.1 'Ata mei Māmani Lahi mo e ngaahi Fonua kaungā'api

'Oku hanga 'e he kake koia 'a e fefakatau'aki' 'o 'ohake 'a e tupu 'o e tu'unga faka'ekonomika fakamamani lahi', talu eni 'ene mapuna hake mei he kongaloto 'o e 2016, pea hangehanggee ka tupulaki aipe he ta'u 'e 2 ka hoko mai. 'Oku fakafuofua 'e he IMF 'e tupu peseti 'e 3.8 'a e tupu fakamamani lahi ki he ta'u 2017 'aia ko e vave taha 'eni talu mei he 2011 pea 'oku 'amanaki ke toe hiki hake ki he peseti 'e 3.9 ki he ta'u 2018 pea mo e 2019. Ko e tupu fakamamani lahi 'i he ta'u 'e 2 kuohili' na'e makatu'unga ia he ngaahi 'uhinga tefito ko 'eni': (i) ke toe fakaakeake 'a e ngaahi ngāue fakapisinisi 'i he ngaahi fonua mo'umo'ua ange; (ii) toe fakalakalaka ange 'a e tupu 'a e ngaahi fonua 'Esia'; (iii) makehe 'a e 'asi hake 'a 'ilupe; pea (iv) fakaakeake 'i he koloa hūatu makatu'unga he totongi koloa 'oku pau. 'I he kaveinga tatau, ko e tupu faka'ekonomika', 'oku fu'u ma'olunga aupito 'i ha tu'unga tene malava kene teke'i hake 'a e tu'unga fakamāmani lahi mei he ngaahi fonua mo'umo'ua ange.

Ko e ngaahi fakakaukau 'e hokohoko lelei atu pe 'a e tu'unga fakapa'anga fakamamani lahi, fakataha mo e toe falala'anga ange, pea 'ikai ngata ai ka ko e vave 'a e holo hifo 'a e tu'unga totongi koloa 'e malava ai kene faka'ai'ai 'a e ivi fakatau 'o e kakai ki ha tu'unga tene malava ke ne hiki'i hake 'a e tupu faka'ekonomika 'i he ngaahi fonua 'oku lahi 'enau hū koloa atu ki tu'apule'anga'. Koe'ahi ko hono toe hiki'i hake 'a e fakafuofua ke toe vave ange 'a e tupu faka'ekonomika 'a 'Amelika, makatu'unga he ngaahi liliu fo'ou ki he tukuhau 'e malava ai ke toe nga'unu hake 'a e tupu faka'ekonomika fakamamani lahi'. Ko e founa faka'ai'ai faka'ekonomika ko eni 'oku ngāue'aki 'e 'Amelika 'oku fakataumu'a ia kene fakaakengafo'ou 'a e ngaahi langa lalahi tene malava kene hiki'i hake 'a e lahi 'o e ma'u ngāue ki ha tu'unga ma'olunga. 'Oku fakafuofua 'e kaunga lelei 'a e fokotu'utu'u tukuhau fo'ou 'a 'Amelika ki hono ngaahi kaunga'api hange ko Kanata, Mexico pea mo e ngaahi fonua langalanga hake. Ko e tupu faka'ekonomika 'i he ngaahi fonua langalanga hake pehee ki 'Esia, 'aia ko e ngaahi fonua 'eni 'oku nau tataki 'a e vaeua 'o e tupu faka'ekonōmika fakamāmani lahi, 'oku fakafuofua ke 'i he peseti 'e 6.5 ki he 2018 ki he 2019 hange koia na'e hoko 'i he 2017. Ko e fakafuofua ki Siaina' 'e tupu lelei pe, ka 'e holo mei he peseti 'e 6.9 'i he 2017 ki he peseti 'e 6.6 'i he 2018 pea peseti leva 'e 6.4 'a e fakafuofua ki he 2019, makatu'unga he toe malohi ange 'a e ivi fakatau 'a e kakai'.

Ko e tu'unga totongi lolo mata' 'oku kaka ki 'olunga, ko e talu 'eni mei he 2016. Ko e 'avalisi 'o e totongi ki he talamu lolo mei he ngaahi kautaha - U.K. Brent, Dubai Fateh and West Texas Intermediate – 'oku fakafuofua ke 'i he USD\$70 ki he talamu. Ko e kaka ko eni 'i he totongi fakamāmani lahi 'o e lolo 'e malava kene teke 'a e tu'unga faka'ekonomika 'a e ngaahi fonua ko eni 'oku nau hūatu 'a e lolo tautaufito ki he Hahake Lotoloto pea mo 'Afrika Tokelau pea pehee ki 'Afrika (Sub-Saharan). Ka koe'ahi ko e hiki ko eni 'i he lolo tene uesia 'a e ivi fakatau 'e mahu'inga leva ke toe sio 'a e ngaahi fonua ko eni' ha founa kehe ki hono fakakake 'enau tu'unga faka'ekonomika'.

Ko e tu'unga fakamāmani lahi 'oku fakafuofua kene kei pukepuke 'a e tu'unga vave 'oku 'iai he taimi ni'. Neongo 'a e lahi 'a e ngaahi pole pea pehee ki he ngaahi palopalema 'i he'ene tu'u ki he kaha'u'. Ko e taha 'a e ngaahi pole 'oku mahu'inga hono fakatokanga'i ko e malu koia 'a e ngaahi me'a fakapa'anga mei he tu'unga lolotonga pea pehee ki he kaha'u'. Ko hono uesia koia 'e he fokotu'utu'u tukuhau fo'ou 'a e tu'unga totongi koloa' 'i 'Amelika', fakataha mo e vave ange hono ha'ihāl 'ehe ngaahi tu'utu'uni fakapangikē 'a e Pangike Pule 'o 'Amelika', 'e malava ai kene uesia 'a e maketi fakapa'anga fakamāmani lahi'. Ko e ha'ihāl ko 'eni' 'i he ngaahi tu'utu'u ni fakamaketi fakapa'anga', 'e malava kene uesia 'a e totongi 'o e koloa, fehu'aki 'a e pa'anga, 'o malava kene uesia 'a e totongi no fakafoki 'a e ngaahi fonua pea taimi tatau 'e malava ke uesia hen'i 'a e ngaahi mo'ua 'oku nau tu'u laveangofua ki he ngaahi nga'unu fakapa'anga'.

Ko e tafa'aki 'e taha, 'e ala uesia 'e he ngaahi liliu fo'ou ko eni 'oku hoko 'i 'Amelika' 'aia 'e malava ke toe kovi ange ko e fiema'ua koia 'a e ngaahi koloa 'a 'Amelika mei hono ngaahi vāfefakatau'aki'. 'I he

ta'u 'e tolu ka hoko mai', 'e malava ke toe lahi ange 'a e palopalema 'okapau 'e kei tu'u faingofua aipe 'a e tu'utu'uni fakapa'anga', pea 'e malava ke hoko hen'i ha fa'ahinga faitu'utu'u ni fakalotofale pea 'e malava ai kene fakatupunga ha palopalema.

'Oku 'ikai toe veiveiu ko e ngaahi fetuukuaki ko eni he vaha'a 'o 'Amelika mo Siaina pea mo e ngaahi fonua tu'umālie ange' ko e ola ia 'a e ngaahi fefakamanamana'aki fekau'aki mo hono tute 'o e koloa ukamea, 'alaminume pea mo e ngaahi koloa kehe ke fakatupunga ai ha fekolo'aki fefakatau'aki 'aia 'e malava kene uesia ai 'a e 'amanaki ki ha tupu faka'ekonomika fakamāmanilahi. Neongo 'oku tu'u telinga kotoa 'a e WTO pea mo mamani 'o mamata, ka 'oku 'iai 'a e 'amanaki na'a lava ha talanoa ke ne vetekina 'a e palopalema ko eni', 'aia 'e 'iai 'ene uesia lahi 'aupito ki he tupu faka'ekonōmika fakamāmāni lahi ki he 2018 mo e 2019.

Ko e ngaahi ngāngā'ehu 'oku hoko 'i Silia 'aia 'oku kau kiai 'e ngaahi kautaha lolo fakavahefonua mo fakamāmani lahi, 'e malava ke hoko ai ha ngaahi palopalema te ne ala uesia e tapa kotoa 'o mamani. Pea ko e taha e ngaahi uesia 'e ala hoko' ko ha hiki hake ke toe ma'olunga ange 'a e totongi 'o e lolo'

'Oku lele lelei pe 'a e tu'unga 'o e tupu faka'ekonōmika' ki he ngaahi fonua Hahake 'o 'Esia pea mo e Pasifiki (EAP), makatu'unga mei he toe kake ko eni 'a e fefakatau'aki fakamāmani lahi'. 'Oku fakafuofua ke toe hiki hake 'a e tupu faka'ekonomika 'aki 'a e peseti 'e 5.9 (mā'olunga ange he 'uluaki fakafuofua ko e peseti 'e 5.7) 'i he 2017 pea mo e fakafuofua peseti 'e 6.3 ki he 2018, 'o fakaivia mei he lahi 'a e fakatau pea pehee ki he ngaahi inivesimeni. Na'e toe lahi 'aupito 'a e pa'anga na'e hūmai ki he potutahi ni pea 'oku faka'a'au ke toe lahi ange he 'uluaki konga 'o e 2017, pea taimi tatau ko e ngaahi ngāue fakapa'anga na'e tokoni 'aupito. 'Oku 'amanaki foki ke tupu peseti 'e 6.5 'a Siaina ki he 2018, hili ia 'ene tupu vave 'i he 2017 makatu'unga mei he kei nga'unu 'a e fonua mei he tafa'aki 'a e ngaahi 'inivesimeni ki he kau konisuma'. 'Aia 'oku felave'i 'eni mo e ngaahi tu'utu'u ni fakapatonu ki hono fakatuai'i 'a e tupu vave 'a e noo pea mo hono fakalelei'i 'a e tupu faka'ekonomika'. Ko e tupu 'i he ngaahi fonua langalanga hake EAP, 'o 'ikai kau ai 'a Siaina, 'oku fakafuofua ke 'i he peseti 'e 5.4 ki he 2018, makatu'unga mei he hokohoko atu 'a e tupu fakalotofonua mo fakatu'apule'anga 'a e fiema'u ki he ngaahi koloa'. 'Oku fakafuofua ke tupu 'i he 'avalisi peseti 'e 2-3 'a e ngaahi fonua tu'umālie 'o e potutahi ni hange ko Aositelelia, Nu'usila, Kolea mo Singapore he vaha'a 'o e 2016 mo e 2018.

Neongo 'a e lelei 'o e fakafuofua ki he kaha'u', 'oku kei 'iai pē 'a e ngaahi fonua 'e ni'ihi 'oku 'ikai ola lelei 'enau tupu faka'ekonōmika' ki he ngaahi ta'u ka hoko mai'. 'E fiema'u ai 'e he ngaahi fonua ni ke fakaakeake 'enau tupu faka'ekonōmika ha vaa'itaimi loloa 'aki hano: (i) to e fakalelei'i 'a e anga 'o e fakamole 'a e Pule'anga' mo e ngaahi langa lalahi'; (ii) to e fakaloloto ange 'a e vā fefakatau'aki' mo faitokonia ange 'a e ngaahi ngāue felāve'i mo e fefakatau'aki; (iii) fakahoko 'a e ngaahi fakalelei ke ne faka'ai'ai 'a e fe'au'auhi'; pea mo (iv) fakalakalaka'i ange e mo'ui.

Ko e fakafuofua ki he tupu faka'ekonōmika 'a e ngaahi 'otumotu Pasifiki mo e ngaahi fonua iiki ange' ke tupulaki ai pē ki 'olunga mei he peseti 'e 3.1 he 2016 ki he peseti 'e 3.7 he 2017 pea a'u ki he peseti 'e 4.4 he 2018. 'Oku felāve'i 'eni pea mo e fakafuofua ki Papua New Guinea, ko e 'ekonōmika lahi taha ia he 'otumotu Pasifiki. Ko e vakai ki he ngaahi fonua iiki ange he Pasifiki' 'oku tuifio pe 'a e ngaahi ola'. 'Aia 'oku kau ai 'a e to e holoki hifo 'a e fakafuofua ne fakahoko ki he ngaahi fonua he tafa'aki fakatokelau, ka 'oku 'alu hake 'a e tupu 'i he ngaahi tūkui motu he Pasifiki Saute' (vakai ki he Fakafuofua ki he 'Ekonōmika 'o e Pasifiki, Tisema 2017). 'Oku fakatokanga'i foki 'e ala holoki hifo pe mo e fakafuofua ki he tupu faka'ekonōmika he 2018, makatu'unga he ngaahi uesia mei he ST Gita 'i Fepueli 2018 ki he konga 'o e ngaahi 'otumotu he Pasifiki' kau atu kiai mo Nu'usila. 'I he'ene tu'u pehee leva, 'oku mahu'inga 'aupito 'a e malu faka'ekonomika ki he ngaahi fonua 'a e Pasifiki, pea 'e malava ke tokonia 'aki hano langa ha sino'i pa'anga pea ke fakalelei'i ange ngaahi polokalama fefolau'aki fakataimi ki he Pasifiki'.

2.2 Tupu Faka'ekonomika 'a Tonga 'i hono fakahoa mo e Pasifiki

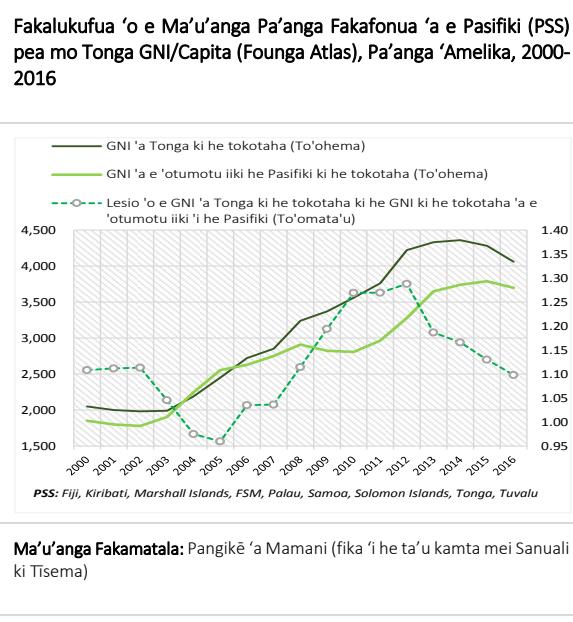
Ko e Ma'u'anga Pa'anga Fakafonua ki he tokotaha (GNI per capita) ki Tonga' ni peahē ki he ngaahi 'otu motu Pasifiki', ne tuai'aki e pēseti 'e 5 mo e peseti 'e 2 'i he 2016. 'Oku kau atu 'eni ki he holo peseti 'e 2.8 'i he Ma'u'anga Pa'anga Fakafonua 'a Tonga' ni ki he tokotaha fakahoa ki he Ma'u'anga Pa'anga Fakafonua 'a e ngaahi 'otu motu iiki 'i he Pasifiki' ki he tokotaha (Tonga's GNI per capita to PSS GNI per capita). 'I he ta'u 'e hongofulu 'o a'u mai ki he 2016', ko e 'avalisi 'o e Ma'u'anga Pa'anga Fakafonua 'a Tonga' ni ki he tokotaha na'e pēseti 'e 4.2, 'aia 'oku ma'ulalo ange ia he 'avalisi ki he ta'u 'e hongofulu ki he 2015 (peseti 'e 5.8) ka 'oku ma'olunga ange ia he 'avalisi 'o e Ma'u'anga Pa'anga Fakafonua 'a e ngaahi 'otu motu iiki he Pasifiki ko e pēseti pē 'e 3.6.

Hangē koia ne lave atu kiai 'i 'olunga', na'e fakatou holo pē 'a e tu'unga 'o e Ma'u'anga Pa'anga Fakafonua 'a Tonga ki he tokotaha pea peahē ki he ngaahi 'otumotu 'o e Pasifiki' ki he tokotaha 'i he ta'u 2016. 'Oku hā mai ai 'a e holo 'i he ivi fakatau 'a e kakai Tonga' pea peahē kiate kinautolu 'i he 'otumotu Pasifiki'. Ko e fiema'u ke fua tautau 'a e tupu faka'ekonōmika 'i Tonga' ni peahē mo e ngaahi 'otumotu 'o e Pasifiki' 'aia 'e tokoni ia ke to e fakalahi ange 'a e tu'unga 'o e Ma'u'anga Pa'anga Fakafonua ki he tokotaha 'i ha vaa'itaimi loloa. 'Oku hā mahino mai hen'i 'a e fiema'u ke to e fakamamafa'i 'ange 'a e ngaahi ngāue' pea peahē ki hono fakahoko 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue'. 'Oku kau atu ki hen'i pea mo hano to e fakalahi atu 'o e ngaahi 'elia ki he polokalama ngāue' ni 'aki 'a e fakahoko lelei'i 'o e ngāue' pea mo tokanga ki he ngāue' pea peahē ki he ngaahi me'a faka'ulungaanga ke lelei ange. 'Oku 'iai foki pea mo e fiema'u ke to e tokangaekina ange pea mo e talēniti 'o e fanau kei talavou si'i ange' hangē ko e sipot'i - pea peahē ke to e tauhi pea mo vaofi ange mo e kakai Tonga 'i muli'. 'I he 'uhinga ko 'eni', 'e mātu'aki tokoni hano vakai'i pea mo muimui'i ofi 'a e tu'unga 'oku 'iai 'a e kau ngāue' pea mo e natula 'o e ongo poloseki ko 'eni ki he toli fua'i'akau' na'a malava ke to e a'u atu e faingamālie ngāue ni ki ha ngaahi tafa'aki kehe ange mei he toli fua'i'akau' ke fakatupulaki ai pe 'a e tokolahī 'okinautolu tenau kau atu ki he ngāue ni pea ke teke mo faka'ai'ai 'a e to'utupu 'oku nau taleniti'ia mei he ngaahi 'otumotu 'o e Pasifiki' kenau kau atu ki he polokalama ngāue ni.

2.3 Tu'unga Faka'ekonomika Fakalukufua mo Fakapa'anga mo e vakai ki he kaha'u.

Tu'unga Faka'ekonomika 'o Tonga 'i he 2017/18

Ko e tūkunga fakapolitikale ne hoko 'o kau ai hono veteki 'o e Falealea' 'i 'Aokosi 2017, ngaahi ngāue felāve'i mo e tu'unga faka'ekonōmika mo fakasōsiale pea peahē ki he ngaahi ngāue 'a e Pule'anga he konga hono ua 'o e 2017, ne lava ke ne fakatuai'i 'a e ngaahi fakafuofua ne fakahoko kim'u a fekau'aki mo e tu'unga 'o e tupu faka'ekonōmika ki he 2018. 'Oku to e 'iai pē foki 'enau felālāve'i tonu pea mo e ngaahi me'a ne hoko ke tuai ange ai 'a hono fakahoko 'o e ngaahi poloseki 'e ni'ihī 'aia ne 'amanaki ke kamata he 2017/18, pea ne hoko 'eni ke to e tuai ange ai 'a e fakafuofua ki he tupu faka'ekonōmika' he 2017/18 makatu'unga mei he ngaahi uesia mei he ST Gita. Ko e fakafuofua ki he tupu faka'ekonōmika ki he 2017/18 kau kiai mo e ngaahi uesia 'o e afā ko ha peseti 'e 1.1, ma'ulalo ange ia he 'uluaki fakafuofua ko e peseti 'e 3, pea to e ma'ulalo ange he 'avalisi 'o e peseti 'e 3.4 he ta'u 'e tolu kuo'osi'. Ko e ola 'o e ngaahi savea mo hono vakai'i 'o e uesia mei he afā (TC Gita Rapid Assessment) ne hā mai ko e ngaahi uesia mo e maumau ne hoko' ne hā ia he ngoue mo e toutai (sekitoa ngoue mo e toutai),

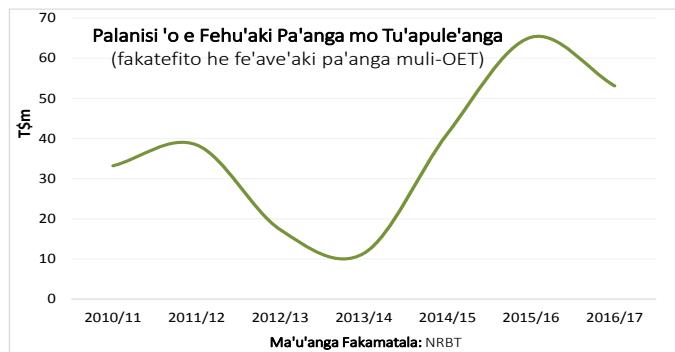
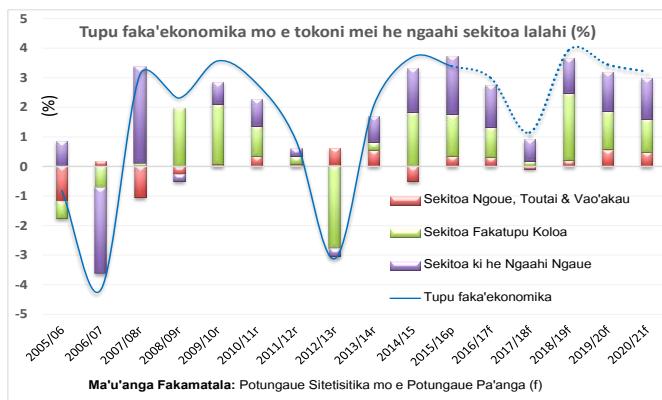


ngaahi fale mo e 'ofisi pea mo e 'uhila (sekitoa ngaohi'anga koloa) pea mo e fetu'utaki mo e ngaahi pisinisi' (sekitoa ki he ngaahi ngāue pe sevesi).

'Oku fakafuofua 'e kake hake 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika he konga hono ua 'o e 2017/18, 'o tokoni'i 'e he ngaahi poloseki langa felāve'i mo e fakaakeake mei he ST Gita. 'I he'ene pehē, 'oku fakafuofua ko e tupu faka'ekonōmika 'e kake māmālie hake ki he peseti 'e 3.9 'i he 2018/19 (*vakai ki he kalafi 'o e GDP*). 'E hokohoko atu pē 'a e tu'unga tupu ko 'eni' he tu'unga tatau 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai', ka 'e holo māmālie pē. 'E tokoni'i 'eni mei ha ake hake 'a e tu'unga 'o ngaahi ngāue mei he ngaahi sekitoa lalahi 'e tolu 'o e 'ekonōmika' kae tautaufito ki he ngoue', sekitoa langa' pea mo e takimamata'. Ko e to e lahi ange 'a e ngaahi poloseki langa lalahi', mālohi 'a e talafi pa'anga mai mei muli' pea kei lahi tupu 'a e ngaahi nō taautaha' 'aia 'oku nau fakaivia 'a e ngaahi ngāue kehekehe kotoa pe he sekitoa ki he ngaahi ngāue' mo e toenga 'o e 'ekonōmika'. 'Oku fakafuofua 'e kei ma'olunga pē 'a e tu'unga 'o e hikihiki 'o e totongi koloa' he peseti 'e 5 'aia 'oku fiema'u 'e he Pangikē Pule'. 'I he tafa'aki 'e taha', 'oku fakatokanga'i 'a e tu'unga ma'olunga 'oku 'iai 'a e tu'unga 'o e ta'ema'u ngāue', peseti 'e 16.4, hangē koia ne hā he lipooti 'o e Tohi Kakai 'o Tonga ni he 2016. 'Oku hā mai hen'i 'a e fiema'u ke fai ha tokanga mavahe mei he kotoa 'o e ngaahi kupu fekau'aki kotoa 'o e sōsaieti' ki he kaveinga ko 'eni. Ko e tu'unga 'o e lahi 'o e ta'ema'u ngāue ko 'eni' 'e 'ikai ala fakahoa ia ki he fika he ngaahi Tohi Kakai ne fakahoko atu kimu'a koe'ahi ko e liliu 'i he ngaahi faka'uhinga lea ki he ta'ema'u ngāue' ne ngāue'aki'. Vakai ki he Konga 2.6 'i lalo' ki hono fakaikiiki'.

Vakai ki he tu'unga faka'ekonōmika 'oe 2018/19 mo e kaha'u

Ko e vakai ki Tonga 'i he kaha'u' 'oku faingamalie pe. Kuo 'iai 'a e ngaahi poloseki lalahi 'oku teuaki ke kamata 'i he 2018/19 pea kei hokohoko atu pe 'a hono ale'a'i 'o e ngaahi poloseki 'e ni'ihi. Ko e ngaahi ngāue ki hono langalanga hake 'o e fonua' mei he ST Gita 'e matu'aki tokoni ia ki hono pukepuke hake 'o 'etau tupu faka'ekonōmika' 'i ha ngaahi mahina mei hen'i. 'Oku kau atu foki pea mo e ngaahi ngāue kuo fakakau ki he 'Assenita Ngāue 'a e Pule'anga (GPA) 2018-2021 ke ne tohoaki'i mai ai 'a e ngaahi langa fakalakalaka lalahi 'i he tafa'aki kehekehe pe 'o e fonua'. Ko e konga mahu'inga 'eni ke ne faka'ai'ai e langalanga hake 'o e fonua' pea mo tupu faka'ekonōmika 'oku lelei mo malu ange'. Ko e tu'unga lelei 'a e vakai ki he ngaahi fonua 'oku gefakatau'aki mo Tonga' ni he 'oku hā mai pe 'a e fetāfeaki mafana mo e tupulaki pe 'a e talafi pa'anga mai mei muli', 'aia 'oku tokoni lahi ia ki hono pukepuke hake 'a e tu'unga 'o e palanisi 'o e fehū'aki pa'anga mo tu'apule'anga' (BOP) 'i ha tu'unga ma'olunga (vakai ki he kalafi BOP). 'Ikai ngata ai', 'oku hokohoko atu pē mo e ngaahi tokoni mai pea mei he ngaahi fonua hoa ngāue ki he fakalakalaka' ke pukepuke hake pē e tu'unga 'o 'etau ngaahi ngāue faka'ekonōmika'. Taimi tatau, 'oku tokoni 'eni ke pukepuke ai pē mo e tu'unga 'o e pa'anga talifaki 'a e Pule'anga' 'i muli' 'i ha tu'unga ma'olunga.



Ko e tu'unga ma'olunga 'oku 'iai 'a e fakakau ki he hokohoko atu pē 'a e tupu 'a e nō, he 'oku kei hoko pe ia ko e fakava'e malohi ki he tupu faka'ekonōmika'. 'I he ta'u ngata ki Fepueli 2018, 'oku

hokohoko atu ai pe hono kei pukepuke lelei 'e he sekitoa ki he ngaahi pangikē 'a e tu'unga lelei mo lahi ange 'a e pa'anga ngāue pea mālohi fe'unga mo e palanisi 'o e pa'anga tefito', taimi tatau ne faingamālie pe mo hono ma'u 'enau tupu'. 'Oku hokohoko atu pē 'a e kake ki 'olunga 'a e fakahū pa'anga' pea pehē ki he ngaahi koloa fakakātoa 'a e ngaahi pangikē 'aia ne fakatefito ia mei he tupu lahi 'i he ngaahi nō fakakātoa. 'Oku kau atu kiai pea mo e to e lahi ange 'a e pa'anga 'i he ngaahi Pangikē pea mo e kake 'i he pa'anga kehe 'oku te'eki ke fakahū 'e he ngaahi Pangikē (items in transit) hangē ko e ngaahi sieke'. Ka 'iai ha ngaahi feliuliuki pe 'ikai pau e taimi ke fakahoko ai e ngāue ki he fakaakeake mei he afā 'e hoko ia ko ha pole lahi ki he palanisi fakapa'anga'. Ko e tu'unga 'o e palanisi fakapa'anga fakakātoa' na'e 'iai 'a e tōnounou pe fe'amokaki 'i he ta'u 'e ua kuohili' pea hangehangē 'e nofo pe 'i he laine koia' 'i he ta'u 'e u aka hoko mai' ka 'e fakatefito pe he tu'unga 'o e fakapa'anga 'o e fakaakeake ko 'eni'.

2.3.1 Ngaahi makatu'unga 'o e 'ekonōmika 'o Tonga 'i he 2017/18

Talafi Pa'anga

'Oku hokohoko atu pē hono fakahoko 'e pa'anga talafi mai mei muli' 'a e fatongia mahu'inga ki he tu'unga faka'ekonōmika 'o Tonga'. 'Oku fakafuofua ki he peseti 'e 30 'o e GDP 'i he 2016/17 mei he pa'anga talafi mei muli'. 'Oku tokoni lahi foki 'eni ki he ngaahi pa'anga hū mai 'a e ngaahi fāmili taauaha 'aia ko e unga'anga 'eni kiate kinautolu 'oku 'ikai tenau ma'u ngāue'. 'Oku 'ikai koia pē ka 'oku hokohoko atu pe 'a 'ene tokoni ki hono kilala hake 'a e tu'unga mo e nofo masivesiva' 'i Tonga' ni he ngaahi ta'u lahi. 'Oku lava foki ai 'o feau e ngaahi fiema'u 'a e fāmili' pea mo e ngaahi fiema'u' ko e'uhī' ko e ngaahi tokoni mei he kainga Tonga 'i tu'apule'anga'. Mei he ngaahi fakamatala mei he Pangikē Pule' ne hā ai 'a e kake hake 'i he lahi 'o e talafi pa'anga mai mei muli' 'aki e peseti 'e 10.9 ki he \$284.2 miliona 'i he ta'u 2016/17. Pea' ne a'u ki he \$332.5 miliona 'i he mahina e tahaua pe ta'u 'e taha ngata ki he Fepueli 2018, 'aia ne faka'avalisi ko e \$27.7 miliona he mahina. Mavahe ange mei he lelei 'a e tu'unga 'o e fetongi pa'anga muli' pea mo e tu'unga faka'ekonōmika 'o e ngaahi fonua pau 'oku hu'u mei ai 'a e ngaahi pa'anga talafi mai', 'oku hā mai he ngaahi fakamatala' 'oku ō fakataha 'a e lahi ange 'a e pa'anga talafi mai mei muli' pea mo e tu'unga mā'olunga ange 'a e ngaahi fiema'u ke tokonia 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e ngaahi fāmili fakafo'ituitui. Kau ki henri pea mo e ngaahi kātoanga fakataha fakafāmili, ngaahi fakataha'anga fakasiasi mo e ngaahi tūkui kolo' pea pehē ki he ngaahi katoanga faka'apiako'. Ne tokoni atu foki ki henri pea mo e ngaahi talafi pa'anga taautaha fo'ou 'a e ngaahi pangikē kuo fokotu'u mo e ngaahi katoanga kehe pē 'oku tokoni ia ki he tu'unga 'o e talafi pa'anga mai ki Tonga' ni.

'Oku hā mai he fakamatala fakakuata he ngaahi ta'u muo maliu atu', ko e angamaheni 'o e talafi pa'anga mai' 'oku 'i he tu'unga ma'olunga taha' he ngaahi kuata Tisema'. 'Oku makatu'unga 'eni he ngaahi fakafiefia mo e ouau 'o e fa'ahi ta'u 'o e Kilisimasi' pea mo e mālolō 'o e Ta'u fo'ou', kae'uma'ā 'a e ngaahi fakataha fakafāmili mo e ngaahi katoanga kehe pe he faka'osinga 'o e ta'u'. Ko e talafi pa'anga mai he mahina Tisema 2017 pē ko e tu'unga mā'olunga taha ia he lekooti' 'a ia ko e \$33.6 miliona. 'I he ngaahi kuata Ma'asi', 'oku ma'ulalo ange ia ko e'uhī' ko e'osi atu 'a e ngaahi feohī'anga mo e katoanga'. Ko e lahi fakakatoa 'o e talafi pa'anga mai mei muli ki he 'uluaki mahina 'e ono 'o e 2017/18 ne fe'unga mo e \$162 miliona, tupu 'aki 'a e peseti 'e 11.5 'o mā'olunga ange ia he \$145.3 miliona ne lekooti he taimi tatau 'o e ta'u kimu'a'. 'Oku fakafuofua ke to e ma'olunga ange 'a e tu'unga 'o e talafi pa'anga mai mei muli' he konga hono ua 'o e 2017/18 makatu'unga he ngaahi tokoni ke fakakake 'aki e ngaahi famili mei he ngaahi uesia 'o e ST Gita. Ko e kake ko 'eni 'oku fakafuofua'i ki he 2017/18 'e tokoni ia ki he ngaahi pa'anga hū mai 'a e ngaahi fāmili' pea to e fakaivia ange ai 'a e ngaahi fiema'u 'o e ngaahi koloa mo e ngāue 'i he lahi 'o e ngaahi sekitoa 'o e 'ekonōmika.

Fakafuofua ki he peseti 'e 88 'o e talafi pa'anga 'oku fakafou mai ia 'i he Ngaahi Kautaha Fakafetongi Pa'anga Mulī', 'a ia ko e holo 'eni mei'he peseti 'e 89 'i he 2016/17. Na'e kei takimu'a ai pē 'a e pa'anga 'Amelika' 'i hono ngāue'aki ki he talafi pa'anga mai mei muli' 'o fe'unga mo e peseti 'e 33.5, hoko kiai 'a e pa'anga 'Aositelēlia ko e peseti 'e 32.7. Pea fika tolu 'a e pa'anga Nu'usila' pea mo e peseti 'e 28.0 pea koia ne lahi taha e fetongi pa'anga ki he talafi pa'anga mai he mahina 'e taha ua ngata ki Fepueli

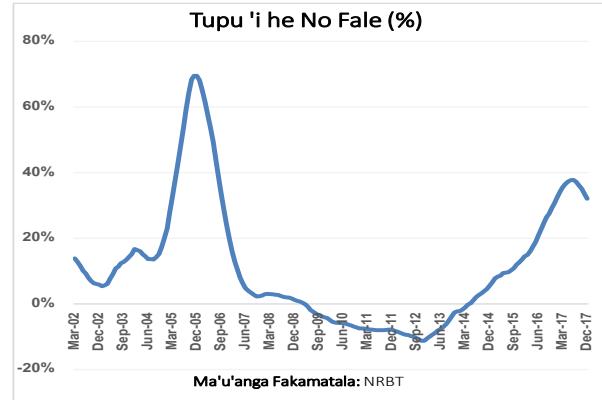
2018 'o tupu'aki 'a e \$11.9 miliona. Ko e tokolahi ange 'o e kakai 'oku nau kau ki he poloakalama ngāue fakataimi 'i muli' fakataha mo e fe'unu'aki lelei 'a e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga' na'e tokoni ia ki he ma'olunga ange 'a e ngaahi talafi pa'anga taautaha mei muli'.

Takimamata mo e folau'eve'eva

Ko e tupu koia 'a e tokolahi 'o e kau folau'eve'eva mai ki Tonga ni' 'oku tokoni lahi ia ki hono kake'i hake 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonua'. Ko e ngaahi fakamatala 'oku ala ma'u 'oku hā mei ai na'e hiki hake 'a e tokolahi 'o e tu'uta mai 'a e kau folau'eve'eva' 'aki e peseti 'e 16.4 he 2016/17, 'aia ko e peseti ai 'e 66.8 ko e tu'uta mai e folau vakapuna' pea peseti 'e 30.8 mei he ngaahi vakameili, pea ko e to enga mei he ngaahi 'iote'. 'Oku tatau pē 'eni mo e hiki 'aki e peseti 'e 27.3 'i he pa'anga hū mai mei he folau'eve'eva' he ta'u tatau. Ne tokoni foki ki he fakalakalaka ko 'eni 'a e ngaahi fakataha fakafeitu'u pea mo e ngaahi fonua kaunga'api ne fai mai ki Tonga' ni lolotonga 'a e ta'u' pea pehē ki he hiki hake 'a e tu'unga manakoa 'o Tonga' ni he ngaahi 'otumotu 'o e Pasifiki' ke lahi 'a hono 'ahia mai 'e he kau folau'eve'eva'. 'Oku makatu'unga 'eni mei he ngaahi ngāue fakatakimamata hange ko e mamata tofua'a', fānifo mo e uku etc. Ne tokoni atu foki ki hen'i pea mo e kau mai hotau kainga mei tu'apule'anga' ki he ngaahi fakataha fakakonifelenisi fakata'u 'a e ngaahi siasi', ngaahi katoanga fakaako, pea mo hono katoanga'i 'o e 'aho fakahifo 'o 'Ene 'Afio 'i Vava'u 'i he 2017. 'Oku mahu'inga foki ke fakatokanga'i 'a e to e lahi ange 'a e ngaahi vaka meili kuo tu'uta mai ki Tonga' ni, kake 'aki 'a e peseti 'e 52 he 2016/17 fakahoa ki he ngaahi ta'u kimu'a', 'aia 'oku tokoni ia ki he mā'olunga ange 'o 'etau pa'anga hū mai mei he takimamata'. 'I he vakai ki he kaha'u', 'oku fakafuofua 'e ki'i tuai ange 'a e tokolahi 'o e tu'uta mai 'a e kau folau'eve'eva' makatu'unga he uesia 'e he ST Gita, ka 'e toki kake hake ki he tu'unga angamaheni 'i he ta'u 2018/19 pea mo e ngaahi ta'u ka hoko mai'.

Longomo'ui 'a e ngaahi ngāue langa

'Oku kei takiekina pe 'e he sekitoa langa' 'a e tupu 'a e sekitoa fakatupu pe ngaohi koloa' pea tokoni foki ki he tupu mei he ngaahi sekitoa kehe 'a e fonua'. Na'e fe'unga 'a e sekitoa langa' pea mo e peseti 'e 9.5 'o e GDP 'i he 2016/17, ko e kake ia mei he peseti 'e 9 'i he ta'u kimu'a'. Ko e kake ko 'eni 'i he 2016/17 ne tokonia ia 'e he ngaahi ngāue langa 'e ni'ihi ne toloi mai mei he ngaahi ta'u kimu'a' pea mo e ngaahi poloseki hangē ko e Poloseki ki hono to e fakafo'ou 'a e 'afio'anga fakatu'i 'i Ha'apai, ko hono to e langa 'o e falemahaki 'o Niuatoputapu, 'ofisi fo'ou 'o e 'uhila mo e vai 'i Mataki'eua, pea mo e fale fa'o'anga koloa mei he ngoue' pea mo e ngaahi poloseki kehe pe'. Ko e ngaahi poloseki langa lalahi kehe 'e ni'ihi ne 'amanaki ke kamata he ta'u 2016/17, ka 'oku to e toloi mai ki he ta'u 2018/19 kau ai 'a e Konga hono II 'o e Poloseki ki hono langa 'o e 'Apiako Ma'olunga 'o Tonga pea mo e ngaahi naunau sipoti kehe pe. 'E tokoni 'eni ke to e kake hake ai 'a e sekitoa langa' 'o hange koia ne fakafuofua 'e a'u kiai he 2016/17. Lolotonga 'a e 2017/18, ne 'iai e ngaahi poloseki ne kakato kau kiai 'a e fakafo'ou 'o e Uafu Fakalotofonua ne toki fakahuafa ko Taufa'ahau Tupou IV, langa 'o e Fale FakaPule'anga ko St. George (SGGB), pea mo e poloseki ki hono to e langa hake 'a Ha'apai. 'I ha ngaahi fakamatala kehe ange, 'oku hā mai 'a e holo 'i he tupu 'a e ngaahi nō langa' 'aia ko e konga 'oku fakapa'anga mei he ngaahi nō langa he ta'u 2016/17. 'Oku ho'ata mei hen'i 'a e to e lelei ange hono fakahoko 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'i he maketi fakapa'anga' ke mata'ofi ha hoko ha palopalema lahi ki ha ngaahi nō mei he ngaahi pangikē.

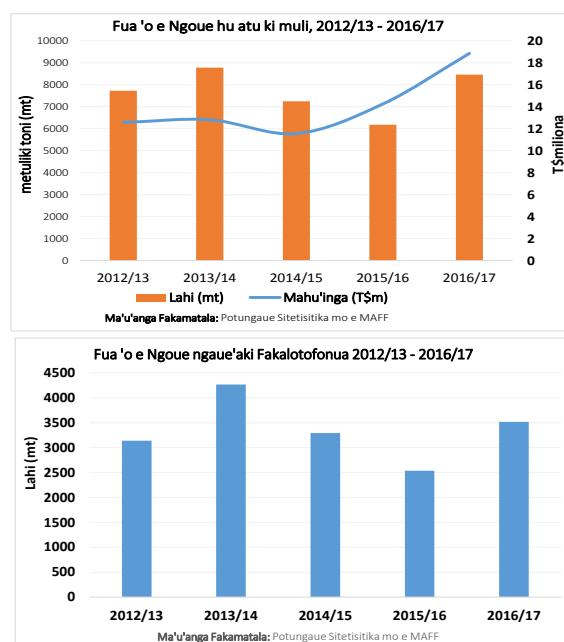


Ngoue

'Oku kei hoko pe 'a e sekitoa Ngoue' ko e ma'u'anga mo'ui 'a e tokolahi 'i he kakai Tonga'. 'Oku matu'aki tokoni lahi 'eni ki he ngaahi ngāue faka'ekonōmika fakalotofonua' mo e GDP he ngaahi ta'u lahi. Na'e fe'unga mo e peseti 'e 13.5 'o e GDP 'i he 2016/17 pea na'e fakafuofua ke to e kake 'aki ha peseti 'e 1.3 fakahoa ki he peseti pe 'e 0.3 he 2015/16. 'Oku hā hen'i 'a e kake hake 'a e sekitoa ngoue' mei he uesia 'o e la'ala'ā ne hoko he 2014/15. Na'e ola lelei pe foki 'a e fua 'o e hina' (peseti 'e 26 'o e fakakatoa 'o e koloa hū atu) mo e ngaahi 'akau foha' (peseti 'e 66 'o e fakakatoa 'o e koloa hū atu) lolotonga 'a e ta'u', 'aia ko e ongo koloa tefito 'eni 'oku hū atu ki tu'apule'anga mei he ngoue'. 'Oku kau atu foki pea mo e vesitapolo' mo e fua'i'akau' he tokoni ki he'etau ngaahi koloa pe fua 'o e ngoue 'oku hū atu ki tu'apule'anga'. 'Oku faka'au ke to e tokolahi ange 'a e kau ngoue tō kava ko e'uhī ko e tu'unga ma'olunga 'oku 'iai 'a e totongi' talu mei hono faka'atā mai 'a e maketi 'i 'iuope 'i Sepitema 2015. Ne 'uluaki fakafuofua ke tupu 'a e sekitoa ngoue' 'i ha tu'unga lelei pe 'i he 2017/18 'o a'u ki he 2020/21. 'Aia ne fakatefito ia he fakakaukau 'e hokohoko atu pe 'a e kake hake 'i he ngoue 'e hū atu ki tu'apule'anga' pea mo e ngoue ki he fiema'u fakalotofonua he tu'unga ne 'iai he 2016/17 (*vakai ki he ongo kalafi fekau'aki mo hono hū atu ki tu'apule'anga mo e fakalotofonua 'a e fua 'o e ngoue*). Neongo ia', ko hono vakai'i 'o e ngaahi maumau ne hoko mei he ST Gita' ne mahino ai 'a hono to e tukuhifo 'a e fakafuofua ne fakahoko ki he tupu 'a e sekitoa ngoue' ki ha tō lalo ki ha peseti 'e 0.6 he 2017/18. 'I he vakai ki he kaha'u', 'oku fakafuofua 'e kake hake 'a e tu'unga 'o e tupu 'a e sekitoa ni ki ha peseti 'e 1 'i he 2018/19. Pea 'e toki hiki hake ai ki he tupu 'oku faka'avalisi ki he peseti 'e 3 he ngaahi ta'u ka hoko'. 'E tokoni ki hen'i 'a e ngaahi poloseki 'oku lolotonga fakahoko' pea mo e ngaahi polokalama ngāue ki hono faka'ai'i 'a e fakaakeake mei he afā, hiki'i hake mo e lahi 'o hono hū atu 'o e koloa ngoue – hangē ko e hina', ngaahi 'akau foha' pea mo e kava'. Ko e ngaahi ngāue ki hono langalanga hake 'a e ngoue' 'oku kau kiai 'a hono palau totongi 'a e ngaahi 'api 'uta 'e n'ihi ki he houa 'i he ngaahi tukui kolo 'o Tongatapu pea mo 'Eua foki. 'Oku matu'aki tokoni 'eni ki he ngoue fakataha mo ha lelei ange 'a e 'ea. 'Oku kau atu kiai pea mo hono vahevahe 'o e ngaahi pulopula 'e n'ihi ke tō, tā mo faka'ata'atā 'a e ngaahi 'akau lalahi ne holo he ngaahi 'api 'uta', tufotufa atu mo e ngaahi fanga ki'i moa mo'ui, fafanga pea mo e ngaahi koniteina 'aisi ke fakatolonga ai 'a e me'akai ke fakapapau'i pe 'a e malu fakame'atokoni 'a e fonua'.

Mālohi mo lelei ange 'a e ngaahi ngāue fakapangikē

Na'e fe'unga mo e peseti 'e 5.6 'o e GDP 'a e sekitoa ki he Ngaahi ngāue fakapangikē 'i he 2016/17, 'aia 'oku ki'i ma'olunga ange ia he 'avalisi peseti 'e 5.3 'i he ngaahi ta'u 'e 5 ngata mai ki he 2015/16. Ko e kake ko 'eni' 'oku fenāpasi ia mo e to e leleiange 'a e tu'unga faka'ekonōmika' mo e vave ange 'a e tupu 'a e ngaahi nō. 'Oku fakafuofua 'e to e kake hake 'a e tu'unga 'o e sekitoa ni ki he GDP 'i he 2017/18 pea mo e ngaahi ta'u 'e tolu ka hoko' 'o fai poupoua 'e he ngaahi tu'utu'uni ngāue' pea mo e ma'ulalo ange 'a e totongi tupu 'i he nō – 'o tatau fakatou'osi pe ki he nō fale mo e nō 'a e ngaahi pisinisi'. Na'e longomo'ui pe 'a e ngāue 'i he ngaahi pangikē 'aia 'oku tokoni ia ki he tupulaki 'a e sekitoa ki he ngaahi ngāue fakapangikē. Ka ko e ta'u 2017/18, ne fakafuofua ke nofo pē 'i he peseti 'e 5 makatu'unga he ngaahi uesia mei he ST Gita. 'I he feinga ke fakahoko ha ngaahi ngāue pea mo ha ngaahi me'afua ke tokoni ki hono fakaakeake 'a e tupu faka'ekonōmika, 'oku hokohoko atu ai pē 'a e Pangikē Pule' hono fakahoko 'a 'ene fakamatala ki he Fokotu'utu' Ngāue Fakapa'anga', ne tali he 'aho 15 'o Ma'asi 2018,



'aia 'oku ne tuku atu 'ene ngaahi 'asenita ke faka'ai'ai hono ngāue'aki 'o e pa'anga 'i he ngaahi pangikē, 'o fakafou 'i he nō atu kitu'a. 'Oku kau atu ki hen'i pea mo hono pukepuke 'a 'ene tu'utu'uni ngāue he peseti 'e 0 ke 'oua 'e totongi ha tupu (interest) 'i he ngaahi 'akauni pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē (exchange settlement account) 'oku fakahū 'i he Pangikē Pule' (zero interest rate policy); ke 'oua 'e to e ma'ulalo hifo 'i he peseti 'e 80 'a e lahi e ngaahi nō 'oku tuku atu 'e he ngaahi pangikē 'o fakahoa ki he lahi 'o 'enau ngaahi fakahū pa'anga' (loans/deposit ratio). 'Oku hokohoko atu pē 'a e Pangikē Pule hono tokangaekina mo vakai'i 'a hono mapule'i 'o e sisitemi ke fakapapau'i 'oku fakahoko lelei hono ngaahi fatongia pea mo a'usia ha tu'unga lelei mo malu ange'.

Fefakatau'aki fakalukufua mo fakamovetevete

Na'e fe'unga 'a e sekitoa ki he Fefakatau'aki fakalukufua mo e fakamovetevete pea mo e peseta 'e 10.5 'i he ta'u 2016/17. 'Oku tu'u 'eni 'i he tu'unga tatau mo e 'avalisi peseti 'e 10.5 'o e ta'u 'e 5 kuohili'. 'Oku ho'ata mei hen'i 'a e 'alu ke fakautuutu ange 'a e ngaahi fiema'u 'o e koloa mo e ngaahi ngāue, to e lahi ange 'a e fefakatau'aki' pea mo movete atu ki he to enga 'o e fonua', pea pehē ki he to e tupulaki ange ai 'a e tu'unga 'o e ngaahi pa'anga hū mai ki he ngaahi fāmili' makatu'unga he ngaahi pa'anga talafi mai mei muli mei he famili' mo e ngaahi maheni'. 'Oku to e hā mai foki mo e to e faka'au ke lahi ange e lahi 'o e ngaahi koniteina 'o e koloa hū mai mei muli' kuo lesīsīta, 'o hā mai 'a e kake hake 'a e tu'unga 'o e koloa hū mai mei tu'apule'anga'. Ko e tupu faka'ekonōmika 'a e sekitoa ko 'eni' ne fakafuofua ki he peseta 'e 2.7 'i he 2016/17, 'aia 'oku 'i he tu'unga tatau 'eni pea mo e ngaahi ta'u 'e tolu kimu'a'. 'I he tu'unga tatau, 'oku hā mai he ngaahi fakamatala' 'a e kake 'i he lahi 'o e ngaahi koniteina 'o e koloa hū mai mei tu'apule'anga' pea mo e hokohoko atu ai pe 'a e fakatupulaki 'i he tu'unga 'o e hū koloa mai mei muli' 'o tokoni foki ai mo hono fakaava 'o e falekoloa lahi ki he fefakatau'aki hangē ko e falekoloa Cost Low. Ka 'i he tu'unga 'o e ngaahi uesia mei he ST Gita, ne ma'ulalo ange ai e tu'unga 'o e tupu faka'ekonōmika 'a e sekitoa ni, he 'uluaki fakafuofua ne fakahoko, ki he peseti pe 'e 0.2 ki he ta'u 2017/18 kimu'a ia pea ne toki kake hake ki he peseti 'e 2.3 'i he 2018/19. 'Oku fakafuofua ki he peseti 'e 2.7 'a e 'avalisi 'o e tupu faka'ekonōmika 'a e sekitoa ni ki he ngaahi ta'u 'e tolu ka hoko'.

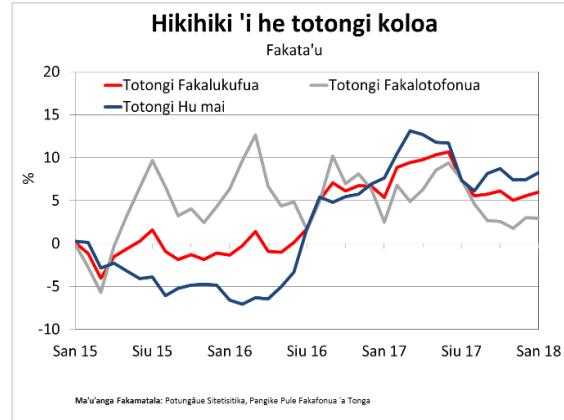
Fefononga'aki mo e Fetu'utaki

Na'e fe'unga 'a e sekitoa ki he Fefononga'aki' mo e Fetu'utaki' pea mo e peseti 'e 7.1 'o e Mahu'inga Fakakātoa 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP) 'i he 2016/17. 'Oku fakafuofua 'e a'u ki he peseti 'e 7.2 'i he 2017/18 'o a'u ki he faka'osinga 'a e ngaahi ta'u 'oku fakafuofua'i. Ko e tokoni mo e tupu 'a e sekitoa ko 'eni' 'oku ho'ata mei ai 'a e kake 'i he tu'unga 'o e ngāue 'a e ngaahi vaka fefolau'aki fakavaha'aPule'anga mo fakalotofonua'. Ko e kamata ngāue koia 'a e ngaahi vaka folautahi' hangē ko e M.V. Maggie Catty 'aia ne fetongi mai 'e he M.V. Maui pea mo e M.V. Tongiaki ki mui ni mai pea pehē ki he kakato koia 'a hono to e langa fakafo'ou 'o e Uafu Fakalotofonua ko Taufa'ahau Tupou IV. 'Oku hā mai hen'i 'e to e fakalakalaka ange mo lelei ange 'a e fefolau'aki vakatahi fakalotofonua ki he ngaahi 'otumotu'. Ko e fefononga'aki he hala Pule'anga' 'oku hokohoko atu pē 'ene tupu ke to e mālohi ange' 'aki 'a e to e lahi ange 'a e ngaahi pasi' mo e ngaahi me'alele uta pasese pe koloa totongi' pē tekisī 'oku ngāue' ke feau e to e lahi ange 'a e ngaahi fiema'u 'i Tongatapu'. 'Oku hokohoko atu pe 'a e ngaahi ngāue ki he fakalelei'i 'o e ngaahi hala Pule'anga' 'aia 'e matu'aki tokoni ia ke to e lelei ange ai 'a e fefononga'aki he hala Pule'anga'. 'Oku kau atu foki ki hen'i pea mo e kei hokohoko lelei atu pe 'a e fepuna'aki vakapuna', 'o kau kiai 'a e kei hokohoko lelei atu pe 'a e fepuna'aki hangatonu 'i he vaha'a 'o Nadi mo Vava'u' pea pehē ki he ngaahi fakalelei 'oku fakahoko ki he ngaahi mala'evakapuna'. 'Oku fakafuofua ke to e mālohi ange 'a e tupu 'a e sekitoa ki he fetu'utaki' he kaha'u' 'o tokonia 'e he kakato 'a e ngaahi ngāue ki he keipolo mo e sisitemi fakalotofonua ki he fetu'utaki' pea mo e lava kakato koia hono fakaa'u atu 'a e keipolo ki Ha'apai mo Vava'u'. Tānaki atu kiai, pea mo hono toki fakaava koia 'a e Senitā ki he ngaahi fakamatala ko e konga pē 'o e poloseki 'a e Pule'anga' ki he fetu'utaki' 'i Mataki'eua. 'Oku fakataumu'a 'eni ke ne fakatahataha'i mo leva'i 'a e ngaahi fakamatala he kaha'u vave mai' ke to e fakalakalaka ange 'a e faingamālie hono ma'u 'o e ngaahi fakamatala' ki he ngaahi tafa'aki' kehekehe. 'E tokoni 'eni ki he ngaahi faitu'utu'uni', to e lelei ange 'a e fakahoko ngāue' pea haofaki ai e ngaahi

fakamole' pea mo hano fakasi'isi'i hono fakahoko e ngāue tatau 'e he ngaahi potungāue 'a e Pule'anga'. 'I he taimi tatau, 'oku kei hokohoko lelei pē 'a e fakahoko fatongia 'a e ongo kautaha fetu'utaki' pea mo e faka'au ke to e lahi ange 'a 'enau ngaahi polokalama faka'ai'ai ki hono ngāue'aki 'o 'enau ngaahi sevesi'.

Hikihiki 'o e totongi koloa

'I he ngaahi māhina 'o e 2017/18, na'e 'i he tu'unga ma'olunga 'a e hikihiki 'o e totongi fakalūkufua 'o e koloa' i he peseti 'e 5, neongo na'e ma'ulalo ange 'eni 'i he tu'unga ma'olunga 'i he 2016/17. Na'e makatu'unga 'eni mei he liliu na'e fakahoko ki he ngaahi totongi tute' pea mo e tukuhau 'ekisia 'o e ngaahi koloa me'akai mo e tapaka hū mai mei muli'. 'I he taimi ko 'eni', na'e nofo pē 'a e hikihiki 'o e totongi koloa' i 'olunga 'i he tu'unga fe'unga (reference rate) 'oku faka'amu ki ai 'a e Pangikē Pule', 'a ia ko e peseti 'e 5 pea a'u ki he tu'unga ma'olunga ko e peseti 'e 10.3 'i Sune 2017.



Na'e holo māmālie 'a e hikihiki 'i he totongi fakalūkufua 'o e koloa' i Siulai 2017 ki he peseti 'e 7.1, 'o hā mahino mei ai 'a e kamata ke faka'osi'osi atu e hiki lahi 'i he ngaahi totongi' talu mei hono kamata ngāue'aki 'o e ngaahi tute fo'ou ne fakahoko 'i Siulai 2016. Kā neongo ia, ne to e 'i ai pē 'a e ngaahi fakatonutonu ki he ngaahi tukuhau 'ekisia' pea mo e totongi tute' ne fakahoko 'o kamata ngāue'aki 'i Siulai 2017. Ko e fakatonutonu 'eni ke fakalahi e totongi tute 'i he ngaahi inu melie' (sugary and/or flavoured drinks), kava-mālohi' (alcohol) pea mo e tapaka'. Na'e tokoni foki e totongi fakalotofonua' ke holoki e hikihiki 'i he totongi fakalūkufua 'o e koloa'. Na'e holo e totongi fakalotofonua 'o e me'akai', makatu'unga mei'he holo e totongi 'o e ngaahi fua'i'akau' mo e vesitapolo' 'i Siulai 2017. Na'e tokoni 'a e to e lelei ange 'a e to'ukai fua'i'akau' ke to e lahi ange ai hono tuku atu 'i he maketi'. Na'e to e holo 'a e hikihiki 'i he totongi fakalūkufua 'o e koloa' i he konga 'uluaki 'o e 2017/18, 'o a'u ki he tu'unga kuo faka'amu ki ai 'a e Pangikē Pule', 'a ia ko e peseti 'e 5 'i Nōvema 2017, fakahoa ki he peseti 'e 6.8 'i Nōvema 2016 kimu'a ia pea toki kake 'i he kamata'anga 'o e 2018.

Tanaki atu ki henri, 'a e hiki peseti 'e 2.9 'a e totongi koloa fakalotofonua' he ta'u, 'a ia na'e tokoni poini fakapeseti 'e 1.3 ki he hikihiki 'a e totongi fakalūkufua 'o e koloa'. Na'e makatu'unga 'eni mei he hiki 'i he totongi 'o e 'uhila' pea mo e kava-Tonga'. Na'e fenāpasi 'a e toutou hiki 'a e totongi lolo' mo e hiki peseti 'e 9.7 'i he totongi 'o e 'uhila'. Na'e hiki peseti 'e 22.2 'a e totongi 'o e kava-Tonga' 'i he ta'u. Ko e ongo kulupu ko 'eni', na'a' na tokoni poini fakapeseti 'e 0.4 taautaha ki he hikihiki 'a e totongi fakalūkufua 'o e koloa'.

'I he faka'osinga 'o e ta'u 'oku ngata ki Sanuali 2018, na'e hiki peseti 'e 6.0 ai 'a e hikihiki 'i he totongi fakalūkufua 'o e koloa'. Na'e fakatefito 'eni mei he hiki peseti 'e 8.2 'i he ngaahi totongi 'o e koloa hū mai mei muli', 'a ia 'oku tokoni 'aki 'eni e poini fakapeseti 'e 4.7 ki he hiki 'a e totongi fakalūkufua 'o e koloa'. Na'e hokohoko atu ai pē 'a hono fakatupunga 'e he hiki 'i he totongi 'o e koloa me'akai', tapaka' pea mo e lolo' ki hono hiki'i hake 'e totongi fakata'u 'o e koloa hū mai mei muli'. Ko e totongi 'o e koloa me'akai hū mai mei muli' 'oku lahi taha 'a 'ene hiki', 'a ia na'e hiki 'aki e peseti 'e 9.6 'aia 'oku' ne tokoni 'aki e poini fakapeseti 'e 2.8 ki he hiki 'a e totongi fakalūkufua 'o e koloa'. Ko e 'alu hake koia 'a e totongi 'o e ngaahi kulupu lalahi 'o e me'akai hū mai mei muli', 'o lahi taha ai 'a e hiki 'i he totongi 'o e kulupu 'o e kakano'i manu', ika' mo e moa', 'a ia na'e tupu 'aki e peseti 'e 12.0. 'Oku hā mei henri 'a e hiki peseti 'e 16.2 'a e totongi 'o e sipi' pea pehē ki he kake peseti 'e 9.4 'i he totongi 'o e moa'. Na'e hoko atu ki ai e hiki peseti 'e 13.9 'i he totongi 'o e ngaahi koloa ngaohi mei'he pata' mo e siisi' (dairy products) 'o hangē ko e pata (butter). Na'e hiki peseti 'e 5.8 'a e totongi ki he kulupu 'o e ngaahi me'akai kehekehe'

(other food component), 'a ia 'oku kau ki ai 'a e suka' pea mo e ngaahi inu melie' (sugary drinks). 'Oku hā mai hen'i 'a e to e ma'olunga ange 'a e ngaahi totongi tute' ki he ngaahi koloa ni 'o hangē koia ne kamata ngāue'aki 'i Siulai 2017.

'Oku fakafuofua 'e he Pangikē Pule' 'e kei hokohoko atu ai pē 'a e hikihiki 'i he totongi fakalukufua 'o e koloa' pea 'e lahi hake 'i he tu'unga fe'unga ko e peseti 'e 5 ki he ta'u' 'i he to enga 'o e 2017/18. 'Oku makatu'unga 'eni mei he ngaahi uesia koia mei'he tō mai 'a e Saikolone ko Gita', 'a ia 'oku fakafuofua ke ne uesia 'a e totongi koloa fakalotofonua'. 'Oku fakafuofua 'e toki kamata ke holo ke ma'ulalo 'i he tu'unga fe'unga 'oku fiema'u 'e he Pangikē Pule', 'i he konga hono ua 'o e 2018/19. Ka neongo ia', 'oku malava ke uesia 'a e ngaahi fakafuofua ko 'eni' mei'he ngaahi fe'unuaki 'i he totongi fakamāmāni lahi 'o e me'akai' pea mo e lolo'. 'Ikai ko ia pē, 'e to e malava ke uesia 'a e fakafuofua ko 'eni' mei'he tu'u lavea ngofua 'a Tonga'ni ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula', 'a ia te ne ala uesia 'a e totongi ki he ngaahi me'akai fakalotofonua'.

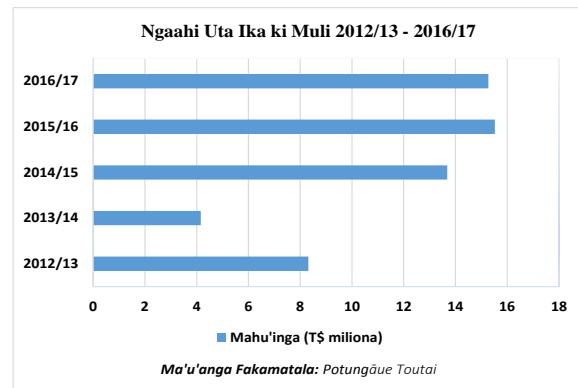
2.3.2 Ngaahi sekitoa kehe pea mo e fakafuofua ki he kaha'u

Sekitoa Ngoue, Toutai mo e Vao'akau

'Oku fe'unga 'a e Sekitoa ko 'eni mo e pēseti 'e 16.8 'o e Mahu'inga 'o e Koloa Ngaohi Fakalotofonua (GDP) 'i he 2016/17. 'A ia 'oku fakataha'i ai 'a e Sekitoa Ngoue (pēseti 'e 13.5), Vao'akau (pēseti 'e 0.4) mo e Toutai (pēseti 'e 3.0). Ko e sekitoa mātu'aki mahu'inga eni ki he tokolah'i 'o Tonga'ni 'o 'ikai ngata pe 'i he ma'u me'atokoni, ka 'oku to e hoko ko e ma'u'anga pa'anga lelei he ko e tokolah'i taha 'o e kakai', 'oku fakangāue'i 'i he Sekitoa' ni 'o fakafuofua ki he pēseti 'e 24 'o e kakai ma'u ngāue (tohi kakai 2016). 'I he ta'u 'e hongofulu kuohili na'e fu'u 'ilonaga 'a e fakalakalaka ange mo e ola lelei 'i he fakahoko fatongia mei he Sekitoa Ngoue. 'I he taimi tatau ko e Sekitoa Toutai mo e Vao'akau na'e 'i he tu'unga fakafiemalie pe, 'o 'ikai ke ne uesia pe tukuhifo e tupu lelei 'i he Sekitoa fakalukufua. Ko e tupu fakalukufua 'o e Sekitoa' ni ki he ta'u 2016/17 na'e fakafuofua ki he pēseti 'e 1.9, ko e kake māmālie hake eni hili hono uesia lahi 'e he fa'ahita'u la'al'a na'e tō 'i he 2014/15. Kaekehe, 'oku fakafuofua 'e holo 'a e tupu 'a e Sekitoa' ni 'o a'u ki he pēseti 'e -0.5 'i he 2017/18 tupu mei he uesia 'e he ST-Gita 'i Fepueli 2018, 'a ia na'e maumau lahi ai 'a e Sekitoa Ngoue- lahi taha ki he 'ulu'akau, niu, fua'akau mo e vesitapolo na'e uesia. 'Oku fakafuofua 'e kake hake 'a e Sekitoa' ni 'i he 2018/19 ki ha tupu pēseti 'e 1.3, pea fakafuofua 'e nofo 'I he 'avalisi ko e pēseti e 3.0 ki he ngaahi ta'u ka hoko. 'E poupou ki hen'i 'a e ngaahi fakalelei 'i he fakahoko fatongia 'a e ngaahi sekitoa pea mo e ngaahi polokalama ngāue 'oku lolotonga fakahoko mo palani'i ki he kaha'u. 'Oku kei hokohoko lelei atu ai pe 'a e tataki 'e he Sekitoa Ngoue 'a e Sekitoa' ni 'o hangē koia 'oku atu kiai 'a e konga 'i 'olunga'.

Ko e Sekitoa Toutai- ko e fika ua eni ki he Sekitoa fakalukufua pea 'oku fe'unga 'a e Sekitoa Toutai' mo e pēseti 'e 3.0 'o e Mahu'inga Fakakātoa 'o e Ngaahi Koloa' mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP). 'Oku feliliuaki 'a e ngaahi ngāue 'i he toutai makatu'unga 'i he liliu 'a e tu'utu'uni ngāue, feliliuaki 'i he vahevahe 'o e tuna', fetō'aki 'i he mahu'inga' mo e faingāmalie ki he ngaahi māketi', uesia 'o e 'atakai mo e hiki 'a e tokolah'i 'o e kakai. 'Oku fakafuofua ki he 2016/17 'e tupu māmālie pe 'a e Sekitoa' ni 'aki pēseti 'e 4.7, fakafehoanaki ki he ngaahi ta'u kimu'a, fakahoa mo e tōlalo 'i he lahi 'o e ika 'oku hū atu ki Tu'apule'anga' (vakai ki he fakatātā..) pea 'oku kaunga ia ki he holo lahi 'i he hū atu 'o e ngaahi koloa mo'ui 'o tahi fakafuofua ki he pēseti 'e 88. 'I he taimi tatau na'e kaka hake 'a hono hū atu 'o e Tuna mo e Palu 'aki 'a e pēseti 'e 44 'i he 2016/17 fakahoa ki he 2015/16.

'Oku fakafuofua 'e holo e tupu 'i he Sekitoa Toutai 'i he 2017/18 'aki e pēseti 'e 0.1, makatu'unga 'i he



maumau mo e uesia na'e hoko ki he ngaahi vaka toutai mo e ngaahi me'a ngāue fakatoutai', tupu mei he ST Gita. 'O tānaki atu ki ai mo e pole lahi 'a e 'ikai ha me'a ngāue fe'unga he uafu' mo mala'e vakapuna 'a ia 'oku ne fakafe'atungia'i 'a e fakahoko fatongia 'a e sekitoa toutai ki he kaha'u. Neongo 'a e ngaahi pole ni, 'oku 'amanaki pe 'e 'i ai 'a e tupu 'oku taau 'i hono fakafuofua'i, 'a ia 'oku ho'ata mei ai 'a e ngaahi liliu 'oku feinga ke fakalelei'i 'aki e founiga ngāue.

'Oku kau ki heni mo e fiema'u ko ia ke fakahoko lelei mo fakamālohi'i 'a e Palani ki he Sekitoa Toutai 'a Tonga 2016-2024, ko hono fakahoko mo siofi 'a e lao aleapau ki hono totongi 'o ha Vaka toutai (Bareboat Charter Policy), fokotu'u 'o e me'angāue kene toho'aki'i mai e ika (pelagic device) 'i Tonga, Tu'utu'uni Ngāue ki ha Sipoti Fakatoutai pe Fe'auhi Toutai (Sporting Fishing Policy), palani ki hono founiga pule'i 'o e ngaahi koloa fakatoutai 'o kau ai 'a e Toutai Loloto, SMA 2017 – 2019 mo e ngaahi me'a kehe pe. 'O tānaki atu ki ai mo e hokohoko atu hono fai tokonia 'a e ngāue 'i he sekitoa' ni 'aki hono to'o 'a e ngaahi tute mo e tukuhau ngāue'aki (CT) ki he naunau toutai hū mai, pea pehe ki he ngaahi feitu'u 'oku tokanga'i makehe (SMAs) 'oku tokoni lahi ia ke holoki e fakamole ki he Potungāue. Ko e fatongia fika 'uluaki 'o e polokalama ngāue' ni ko hono 'omai ha fakava'e 'oku to e malohi ange ki he sekitoa 'i he ngaahi 'uhinga kehekehe pe. 'Oku kau ki ai 'a e fekumi ki ha pa'anga tokoni ke fakapa'anga e ngaahi poloseki fakalakalaka mahu'inga 'a e Potungāue', tataki mo pule'i pea mo fakalakalaka'i 'o e toutai loloto 'o e palu, ngatala mo e tanutanu 'i he potu tahi 'o Tonga' ni (snapper, grouper and emperors). 'Oku 'ikai ko ia pē, ka 'oku ne to e 'omi mo e faingamālie ke langa'i hake e tu'unga 'oku 'i ai hono toutai'i fakalotofonua e tuna 'i hono faka'atā e kau ngāue ke nau tokangaekina e nga'unu holo e ngaahi vaka toutai ke fakapapau'i pe 'oku nau fai 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue. 'Oku ne fakapapau'i e tu'uloa 'o e toutai'i 'o e me'a mo'ui 'i tahi 'i he kaha'u pea 'e hoko ia ko e me'a ngāue kene laga'i hake e Potungāue, 'i he taimi e fakahoko ai. Ki he Pule'anga 'o fakafou he Potungāue Toutai ke hokohoko atu ai pe 'a e feinga ke faka'ai'ai e ngaahi kolo ke nau kau ki he ngaahi kolo 'oku tokanga'i makehe (SMAs). 'I he taumu'a ke langa hake mo tauhi e tu'uloa 'a e ngaahi koloa ika 'aki ha ngaahi founiga ke fakalakalaka mo mapule'i 'a e ma'u'anga mo'ui 'i 'oseni, 'aki hono tokangaekina makehe 'a e ngaahi kolo 'oku tu'u mavahe pea 'ikai lelei 'enau ma'u'anga mo'ui ke tafe atu ai ha ngaahi monū. Ko e fika 'o e ngaahi kolo 'oku kau mai ki he polokalama' ni 'oku kaka pe ki 'olunga pea mo e taumu'a ke to e lahiange 'i he 100 (SMAs) 'i he 2025.

'Oku fe'unga 'a e Sekitoa Vao'akau' mo e pēseti 'e 0.4 'i he fakakātoa 'o e Mahu'inga Fakakātoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP). 'Oku kau ki he Sekitoa Vao'akau 'a e ngaahi ngāue ki he papa fakalotofonua 'oku ngāue'aki ki he ngaahi naunau 'api nofo'anga' mo e ngaahi 'ofisi, pou 'uhila, 'akau papa mo e fefie, pea mo e tokoni si'si'i pe mei he ngāue ki he ahi'. 'Oku fakafuofua ki he pēseti 'e 0.3 'a e tupu faka'ekonōnomika 'i he 2016/17; pea 'oku 'amanaki ke holo māmālie ki he pēseti 'e 0.1 'i he 2017/18. 'O makatu'unga mei he maumau 'o e ST Gita 'o ne uesia ai 'a e tu'unga lelei na'e 'amanaki 'e a'u ki ai e ngaahi palani ngāue mo e fokotu'utu'lolotonga na'e fakahoko he MAFF ki he sekitoa. 'Oku fakafuofua ke tupu 'aki 'a e pēseti 'e 0.2 'i he 2018/19 ki he 2020/21. 'I he faitokonia 'e he ngaahi polokalama fakaakeake kau ki ai mo hono to e fakamalohi'i ange 'a e ngaahi ngāue'anga vao'akau taautaha ke fakaili e ngaahi tega'i 'akau. 'I ai 'a e faingamalie ki ha tupu 'oku lelei ange 'i he kaha'u ki he sekitoa 'i hono kei

Fakamatala makehe: KOLOA FO'OU HU'A HONE ('Eua)

Koe hu'a hone koe koloa fo'ou 'a ia 'e malava ke fakatupu 'i Tonga ni. Koe koloa 'oku ngāue'aki ki he me'atokoni, mo e ngaahi me'a kehekehe pē, 'I he tafa'aki ki he mo'ui lelei, 'oku ngāue'aki 'a e hu'a hone ke faito'o 'aki 'a e ngaahi lavea, tautaufitio ki he kakai oku fokoutua 'i he suka. Koe konga lahi 'o e hu'a hone 'oku ma'u 'i Tonga' ni 'oku 'omai pe ia mei Tu'apule'anga. 'Oku kamata ke ngaahi fakalotofonua 'a e hu'a hone, ka 'oku 'ikai malava 'o fakakakato 'a e ngaahi fiema'u kiai pea mo feau e kau fakatau, ka 'oku 'i ai e faka'amu ke to e lahi ange hono fakatupu e koloa' ni 'i he kaha'u. Koe pole lahi taha ki hono ngaahi 'a e hu'a hone koe si'si'i 'a e 'akau 'oku malava ke ma'u ai 'a e mata'ali'akau lelei 'i ia oku fiema'u ke ngaahi 'aki 'a e hu'a hone. 'Oku 'i ai moe ngaahi mahaki 'oku ma'u 'i Tonga' ni 'oku malava kene uesia e hone, 'o hange ko e American Foul Brood. 'Oku 'i ai 'a e faka'amu 'e tokoni mai e Potungaue Ngoue hono faka'ai'ai mo faitokonia e ngae ki he koloa: ni ki ha tu'unga 'e to e lelei ange. Koe hu'a hone ko 'eni 'oku lolotonga ngaahi fakalotofonua 'e he pisinisi fakafamili pe 'oku tu'u 'i 'Eua, pea ko kinatolu pe 'oku malava ke nau ngaahi e koloa ko 'eni 'i Tonga' ni.



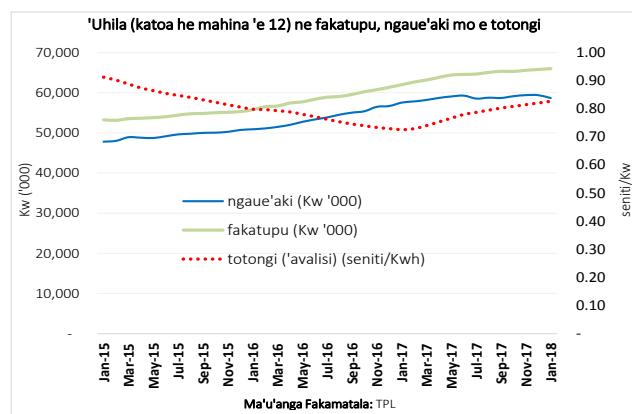
fakahoko 'a e to e tō fo'ou 'o e 'akau papa 'i 'Eua. Ko hono to e tō fo'ou e 'akau papa 'oku tokoni ia kene fakalahi e tu'unga lelei 'e malava ke ne pukepuke mo tauhi e ahi mo e sekitoa vao'akau 'i he kaha'u.

Sekitoa Fakatupukoloa Fakalotofonua

'Oku fe'unga e sekitoa fakatupukoloa fakalotofonua' mo e pēseti 'e 19.2 'o e Mahu'inga Fakakātoa 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP) 'i he 2017. 'Oku kau ki he Sekitoa' ni 'a e ngaahi sekitoa iiki 'e 4: 'a ia ko e sekitoa langa (pēseti 'e 9.5), Ngaohi'anga Koloa (pēseti 'e 5.9), 'uhila mo e ma'u'anga vai (pēseti 'e 2.7) pea mei he sekitoa Keli'anga Koloa mo e Maka (pēseti 'e 1). 'Oku fakafuofua ko e tupu 'i he 2016/17 'e pēseti pe 'e 9.1 ko e holo ia mei he pēseti 'e 12.6 'i he ta'u kimu'a, pea 'oku 'i ai 'a e tui 'e to e holo lahi ange 'i he 2017/18 tupu mei he toloki he taimi kamata 'o e ngaahi poloseki langa pea pehē ki he uesia 'o e ST Gita. 'I he taimi tatau ko e ngāue koi a ki he fakaakeake mo e hono to e langa fo'ou 'i he 'osi 'a e ST Gita 'oku 'i ai e 'amanaki te ne hiki'i hake 'a e sekitoa ki ha tu'unga 'oku to e lelei ange ki he 2018/19 pea mo e kaha'u.

Ko e sekitoa lalahi hono ua ko e Ngaohi'anga koloa, 'a ia 'oku fe'unga mo e pēseti 'e 5.9 ki he seniti 'o e fakakātoa 'o e koloa 'i he 2016/17. Ko e ola 'o e Ngaohi'anga Koloa na'e 'i 'olunga he ngaahi ta'u 'e 5 kuo'osi tu'unga 'i he lahi 'o e kakai muli 'oku nau kau ki he ngaohi 'o e vai, ta'omā, nūtolo mo e ngaahi koloa kehe pe 'i he maketi fakalotofonua mo e ngaahi fonua kaungā'api. 'Oku 'i ai foki 'a e uesia lelei mei he Sekitoa Takimamata ki he sekitoa Ngaohi'anga Koloa; 'oku fakamoleki lahi 'e he kau folau'eve'eva' 'e nau pa'anga 'i he fakatau 'o e ngaahi koloa fakamea'a, 'i he taimi 'oku nau folau mai ai ki Tonga' ni 'i he vaka meili etc. 'Oku kau foki mo e tupulaki 'i he lahi hono fiema'ua fakalotofonua 'o e efuefu Kava Tonga, ke to e tānaki atu ki he tu'unga lelei 'oku 'i ai e sekitoa' ni.

'Oku fakahoko 'e he sekitoa Ma'u'anga 'Uhila mo e Vai e ngaahi sevesi mahu'inga a'upito 'i he ngaahi ngāue fakalakalaka faka'ekonōmika mo e fakasōsiale. Ko e Ma'u'anga 'Uhila mo e vai 'oku lelei ko e taha ia e tefito'i me'a 'oku malava ke ne to'o atu e nofo masivesiva pea tupu lelei ange ai e sekitoa. Ko e Pule'anga' 'oku 'i ai e aofangatuku ki hono fakapapau'i e tu'unga malu mo falala'anga 'o e sevesi' ke malava ke a'u ki he taha kotoa 'o fakatau ki he ngaahi tu'utu'u'ni ngāue. Ko hono fo'u 'o e 'uhila mo e vai 'oku 'i he tu'unga lelei 'aupito, 'o 'ikai ngata pe 'i he lahi 'o e ma'u'anga 'uhila ka 'oku toe faingofua ange ki he kakai kenau ma'u 'uhila mei he ngaahi feitu'u mama'oange' mo faingata'a 'o e fonua. 'Oku felāve'i tonu ia mo e tupu 'o e ngaahi ngāue 'o e sekitoa langa' he 'oku fiema'u 'a e 'uhila mo e vai 'i he ngaahi ngāue langa kotoa pē. Ko e kalafi ki he 'uhila 'oku ne fakaha'ai mai ko e levolo 'o e ngāue'aki e 'uhila mo hono ngaohi he kilowatt/houa 'i he mahina 'e 12 ngata mai ki Sanuali 2018 na'e hiki hake 'i hono fakafehoanaki ki he taimi tatau 'o e ta'u kuohili. Fakatau, ki he 'avalisi 'o e totongi 'i he kilouati, 'ova 'i he mahina 'e 12 'i Sanuali 2017 mo Sanuali 2018 na'e hiki hake. Kaekehe, 'oku mahino pē 'a e holo māmālie 'a e tu'unga 'o e hiki' 'i he 'ongo tafa'aki. Ko e holo māmālie koeni 'oku fenāpasi pe ia mo e holo 'i he tokolahi 'o e kakai ma'u 'uhila, 'a ia 'oku ha 'i he tēpile ki he tokolahi 'o e kau ma'u 'uhila. 'Oku hā mai 'a e holo ki lalo ki he pēseti 'e 3.4 'i Sanuali 2018, fakahoa ki he pēseti 'e 4.2 mo e pēseti 'e 5.9 na'e lekooti 'i Sanuali 2017 mo Sanuali 2016. 'Oku kaunga tonu eni ki he holo 'a e lahi 'o e nō fale, 'a ia ko e me'afua ia ki he ngaahi langa taautaha mo e fiema'u ki he ma'u'anga 'uhila. 'Oku 'i ai 'a e fakafuofua 'e holo ange 'a e tupu 'a e sekitoa ki he 2017/18 'i he 2016/17. Ko e vakai ki he



Tokolahi 'o e kau ma'u 'uhila			
	Jan-16	Jan-17	Jan-18
#. 'o e kau ma'u 'uhila	21,714	22,617	23,379
tupu 'i he tokolahi 'o e kau ma'u 'uhila	1.6%	4.2%	3.4%

Ma'u'anga Fakamatala: TPL

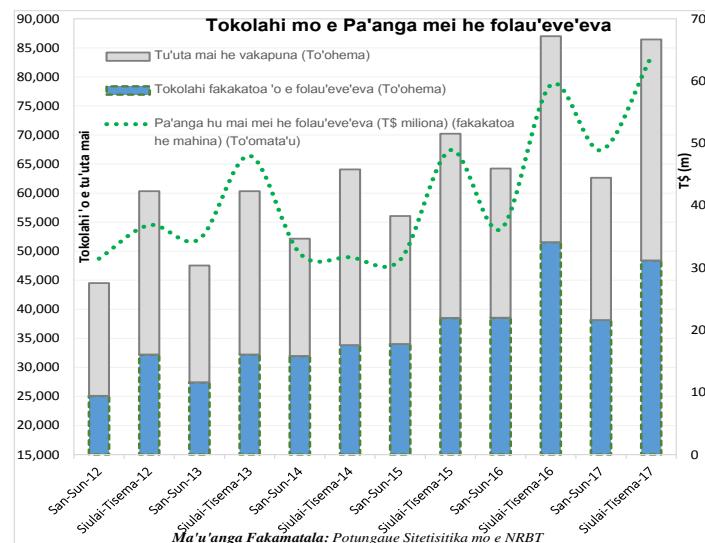
kaha'u, 'i ai e fakafuofua 'e to e kake hake 'a e tupu 'o e sekitoa ki he pēseti 'e 3 'i he 2018/19 pea mo e toenga 'o e ngaahi ta'u kimui, tu'unga 'i he ngaahi palani ngāue fakaakeake ki he sekitoa.

Ko e Sekitoa Ngāue Keli'anga Koloa mo e Maka 'oku fakafe'unga ia mo e pēseti 'e 1.0 ki he Mahu'inga Fakakātoa 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP) pea 'oku fakafuofua 'e to e hiki hake 'i he 2017/18 'o a'u ki he ta'u 'e tolu ka hoko'. Ko e konga pe foki 'eni 'o e ngāue langa' pea ko e fakafuofua' te na fononga palāleli atu ai pē he ngaahi ta'u ka hoko mai' (It is an appendage of the construction and thus grows/falls concomitantly over the years).

Sekitoa Ngaahi Ngāue

'I he ta'u e hongofulu kuohili' 'o a'u mai ki he 2016/17, ko e sekitoa ki he Ngaahi Ngāue' 'oku faka'avalisi ki he pēseti 'e 54.8 'a 'ene tokoni ki he fakalukufua 'o e GDP. 'Oku kau ki hen'i 'a e ngaahi sekitoa lalahi 'e 11, taki mai 'e he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga (pēseti 12.1), Ngaahi Fefakatau'aki Fakalukufua mo Fakamovetevete (pēseti 10.5), Ngaahi Ngāue Langa Nofo'anga (pēseti 9.4), Fefononga'aki mo e Fetu'utaki (pēseti 6.4), Ngaahi Pangikē mo e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga (pēseti 5.8), Ngaahi Hōtele mo e Ngaahi Falekai (pēseti 3.1) pea pehē ki he ngaahi fanga ki'i sekitoa kehe pe. Ko e tupu 'i he sekitoa' ki he 2016/17 na'e fakafuofua ki he pēseti 'e 2.6, 'aia ko e kamata pē 'eni ke foki ki he tu'uga angamaheni' hili koia 'a e (a dip towards the normal level after the two major one-off events) ngaahi kātoanga lalahi 'oku tā tu'o taha 'ene hoko' (hangē ko e Hilifaki Kalauni 'o 'ena 'Afifio mo e Fakamanatu 'a e ta'u 150 'a e Kolisi ko Tupou) 'i he 2015/16. 'Oku fakafuofua 'e ki'i vaivaiange 'a e tupu ki he 2017/18 'aki pēseti 'e 1.4 pea toki mālohi mai ki he 2018/19 'aki pēseti 'e 2.2. Pea 'oku 'i ai 'a e tui 'e toe tupu lahiange 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai. Ko e tupu fakalukufua 'i he sekitoa 'oku makatu'unga ia 'i he ngaahi ngāue 'i he: Ngaahi Fefakatau'aki Fakalukufua mo Fakamovetevete, Fefononga'aki mo e Fetu'utaki, Ngaahi Pangikē mo e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga, Ngaahi Hōtele mo e Ngaahi Falekai mo e Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga mo e ngaahi ngāue iiki. Ko e fakafuofua koia ki he vaivaiange 'a e tupu ki he 2017/18 'oku makatu'unga ia mei he uesia 'o ST Gita. Ko e vakai ki he kaha'u', ko e fakafuofua koeni ki he hiki hake 'i he 2018/19 'o a'u ki he ngaahi ta'u kimui 'oku poupopu'i ia mei he tui 'e lahi 'a e hū koloa mei muli pea koia ai ko e Fefakatau'aki Fakalukufua mo e Fakamovetevete 'oku fehokotaki ia mo e ngaahi ngāue fakaakeake mo e ngaahi ngāue langa 'i he hili 'a e ST Gita.

'Oku fe'unga 'a e Sekitoa ki he Ngaahi Hōtele mo e Ngaahi Falekai mo e pēseti 'e 3.3 'o e fakakātoa 'i he GDP ki he 2016/17 'a ia 'oku hoa tatau ia mo e fakafuofua ki he tupu pēseti 'e 3.4 ki he sekitoa he lolotonga e ta'u. Ko e lelei ange tu'unga faka'ekonōmika fakamāmāni lahi mo e ngaahi fonua kaungā'api 'oku tokoni ia lelei ange 'a e pa'anga hū mai mei he Takimamata mo e kau folau 'eve'eva. 'O tānaki atu ki ai, mo e fakalakalaka mo e lelei ange 'a e ngaahi nofo'anga 'o hangē ko hono fakalelei'i 'o e hōtele Tano'a mo e ngaahi hōtele kehe pē, pea pehē ki hono toe fakalahi koia 'o e ngaahi falekai lelei ange 'o e fonua 'oku tokoni ia ki hono tohoaki'i mai e kau folau 'eve'eva ki Tonga' ni. Ko e ngaahi fakataha fakalotofonua, ngaahi fakafiefia taautaha- mali, fai'aho mo e ngaahi fakataha fakafāmili etc. –'oku tokoni lahi ia ki hono toe fakamālohi'i e sekitoa. 'Oku fakafiefia ma'u pe 'a e fakahoko fatongia 'a e sekitoa 'i he lolotonga 'o e konga 'uluaki (Siulai-Tisema) 'o e ta'u fakapa'anga, 'i he taimi tatau mo e fa'ahita'u lelei pe ia ki he Takimamata mo e Folau 'Eve'eva- ko e katoanga Uike Heilala, Fa'ahita'u mamata tofua'a, Kilisimasi mo e Ta'u Fo'ou.



Neoongo 'a e tokolahi 'o e kau folau'eve'eva vakapuna na'e lekooti he māhina 6 'o a'u mai ki Tisema 2017, na'e fakafuofua ko e tokolahi 'o e kau folau'eve'eva na'e tu'uta mai he konga hono ua 'o e ta'u fakapa'anga 2017/18 'e ki'i ma'ulalo, fakahoa ki he ngaahi ta'u tatau kimu'a. Koia ai, 'oku fakafuofua ko e tokolahi fakakātoa 'o e kau folau 'eve'eva mo e kātoa e pa'anga hū mai mei he Takimamata ki Tonga ki he 2017/18 'e toe ma'ulalo ange. Neongo e lelei e fakahoko fatongia e sekitoa he konga 'uluaki 'o e ta'u, ko e fakafuofua ki he tupu 'i he 2017/18 'e 'i he tu'unga fakafiemālie pē fakafuofua ki he pēseti 'e 1, tupu mei he uesia 'o e ST Gita. Na'e uesia 'a e ngaahi fale nofo'anga totongi 'i he konga hono ua 'o e ta'u - hōtele/mōtele, fale talitali kakai (resorts, backpacker) 'apaatimeni moe ngaahi fale nofo totongi kehe pe (lodger) pea mo e ngaahi falekai 'i Tongatapu mo 'Eua 'a ia na'e maumau lahi taha. Na'e kaniseli 'a e ngaahi fefolau'aki vakapuna mo e puka 'o e ngaahi fale nofo'anga totongi pea pehē ki he ki he taimi tu'uta mai 'o e taha ngaahi vaka meili na'e 'amanaki ke tu'uta mai ki Tonga. Ko e vakai ki he kaha'u, ko e tupu ki he sekitoa 'oku fakafuofua 'e nga'unu ki mu'a 'i he 2018/19 pea mo e ngaahi ta'u kimui, kau ki he fakalelei'i 'o e ngaahi fale nofo'anga totongi na'e uesia 'i Tongatapu mo 'Eua.

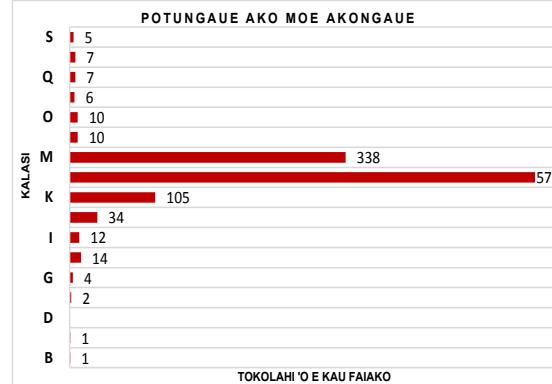
Ko e Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga 'oku fe'unga ia mo e pēseti 'e 11.4 'o e fakakātoa 'o e GDP 'i he 2016/17, 'oku ne fakahā mai 'a e kei hoko pe 'a e Pule'anga ko e Sekitoa lahi taha ia 'oku' ne fakangāue'i e kau ngāue 'o 'ova he toko 5,000 'i he fonua. Na'e fakafuofua ke tupu 'aki e pēseti 'e 1 'i he 2016/17, fakahoa ki he pēseti pē 'e 0.3 'i he 2015/16. Ko e vakai ki he kaha'u, ko e fiema'u ke pukepuke e tu'unga fakapa'anga fakalukufua fakahā'ai mai ko e Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga 'oku fakafuofua ke tupu lelei pē 'i he 'avalisi ko e pēseti 'e 0.6 ki he 2018/19 pea tu'uma'u (remain flat) ai pe 'i he toenga ngaahi ta'u ka hoko mai'. 'A ia 'oku si'si'i 'eni 'i he 'avalisi (pēseti 1.1) 'i he ta'u 'e 5 kuohili, fakahaa'i mai 'a e lelei hono fakahoko 'o e tu'utu'uni fakapa'anga 'o e Pule'anga' ke pukepuke e tu'unga faka'ekonomika (refelecting the fiscal policy stance of government to maintain macroeconomic stability).

Fakamatala 2: Potungāue Ako mo e Ako ngāue (MET): Palopalema Faka Faiaiko

'Oku lolotonga fehangahangai 'a e Potungāue Ako mo e Akongāue mo e palopalema ki hono fakasi'si'i 'a e auhia 'a e kau faiaiko mei he Potungāue. 'Oku hiki 'a e kau faiaiko ki he ngaahi Potungāue kehe pea koe fa'ahinga leva 'oku nau hiki atu ki Tu'apule'anga. Ko e palopalema koeni 'oku hoko ai 'a e tokosi'i 'i he kau faiaiko 'i he ngaahi ako 'a e Pule'anga.

Ko e faiaiko 'oku nau hiki 'oku nau ma'u 'a e tu'unga fakaako 'i he lesoni 'Akautingi, 'Ekonomika moe Saienisi.

Ko e palopalema koeni 'o e 'auhia 'a e kau aki ki muli 'oku kei tatau pe he ta'u 'e 50 kuohili'. Ka 'oku malava ke talanoa'i 'i ha toe levolo ange ke solova'aki e palopalema.



Ko e pēseti 'e 2.7 fakakātoa 'a e tokoni 'a e Ako (taautaha), Mo'ui (taautaha) pea mo e ngaahi ngāue ki he tukui kolo ki he Mahu'inga Fakakātoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua 'i he 2016/17, 'o tatau ia mo e 'avalisi pēseti 'e 2.9 'i he ta'u 'e 5 kuohili. Ko e sekitoa 'oku fakafuofua ke tupu 'aki e pēseti 'e 1.7 'i he 2016/17, pea holoholo māmālie ki he pēseti 'e 1.0 'i he 2017/18 pea hiki hake ki he 'avalisi koe pēseti 'e 1.7 'i he 2018/19 mo e ngaahi ta'u ka hoko mai. Ko e tupu fakaangaanga ko eni 'oku poupou'i ia mei he tupu 'i he fiema'u ke fakalahi e ngaahi sevesi 'a e ngaahi Ako (taautaha), ngaahi Kiliniki mo e Phamasī pea pehē ki hono fakalahi 'o e ngaahi tokoni fakasōsiale mo e Polokalama Tokoni Fakasōsiale ki he kau toulekeleka' mo e faingata'a'ia'.

Ko e Ngaahi Ngāue Langa Nofo'anga 'oku 'i ai e fakakaukau 'e muimui pe ki he Sekitoa Langa pea 'oku poupou'i lahi eni 'i he lelei 'a e fakahoko fatongaia 'a e ngaahi pangikē; ma'ama'a ange 'a e totongi nō. Ko e Ngaahi Fakafiefia mo e Ngaahi Sevesi makehe pe Fakasōsiale mo taautaha 'oku fe'unga ia mo e pēseti 2.8 'i he fakakātoa 'o e GDP ki he ta'u 2016/17. 'Oku fakafuofua 'e hokohoko atu 'a e tupulaki 'a e sekitoa ki he 'avalisi pēseti 'e 1.3 ki he 2017/18 moe ta'u 'e tolū ka hoko mai. Ko e vakai ki he kaha'u 'oku 'i ai e fakatu'amelie pea 'e tataki 'e he ngaahi polokalama fakafonua 'o hangē ko e siasi, ngaahi ngāue 'i he komuiniti pea mo e ngaahi fatongia fakafāmili na'e fakahoko lolotonga e lele 'a e ta'u.

2.3.3 Fakafuofua ki he tu'unga fakapa'anga 'i he kaha'u

Me'afua Fakapa'anga mo honau tu'unga

Na'e 'i ha tu'unga lelei pē 'a e palanisi fakapa'anga fakalukufua 'a e fonua' ke ne matu'uaki 'a e fetō'aki 'o e ngaahi uesia fakapa'anga talu mei he hoko faingata'a'ia fakamāmāni lahi'. Pea 'i he 'ene a'u mai ki he 2016/17, na'e kei malava pē ke 'i ha tu'unga lelei makatu'unga mei he to e lahi ange 'a e pa'anga hūmai fakalotofonua, koe'uh i ko e ngaahi feliuliuki 'i he ngaahi tu'utu'uni ngāue. Taimi tatau na'e to e tokoni mo e polokalama ki hono leva'i 'o e ngaahi fakamole fakapa'anga'. Na'e to e fokotu'u foki mo ha ngaahi me'afua fakapa'anga ke ne fakafefeka'i 'a e fa'unga fakataha mo ha visone ki ha tu'unga faka'ekonōmika fakalukufua 'oku mālohi mo ma'uma'uluta ange'. Ko e vakai leva ki he kaha'u' 'oku mohu he ngaahi pole koe'uh i he 'oku matu'aki fakangatangata hen i 'a e ngaahi fakamole angamaheni' kae haofaki ha pa'anga fe'unga ki hono fakaakeake 'a e fonua'.

Na'e fokoutu'u leva hen i ha ngaahi tāketi pe me'afua fakapa'anga kene tataki 'a e fa'u tu'utu'uni fakapa'anga fakata'u ke fe'unga mo ha 'atakai feliuliuki. Ko e ngaahi me'afua ko 'eni', 'oku kau ai 'a e ngaahi fakangatangata ki he ngaahi tefito'i me'afua fakalukufua fakapa'anga, 'o fakataumu'a ke ne fakasino mai 'a e ngaahi tu'utu'ni mahu'inga ki hono fakama'uma'uluta'i 'a e tu'unga fakapa'anga', vahevahe 'o e pa'anga hūmai pea pehee ki hono fakapa'anga 'o e vāhenga'. 'Oku to e mahino ange mo 'ata ki tu'a 'a e founa hono fakahoko 'a e ngaahi kaveinga ko 'eni ki he toenga 'o e ngaahi Potungāue' pea pehee foki ki he kakai 'o e fonua'. Ko e ngaahi me'afua ko eni 'oku muimui'i ia 'o fakafou 'i he motolo faka'ekonomika. Ko e motolo ko 'eni 'oku ne fakafaingofua'i ai hono muimui'i faka'aho 'a e ola 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue'.

Hange koia na'e fokotu'u 'i he tu'utu'uni fakapatiseti 'o e ta'u 2017/18, ko e ngaahi me'afua' 'eni:

- Ko e pa'anga humai fakalotofonua 'a e Pule'anga 'i hono fakahoa ki he Mahu'inga Fakakatoa 'o e Koloa mo e ngāue fakalotofonua, ke 'oua na'a to e ma'ulalo hifo he peseti 'e 22 tatau pe 'i he taimi nounou pe taimi loloa.
- Ko e fakamole ki he vāhenga¹ 'o e kau ngāue fakaPule'anga ki he ta'u 'e taha ki he pa'anga humai fakalotofonua 'a e Pule'anga' – taumu'a ke 'i he peseti 'e 53 ki he ta'u 'e taha visone taimi nounou pea 'e to e faingofua ange kapau 'e taumu'a ke to e tukuhifo ki he peseti 'e 50 'i he taimi loloa. Ko e fakakaukau leva 'e taha' ko hono fakatatau 'o e vāhenga ki he patiseti ki hono fakalele 'o e Pule'anga'.
- Ko e me'afua 'e taha' ko hono pukepuke 'o e tu'unga totongi noo² 'o 'oua to e laka hake he peseti 'e 50 'o e lahi 'o e koloa pe ngāue 'oku fakatupu fakalotofonua.

Me'afua Fakapa'anga	13/14	14/15	15/16p	16/17f	17/18f	18/19f	19/20f	20/21f
Pa'anga humai fakalotofonua (>22% 'oe GDP)	20.6	22.4	24.5	25.5	26.0	27.8	26.6	26.1
Vāhenga 'a e kaungaue (<53% 'o e pa'anga humai fakalotofonua)	61.2	65.7	58.4	53.3	53.6	53.5	54.1	52.5
Vāhenga 'a e kaungaue (<45% 'o e fakamole angamaheni)	45.3	46.7	44.7	43.4	41.1	37.4	37.4	38.5
Ngaahi Noo ki he GDP (<50%)	41.8	44.8	41.6	38.7	36.8	34.3	30.8	27.2

'I he patiseti tu'utu'uni 2017/18, na'e 'iai ha ngaahi founa hono fakapa'anga na'e fokotu'u ke ne tokangaekina 'a e ngaahi fetō'aki fakapa'anga 'o hangē koia 'oku ha atu 'i 'olunga. 'Uluaki, ko hono fakakake 'a e lahi 'a e pa'anga humai fakalotofonua ki he tu'unga na'e 'iai kīmu'a pea toki uesia 'e he tu'ulu fakapa'anga fakamamani lahi ('o 'ikai to e ma'ulalo he peseti 'e 22 'o e koloa mo e ngāue 'oku

¹ Ko e vāhenga 'a e kaungaue fakaPule'anga' 'oku kau ai 'a e vāhenga tu'upau moe vāhe lau'aho mo e tatanaki ki he Sino'I Pa'anga Malolo Fakafonua'. Na'e fa'a fakanounou'i pe eni ko e Mo'ua ki he Vāhenga. 'Oku fakafuofua ke tupu fakataha 'eni mo e tu'unga totongi koloa' pea tanaki kīai mo ha peseta 'e 1. Ko e taketi ko eni' na'e fakafuofua 'e kīi tuai ange hono maa'usia' pea ka toki faifai ange 'oka toki lava ke ma'u 'i ha taimi loloa ange.

² Ko e motolo feliuliuki 'oku ne fakaha mai 'a e tu'unga 'e hoko 'oka faifai ange kuo kaka vave 'etau noo 'I ha fanga kī'l me'a ikiiki 'oka hoko ha fa'ahinga palopalema 'oku toe kī'l lahilahi ange.

fakatupu fakalotofonua pe GDP) pea taimi tatau kene fakaivia 'a e mafai fakapa'anga 'a e Pule'anga ki ha tu'unga 'oku fe'unga. 'I he vaha'a ta'u 'o e 2007/08 pea mo e 2011/12, na'e holo lahi 'a e pa'anga humai fakalotofonua 'a e Pule'anga, makatu'unga he feliliuaki 'i he ngaahi tu'utu'u ni ngāue nae fakataumu'a ke ne tokoni'i 'a e kakai masiva 'o e fonua na'e uesia 'i he feliuliuki 'a e tu'unga totongi koloa'. Talu mei he 2011/12, na'e kamata leva ke to e ma'anu hake 'a e pa'anga humai fakalotofonua 'a e Pule'anga mei he peseti 'e 18 ki he peseti 'e 26 'i he ta'u fakapa'anga 2017/18. 'I he ta'u 'e tolu ka hoko mai, 'oku fakafuofua 'e ma'olunga 'a e me'afua ko 'eni – pa'anga humai fakalotofonua ki he GDP - he peseti 'e 26 makatu'unga, 'i he fakakaukau 'e 'ikai ha to e liliu ki he ngaahi tu'utu'uni ki he pa'anga humai talu mei he ngaahi tu'utu'uni 'o e 2017/18.

Ko hono ua, ko hono vahevahe koia 'a e pa'anga 'a e fonua, 'e malava ai kene fakaivia 'a e ngaahi ngāue kehe 'a e Pule'anga, tukukehe ange mei he vhenga, kene faitokonia ke to e lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'a e Pule'anga ki hono fakatupu 'a e koloa mo e ngāue mo e ngaahi faka'inivesimeni. Makatu'unga mei ai, na'e fokotu'u leva ke 'oua na'a to e 'ova he peseti 'e 50 'a e fakamole ki he vhenga 'i hono fakahoa ki he pa'anga humai fakalotofonua. 'I he taimi tatau, na'e to e fokotu'u leva ke holo 'a e fakangatangata ko 'eni ki he peseti 'e 45 'i hono fakahoa ki he patiseti fakamole 'a e Pule'anga ki hono fakalele 'o e fonua' 'o fakataumu'a pe ki hono pukepuke 'a e ma'uma'uluta fakapa'anga 'a e fonua'. 'I he ta'u tolu ka hoko mai, 'oku fakafuofua ke ofi pe he me'afua ko eni kuo fokotu'u'. Ko e 'uhi ko e ngali tu'u lavea ngofua 'a e fonua ki he ngaahi palopalema fakalotofonua mo fakamamani lahi', 'e malava kene uesia ai 'a e ma'uma'uluta fakapa'anga 'a e fonua. Taha he ngaahi palopalema ko 'eni 'oku mahu'inga hano fakatokanga'i ko e lahi koia 'a e ngaahi ngāue pe poloseki 'oku fakapa'anga mei he ngaahi fonua tokoni kuo kakato 'a e ngāue kiai pea 'oku ngalingali 'e hoko atu 'a e Pule'anga hono fakakakato 'aia 'e malava ke to e lahi ange ai 'a e fakamole 'i he kaha'u.

Ko hono tolu, ko e taumu'a ke fakasi'isi'i 'a e noo 'a e Pule'anga mei tu'apule'anga'. Na'e fai pe hono fale'i 'a e Pule'anga' ke toki noo mei tu'apule'anga 'oka ma'ulalo 'a e totongi tupu'. Hili 'a e noo³ lahi koia 'a e Pule'anga 'i he 2012, na'e ta'ofi leva ha to e noo tukukehe kapau 'oku ma'ulalo 'a e totongi tupu' 'aia ko e polokalama noo pe 'a e Pangike 'a Mamani pea mo e Pangikee Fakalakalaka 'a 'Esia 'o fakafou mai he polokalama tokoni fakapatiseti. Na'e fokotu'u leva henri 'a e me'afua ko e peseti 'e 50 'o e mahu'inga 'o e koloa mo e ngāue 'oku fakatupu fakalotofonua' (GDP). 'Oku fakafuofua 'e to e ma'ulalo ange 'a e tu'unga 'e 'iai' he peseti 'e 50 'aia 'oku ne to e hulu'i mai ai 'a e tu'unga faka'ekonomika 'a e fonua'.

Fakakalakalasi 'o e fatongia 'a e Pule'anga (COFOG)

'I he pepa patiseti ko 'eni, 'oku fokotu'u fo'ou ai henri 'a e ngāue ki hono lipooti 'a e ngaahi fakamole 'a e Pule'anga 'o fakatatau ki he fakakalakalasi fakafatongia'. 'Oku fakataumu'a 'a e ngāue ni ke ne faitokonia 'a e ngaahi ngāue ki hono muimui'i 'a e lelei mo e tokoni 'a e anga 'o e ngaahi fakamole 'a e Pule'anga ki he 'ene ngaahi taumu'a ngāue 'o hangē koia 'i he Potungāue Mo'ui, Ako pea pehee ki he ngaahi polokalama ngāue fakasōsiale'. 'Oku tokoni foki 'eni ki hono fakafuofua 'a e tokoni 'a e Pule'anga' ki he ngāue fakalukufua fakafonua pea pehee ki he ngaahi 'analasio kehekehe. Ko e fa'unga ko 'eni 'oku ne 'omai 'a e ngaahi fakalukufua 'e malava ke ngāue'aki ko ha me'afua ke ne 'omai ha ngaahi ola. 'Oku to e malava ke ngāue'aki 'eni ke fakafehoanaki mo e ngaahi fonua kehe 'o fakatatau ki he 'ene ngaahi polokalama ngāue'. Ka ko kono fakama'opo'opo ke malava 'o vakai'i 'a e ngaahi fakamole 'a e Pule'anga mo 'ene tokoni'.

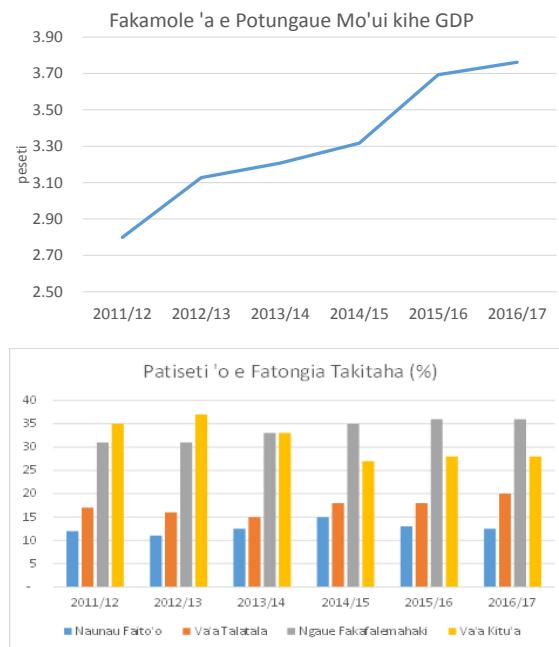
Ko e fa'unga ko 'eni' 'oku mahu'inga 'i he'ene fekau'aki mo e Fakamatala Pa'anga faka-Sitētisitika neongo 'oku na ki'i kehekehe si'isi'i pe. Ko e fa'unga ko 'eni 'oku makatu'unga pe ia he ngaahi tefito'i fatongia 'a e Pule'anga. 'Oku fe'unga mo e kulupu lalahi 'e 10 pea toki vahevahe ia ki he ngaahi kulupu

³ Ko e tupu ma'ulalo 'oku fika'i fakahoa ki he tupu peseta 'e 5

iiki ange makatu'unga pe he ngaahi fatongia'. Mei he ngaahi kulupu leva ko 'eni' 'oku toki vahevahe leva kiai 'a e ngaahi fakamole kotoa 'a e Pule'anga pea mei ai leva 'oku toki fakalukufua leva.

'I he konga ko 'eni', ko e toenga 'o e ngaahi palakalafi' 'oku talanoa ia ki he ngaahi fatongia 'o e Pule'anga 'i he Potungāue Mo'ui' ko e fakatātā. Ko e ngaahi fakamole 'a e Pule'anga 'i he Potungāue Mo'ui fakatatau ki hono ngaahi fatongia pea felave'i mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue'. Ko e konga mahu'inga 'e taha 'e fai kiai 'a e sio kiai 'i he kaha'u,' ko hono vakai'i 'a e ola mo e tokoni 'a e ngaahi fakamole' fakatatau ki he ngaahi taumu'a na'e fokotu'u kiai'.

Ko e fakamole 'a e Potungāue Mo'ui' fakahoa ki he koloa mo e ngāue fakatupu fakalotofonua' 'oku tupu pe ke lahi ange 'i he ta'u 'e 6 kuohili' 'i he 'avalisi 'o e tupu ko e peseti 'e 6.2. Ko e tupu ko 'eni' 'oku felave'i ia mo e ngaahi 'uhinga kehekehe, kau ai 'a e tupu ke toe lahi ange 'a e fakamole ki he ngaahi ngāue ki he mo'ui', feliuliuki 'i he fa'unga 'o e kakai pea pehee foki ki he ngaahi fiema'u kehekehe pe. 'Oku toe fakautuutu ange 'a hono tokangaekina 'o e ngaahi mahaki 'ikai pipihi pea 'oku ne tohoaki'i 'a e tokanga 'a e tokolahi ke fai ha fenga'unuaki 'i he fa'unga 'o e patiseti mo e fakamole 'a e Potungāue Mo'ui' fakatatau ki he mahu'inga 'o e fatongia takitaha. 'Oku makatu'unga hen'i 'a e tokoni mai 'a e ngaahi fonua tokoni ke fakapa'anga 'a hono tokangaekina 'o e mahaki 'ikai pipihi'.



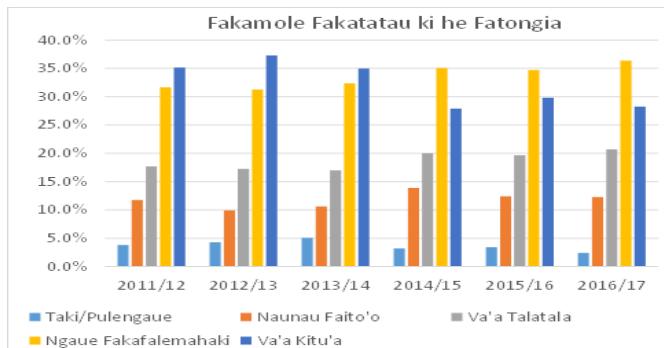
Ko e vahevahe patiseti 'a e Potungāue Mo'ui' he ta'u 'e 6 kuohili' na'e vahevahe ki he tefito'i fatongia lalahi 'e 4 'o hangee ko 'ene 'asi 'i he fakahinohino ki he fa'unga fakamole 2014. 'Oku kau hen'i 'a e (i) Ngaahi Ngāue fakafalemahaki, (ii) Va'a Talatala mahaki, (iii) Va'a kitu'a 'a e Falemahaki pea mo e (iv) Ngaahi naunau fakafaito'o. 'Oku fakafuofua ki he peseti 'e 65 'a e patiseti 'a e Potungāue' 'oku 'ave ki he Ngaahi Ngāue fakafalemahaki pea mo e Va'a kitu'a 'a e Potungāue' pea ko e toenga' leva 'oku 'ave ia ki he Ngaahi naunau fakafaito'o mo e Va'a Talatala mahaki'. Ko e tuku'au mai koia 'a e vahevahe patiseti fakatatau ki he ngaahi fatongia ko 'eni' 'oku mahino ai 'a e fetō'aki he ongo fatongia ko 'eni' ko e (i) Ngaahi Ngāue fakafalemahaki mo e (ii) Va'a kitu'a 'a e Falemahaki'. 'Oku tau ta'imālie he 'oku 'osi 'iai 'a e tokoni ne fakataumu'a ki he ngaahi mahaki 'ikai pipihi' mo e ngaahi ngāue kehe pe.

Ko e konga koia 'o e patiseti na'e vahe ki he ngaahi naunau fakafaito'o' 'oku malava ketau sio ki he 'ene fenāpasi mo e ngaahi fatongia kehe' makatu'unga mei he 'ene holo mei he ta'u fakapa'anga 2014/15 ki he 2016/17. 'Oku mahu'inga foki 'a e ngaahi naunau fakafaito'o tatau pe 'i he faito'o pea mo hono fakatolonga 'a e mahaki'. Ko e ngaahi fakataataa ko 'eni' 'e mahu'inga ia ki he faitu'utu'uni ki hono

vahevahe 'o e patiseti fakata'u' he kaha'u'. Ko e ngaahi me'a kehe 'oku felave'i mo e ngaahi naunau fakafaito'o' 'oku 'ikai kau ia 'i hono 'analaiso 'i he pepa patiseti ko 'eni'.

Ko e tuku'au mai koia 'a e fakamole 'a e Potungāue Mo'ui', 'oku haa atu 'i he fakatataa', 'oku ne hulu'i mai 'a e fetō'aki 'i he vahevahe 'o e patiseti' ki he ngaahi fatongia'. 'Oku mahino 'a e hiki hake 'a e patiseti ki he ngaahi Ngāue fakafalemahaki' mei he peseti 'e 33.3 ki he peseti 'e 36.9 mei he patiseti fakakātoa 'a e Potungāue Mo'ui'. Ko e patiseti leva na'e vahe ki he fatongia ki he Va'a kitu'a 'a e Falemahaki' na'e holo mei he peseti 'e 37' ki he peseti pe 'e 29.1. Ko e patiseti na'e vahe ki he ngaahi naunau fakafaito'o' na'e ki'i kaka hake ki 'olunga. Koha 'uhinga ki he ngaahi nga'unu ko 'eni' 'oku 'ikai fakapapau'i, ka 'e fai hano tokangaekina 'i he fa'u patiseti 'i he kaha'u'.

'Oku 'iai foki 'a e ngaahi tu'utu'uni felave'i mo e sekitoa ki he mo'ui 'i he'ene felave'i mo e mahaki 'ikai pipihi pea 'oku lolotonga fai 'a e ngāue ki hono vakai'i 'a e ola'. 'Oku fengāue'aki hen'i 'a e Pangikee 'a Mamani mo e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga' 'i ha savea fekau'aki mo e tukuhau ki he mahaki 'ikai pipihi'. Ko e ngāue ko eni 'e tokoni ia ki he taumu'a tatau mo e ngāue ko 'eni ki he ngaahi fatongia 'a e Pule'anga'.



2.3.4 Tu'unga Mo'ua Nō 'a e Pule'anga

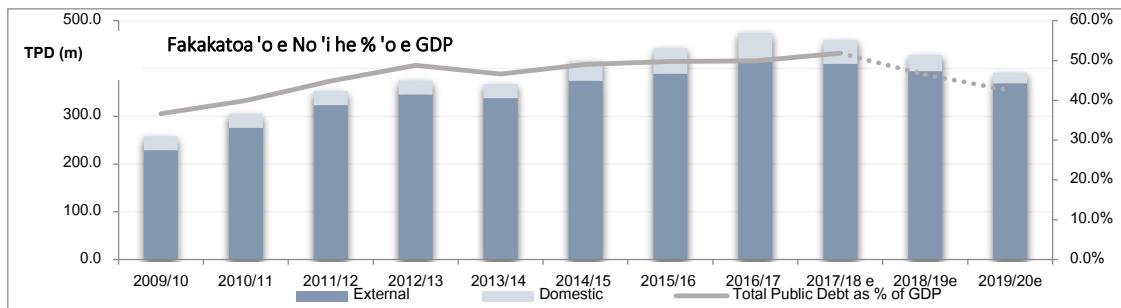
'Oku mahino 'a e tu'ulaveangofua 'a e tu'unga mo'ua 'a e Pule'anga mei he ngaahi noo mei tu'apule'anga', pea 'oku mahu'inga ke fai ha tokanga ki hono ola. Ko e konga lahi 'a e mo'ua, ko e mo'ua ki Tu'apule'anga, pea 'oku mahino 'e uesia 'a e fonua he'ene tu'u ki he kaha'u', 'oka liliu 'a e fetongi pa'anga' tautautefito ki he ngaahi noo mei Siaina' 'aia 'oku totongi 'i he pa'anga 'Amelika'. Hange ko e kaveinga 'o e patiseti 'o e ta'u fakapa'anga 2018/19, "Fakaakeake ki ha tu'unga 'oku toe malu ange", Ko e tefito'i kaveinga 'a e Pule'anga' ko e feinga ke fakasi'isi'i 'a e noo ki ha tu'unga 'oku matauhi, pea ka 'iai ha toe noo kuopau ke fakataumu'a ia ki he ngaahi ngāue tene fakaivia 'a e ngaahi taumu'a lalahi 'a e Pule'anga' pea 'e 'i ha totongi tupu ma'ulalo. Ko e fa'ahinga taumu'a pehe ni felave'i mo e ngaahi ngāue lalahi 'oku kainga mo hono fakalakalaka 'o e fepuna'aki vakapuna' 'o fakafou he Poloseki Fakalakalaka'i 'o e Sekitoa Fefononga'aki (TSCP) fakataha mo e silini na'e noo atu ki he kautaha Mala'evakapuna (TAL); na'e 'iai mo e noo 'i ha totongi tupu ma'ama'a mei he polokalama Pacific Disaster Resilient (PDR) 'a e Pasifiki mei he ADB, 'aia 'oku ne faitokonia 'a e ngaahi ngāue ki hono pule'i 'a e ngaahi fakatamaki (DRM), pea mo fokotu'u ha tokoni fakapa'anga ki he ngaahi taimi fakatu'upakē pehe ni, tokoni fakavavevave, pea mo ha ngaahi polokalama langa fakaakeake.

'Oku feinga foki 'a e Pule'anga ha founa ke fakasi'isi'i'aki 'a e fakamole ki he'ene ngaahi noo pea ke fokotu'u ha tu'utu'uni ki hono pule'i 'o e ngaahi no ko e konga ia 'o e tu'utu'uni fakapatiseti. 'Oku faitokonia 'eni 'e he ngāue na'e fakahoko 'e he IMF 'i Tisema 2017, 'aia ko e tu'ulaveangofua 'a e fonua na'e makatu'unga ai 'a e hiki hake 'a Tonga 'o kau he fa'ahinga 'o e ngaahi fonua 'oku nau tu'ulaveangofua ki he ngaahi noo. 'A ia ko e ola leva 'o e ngāue ko eni ko e toe foki kotoa 'a e ngaahi pa'anga tokoni na'e konga nō 'o hoko ko e tokoni 'ata'ataa' pe.

Ko e 'uluaki Fa'unga No taimi nounou (MTDS) na'e fokotu'u mei he va'a nō 'a e Potungāue Pa'anga na'e tali 'e he Kapineti 'i he 2015 ki he ta'u 'e tolu ka hoko mai, 'e toe fai hano vakai'i he faka'osinga 'o Sune 2018. 'I he vakai 'a e Pule'anga', ki ha founa 'e taha 'e ala tokoni ke maa'usia ai 'a e ngaahi taumu'a ngāue ko 'eni, ke maa'usia ha tu'unga taau 'o 'ene ngaahi nō.

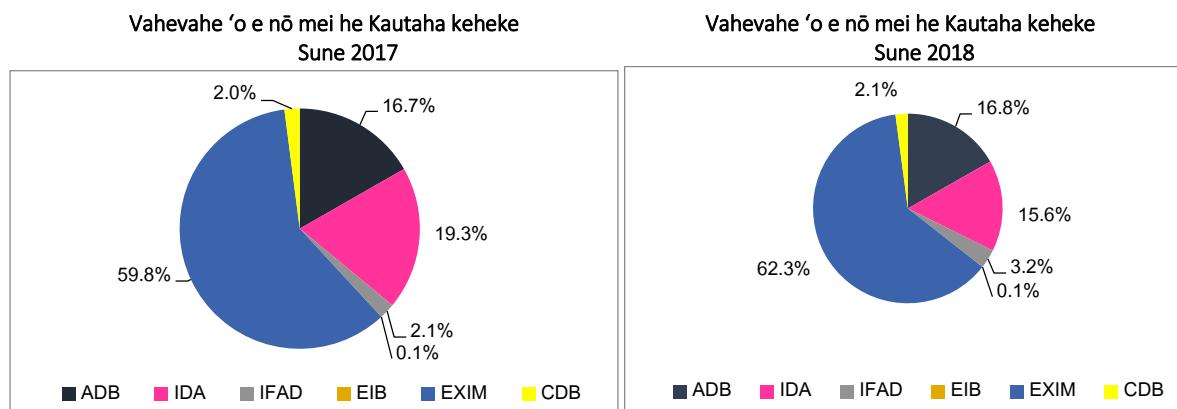
Fakakātoa 'o e Ngaahi Mo'ua 'i he'ene a'u mai Sune 2018

Fakakātoa 'a e Ngaahi Nō (\$miliona) 2009/10 – 2019/20 (Nō 'osi totongi mo e fakafuofua)



Ko e fakakātoa 'a e tu'unga 'o e nō 'a e Pule'anga kihe ngaahi kautaha 'a e pule'anga 'i he'ene a'u mai ki Sune 30 2018 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e \$467.1 miliona (peseti 'e 47 'o e GDP), ko e hiki 'eni mei peseti 'e 3.6 mei Sune 2017. Na'e makatu'unga 'eni mei he hiki koia 'a e nō mei tu'apule'anga ki he tokoni fakapatiseti, 'aia na'e 'ave ki he OIREP mo e PDRP mei he ADB pea pehee ki he hiki hake 'i he nō fakalotofonua tupu mei hono tu'uaki 'a e Pōnite 'a e Pule'anga 'i Tisema 2017.

Mo'ua Nō ki Tu'apule'anga



Ko e nō mei tu'apule'anga 'i he'ene a'u ki Sune 2018, 'oku fakafuofua ki he \$409.8 miliona (peseti 'e 41 'o e GDP). 'Aia 'oku ofi he vahe tolu 'e taha ko e mo'ua ki he pangikee EXIM 'a Siaina'. Ko e tefito'i liliu heni talu mei he 2017, ko e konga nō ki he tokoni fakapatiseti mei he pangikē ADB ki he poloseki PDR, mo e OIREP fakataha mo e holo 'i he fetongi pa'anga'.

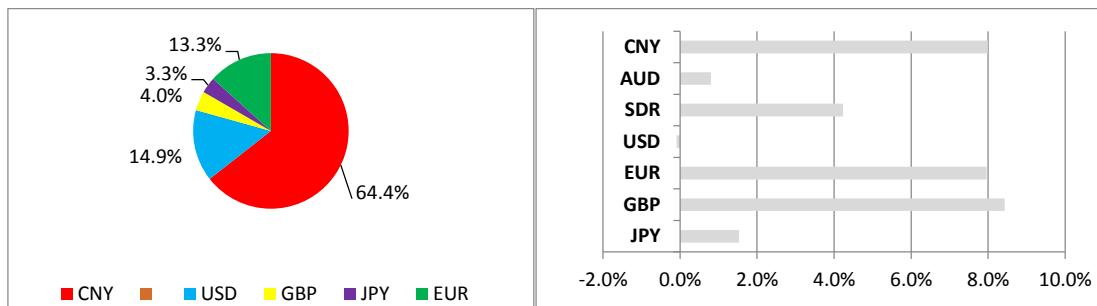
'Oku ma'olunga 'a e totongi fakafoki ono 'o e nō 'i he ta'u 2018/19 makatu'unga mei he kamata koia htaa 'a e sino'i noo fakatatau ki he aleapau 'a e Pule'anga mo e pangikē EXIM hili ia 'a e tolo mai 'a e tā nō 'i ha ta'u 'e 5.

Pa'anga tefito 'o e Nō mei Tu'apule'anga

Ko e tefito'i pa'anga 'oku 'iai 'etau nō ko e pa'anga Siaina (CNY) fe'unga mo e \$263.9 miliona pe peseti 'e 64.4 'o e kotoa 'o e nō, 'i he'ene a'u mai ki he 'aho 30 'o Sune 2018, pea ko e Totonu ke Toho Makehe (SDR) mo e ngaahi pa'anga kehe 'oku 'i he \$145.9 miliona (peseti 'e 35.6). Ko e feliliuaki ko 'eni 'i he mahu'inga 'o e pa'anga mei Sune 2017 ki Sune 2018 'oku makatu'unga ia mei liliu 'a e mahu'inga 'o e SDR.

Ngaahi Nō mei tu'apule'anga 'i he pa'anga muli takitaha, 30 'o Sune 2018

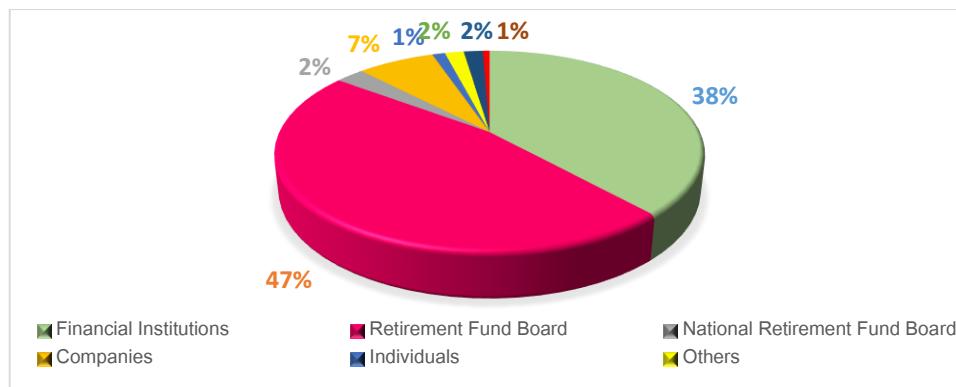
Mahu'inga 'o e Pa'anga Tonga 'i he pa'anga muli takitaha, 30 Sune 2018



Nō fakalotofonua

Na'e fe'unga 'a e nō fakalotofonua 'i he'ene a'u mai ki Sune 2018 mo e \$57.4 miliona (peseti 'e 6 'o e koloa pe ngāue fakatupu fakalotofonua); pea ko e kotoa ko e ponite ia 'a e Pule'anga'. Ko e vahevahe 'a e kau ma'u ponite' 'oku hā atu ia he kalafi ko 'eni, ko e peseti 'e 47 ai 'oku ma'u ia 'e he Poate Sino'i Pa'anga Mālōlō.

Kau ma'u Ponite (%) 'i he'ene a'u mai kihe 'aho 30 'o Sune 2018

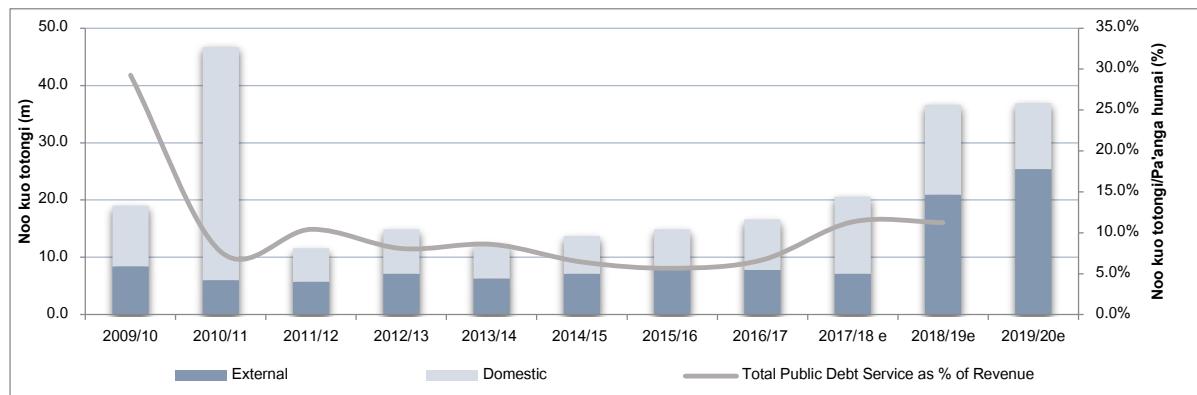


Tā Nō

Ko e kotoa 'a e taa nō 'i he'ene a'u mai ki he 'aho 30 'o Sune 2018, 'oku fakafuofua ke 'ihe \$28.2 miliona ('aia 'oku tatau ia ki he peseta 'e 3 'o e koloa ngaohi fakalotofonua), \$13.4 miliona ai ko e totongi fakafoki 'o e no mei tu'apule'anga (peseti 'e 48) pea \$14.8 miliona ai ko e nō fakalotofonua (peseti 'e 52). Ko e hiki 'eni mei he \$23.4 miliona 'o e fakakatoa 'o e ta noo 'o ngata mai ki Sune 2017, makatu'unga mei he lahi 'a e ngaahi Ponite kuo taimi ke totongi 'i he ta'u fakapa'anga 2017/18.

Ko e mahina angamaheni ki he totongi nō ki tu'apule'anga' ko Sepitema 2017 (peseti 'e 26.1 'o e katoa 'o e totongi no), mo Ma'asi 2018 (peseti 'e 20.7 'o e katoa 'o e no mei tu'apule'anga'. Ko e nō fakalotofonua' leva 'oku totongi ia ki 'Okatopa 2017 (peseti 'e 35 'o e katoa 'o e totongi nō fakalotofonua) pea mo 'Epeleli 2018 (peseti 'e 57.1). 'Oku 'ikai ke 'iai ha totongi nō tomui pe ta'etotongi nō 'oku mahino mai.

Fakakatoa 'o e totongi Noo (\$miliona) 2009/10 – 2019/20e (no kuo totongi mo e fakafuofua)



Koe'uhiko e tolo mai 'a e totongi fakafoki 'o e ongo nō ki Siaina, 'e tokikamata ai 'a e totongi nō fakafoki ki he 2018/19 'aia 'e 'iai 'a e hiki 'I he lahi 'o e totongi noo fakafoki'. 'E hiki ai 'a e totongi nō ki tu'apule'anga ki he \$26.3 miliona, 'aia ko e hiki ia 'aki 'a e \$13 miliona mei he tu'unga na'e 'iai he 2017/18.

Ko e lahi 'a e totongi no fakafoki, fakataha mo e totongi no ki tu'apule'anga 'oku makatu'unga pe ia he ngaahi no mo e femahino'aki mo e pangike EXIM ki he taimi 'o e ta fakafoki, pehee ki he tu'unga fakafetongi pa'anga, 'o 'ikai kau ai 'a e fenga'unu'aki 'a e fetongi pa'anga ki he kaha'u'. Ko e taa noo fakalotofonua' 'oku makatu'unga pe ia he fakakatoa 'o e ponite na'e tukuange atu fe'unga mo e \$57.3 miliona. Ko e fakafuofua ki ha toe noo fakalotofonua he kaha'u' 'e meimeike 'i he fotunga tatau pe.

Pa'anga Noo atu pea mo e Malu'i Noo

Ko e fakakatoa 'o e pa'anga kuo noo atu kitu'a na'e totolu ke totongi mai mei he kautaha kehekehe, he'ene a'u mai ki he 'aho 30 'o Sune, ko e \$52.3 miliona (peseti 'e 5.5 'o e koloa mo e ngāue fakatupu fakalotofonua pea peseti 'e 12.8 'o e no mei tu'apule'anga). Ko e holo 'eni 'aki 'a e \$0.2 miliona mei he tu'unga na'e 'iai 'i Sune 2017 pea ko Sune 2018 leva na'e makatu'unga ia he totongi no na'e fakahoko mai lolotonga 'a e ta'ufakapa'anga'.

Ko e kotoa 'a e kau nō ko 'eni 'oku hā atu 'i he tēpile 'i lalo he konga ua 'o e nō mei Siaina' na'a nau fakamo'oni ki ha aleapau mo e Pule'anga', tukukehe ange 'a e City Assets Ltd na'e te'eki ke fakamo'oni he aleapau' makatu'unga pē mei he ngaahi me'a na'e te'eki ke fakakakato.

Ngaahi Nō kitu'a 'i he 30 Sune 2018

Kau Nō	Jun-17 (\$m)	Jun-18 est. (\$m)
Pangikē Langa Fakalakalaka 'a Tonga (TDB)	1.50	1.33
Seastar Fishing Co. Ltd	3.65	3.65
Poate Ma'u Mafai 'a Tonga ki he Ngaahi Taulanga (PAT)	0.15	0.09
Ma'u Mafai ki he Maketi Tongatapu	1.72	1.70
Poloseki ki hono to e langa 'o e CBD Nuku'alofa		Konga 1 (EXIM)
Royco Amalgamated Co. Ltd	2.15	2.15
MF Taumo epeau Ltd.	7.16	7.16
OG Sanft Ltd	10.25	10.25
Poloseki ki hono to e langa 'o e CBD Nuku'alofa		Konga 2 (EXIM)
City Assets Ltd	6.76	6.76
Tungi Colonnade Ltd	16.57	16.57
Tonga Asset Managers & Associates	1.44	1.45
Agriculture Managed Fund loans	0.94	0.94
Fisheries Fund loans	0.25	0.25
Fakakāta	52.49	52.30

Ko e kotoa 'a e silini kuo ma'u mei he taa no fakafoki mai mei he ngaahi kautaha ko 'eni' 'i he'ene a'u mai ki Sune 2018 na'e fe'unga moe \$0.8 miliona. Ko e pa'anga ko 'eni' na'e kau ai 'a e \$0.4 miliona mei he Pangike Fakalakalaka 'o Tonga (peseti 'e 51), Poate Taulanga 'o Tonga ko e \$0.2 (peseti 'e 25), O.G Sanft ko e \$0.1 miliona (peseti 'e 13), pea ko e Tonga Asset Managers & Associate ko e \$0.1 miliona (peseti 'e 11).

Ko e fakakatoa 'a e ngaahi noo 'oku malu'i 'e he Pule'anga', he'ene a'u mai ki Sune 2018, ko e \$5.0 miliona 'aia na'e fakafou he Pangikee Fakalakalaka 'o Tonga ma'a e Tevita Misa Fifita & Sons Ltd. Na'e fakafuofua ke a'u mai ki Ma'asi 2018, kuo kakato kiai, ka ko e'uhu ko e ngaahi fokotu'utu'u fo'ou na'e fiema'u 'e he Pangikee Fakalakalaka', na'e toe fakaloloa leva 'e he Pule'anga' 'a e taimi ke ngata kiai 'a e noo 'aki ha mahina 'e 6 'o ngata ki Sepitema 2018.

Fakamā'opo'opo 'a e ngaahi tu'unga 'o e nō

Ko e anga 'eni' 'a e tu'u 'a e ngaahi me'afua fekau'aki mo e noo fakatatau ki he ngaahi taketi takitaha. Ko e mahu'inga lolotonga 'o e nō 'i hono fakafehoanaki mo e ngaahi me'afua faka'ekonōmika kehekehe 'oku kei 'i loto pē he me'afua', kau ai 'a e lahi 'o e hū koloa ki muli' mo e talafi pa'anga mei muli'. Ka 'iai ha'ane laka hake pe 'ova 'o fakatatau ki he me'afua' 'e makatu'unga ai hano fakangata 'a e nō atu 'o e pa'anga'. 'Oku makatu'unga 'a e fakafuofua ko 'eni' he tu'unga fakafetongi pa'anga 'o 'Epeleli 2018 pea 'oku 'ikai kau hen iha fa'ahinga fetō'aki 'i he fetongi pa'anga 'i he kaha'u'.

Ngaahi Me'afua ki he Ngaahi Mo'ua (IMF)

Ngaahi Me'afua	(IMF) Taketi ki Tonga %	Est. 2016/17	2017/18	2018/19	2019/20
<i>Mahu'inga lolotonga 'o e mo'ua nō ki Tu'apule'anga fakahoa ki he:</i>					
% of GDP	40%	47%	42%	45%	41%
% of GDP & talafi pa'anga mei muli	36%	40%	37%	37%	35%
% 'o e koloa hū atu	150%	248%	248%	239%	231%
% 'o e koloa hū atu & talafi pa'anga mei muli	120%	106%	104%	102%	99%
% Pa'anga Hū mai 'a e Pule'anga	250%	168%	166%	162%	159%
<i>Ngaahi totongi nō ki he:</i>					
% 'o e Koloa Hū atu	20%	15%	18%	26%	25%
% 'o e Koloa Hū atu & Talafi Pa'anga mei muli	16%	6%	7%	11%	12%
% 'o e Pa'anga Hū mai	20%	10%	12%	18%	16%

2.4 Ngaahi Pole

Ko e ngaahi uesia pe palopalema 'e lava ke ne uesia 'a e tu'unga faka'ekonōmika', 'oku kau ai 'a e ngaahi uesia mei he tupu faka'ekonomika fakamāmani lahi 'a ia 'e malava ke ne holoki 'a e tu'unga faka'ekonōmika fakalotofonua' 'o fou mai he talafi pa'anga mei tu'apule'anga', ngaahi tokoni pea mo e takimamata'. Ko e uesia pe palopalema fakalotofonua' te ne malava ke uesia 'etau tu'unga fakapa'anga'. 'Oku kau hen iha ngaahi fakamole ki he vāhenga 'a e kau ngāue fakaPule'anga' pea pehee ki he ngaahi fakamole ki hono to e fakaakeake 'o e fonua' 'oka faifaiange' pea 'ikai fe'unga 'a e tokoni

mei tu'apule'anga'. Pea ka faifai 'o toe tolo i atu 'a e ngaahi ngāue ki he ngaahi poloseki langa kuo 'osi hono palani'i' pea 'e mei ai leva 'a e anga 'o 'etau tu'unga faka'ekonōmika'.

2.5 Ngaahi Ngāue Fakapa'anga pea mo hono ola

Ngaahi Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga

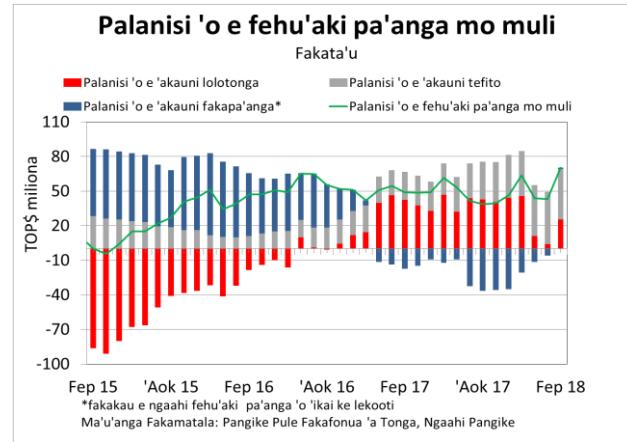
Ko e taumu'a 'o e fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga', ke pukepuke 'a e ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapa'anga fakalotofonua mo fakatu'apule'anga', langa hake ha sisitemi fakapa'anga 'oku malu mo lelei, pea ke fakahoko 'e he Pangikē Pule' 'ene ngaahi ngāue' 'i ha founiga ke tokoni'i 'a e malu 'a e tu'unga faka'ekonōmika fakalūkufua' mo e tupu faka'ekonōmika'. Lolotonga 'a e ta'u 2017/18, ko e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga eni na'e fakahoko 'e he Pangikē Pule' ke tokoni mo faka'ai'ai ai pē 'a e malu 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e fonua':

- Ke 'oua 'e totongi ha tupu (interest) 'i he ngaahi 'akauni pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē (Exchange Settlement Account) 'oku fakahū 'i he Pangikē Pule' (zero interest rate policy);
- Ke 'oua 'e toe ma'ulalo hifo 'i he peseti 'e 80 'a e lahi e ngaahi nō 'oku tuku atu 'e he ngaahi pangikē 'o fakahoa ki he lahi 'o 'enau ngaahi fakahū pa'anga' (loans/deposit ratio);
- Ke tu'uma'u pē 'a e faka'amu ki he hikihiki e totongi 'o e ngaahi koloa' (inflation reference rate) 'i he peseti 'e 5;
- Ke 'i he peseti 'e 10 'a e lahi 'o e pa'anga 'a e ngaahi pangikē fakakomēsiale, 'a ia 'oku tu'utu'uni fakalao ke tauhi 'i he Pangikē Pule' (Statutory Reserve Deposit);
- Fakalelei'i e māketi fakalotofonua' (domestic market) 'aki hono ngāue'aki hono tuku atu 'e he Pangikē Pule' 'a 'ene ngaahi Nouti' (NRBT notes) pē ko hono tuku atu e ngaahi pōnite 'a e Pule'anga ke fakasi'isi'i'aki 'a e lahi 'a e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē (open market operation) pea ke tokoni ki hono fakapapau'i 'oku ngāue lelei ange 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga' (improve the monetary policy transmission).
- Hokohoko atu 'a hono faka'ai'ai ki hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga' pea mo hono malu'i 'a e kau konisiuma' 'aki hono tokanga'i mo pule'i 'a e ngaahi Kautaha 'oku 'ikai ko ha Pangikē (Non-Bank Financial Institutions). Kuo 'osi tali 'e he Falealea 'o Tonga' 'a e ngaahi Lao kehekehe 'e 3 na'e fa'u 'e he Pangikē Pule' ki hono tokanga'i mo pule'i 'a e ngaahi kautaha nō iiki (microfinance institutions), kautaha nō pa'anga (money lenders) pea pehē ki he ngaahi kautaha fetongi pa'anga muli' (Foreign Exchange Dealers). Ko e ngaahi lao kotoa ko 'eni' 'oku lolotonga fakatatali e fakamo'oni Huafa 'a e Tama Tu'i'.

Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga

Palanisi 'o e Fehū'aki Pa'anga mo Muli

Ko e palanisi 'o e fe'ave'aki pa'anga muli ki he faka'osinga 'o e ta'u' ki Fepueli 2018, na'e fe'unga ia mo e hulu pa'anga 'e \$70.3 miliona, 'o ma'olunga ange 'I he hulu pa'anga 'e \$49.1 miliona 'o e taimi tatau 'o e ta'u kuo 'osi'. Ko e tupu ko 'eni', na'a ne 'ohake ai 'a e pa'anga talifaki 'i muli' ki he \$448.0 miliona 'i he faka'osinga 'o Fepueli 2018. 'Oku fe'unga 'eni mo e māhina 'e 8.1 'o e koloa hū mai mei muli'. Ko e ma'olunga ange 'a e hulu 'i he palanisi 'o e fe'ave'aki pa'anga muli', na'e fakatefito ia 'i he holo 'a e hulu 'i he 'akauni fakapa'anga' 'o fakafehoanaki mo e fe'amokaki 'i he ta'u kuo hili'. Na'e toe ma'olunga ange mo e hulu 'i he ngaahi 'akauni tefito ka e holo 'a e hulu 'i he ngaahi 'akauni lolotonga 'i hono fakafehoanaki ki he taimi tatau 'o e ta'u kuo 'osi'.

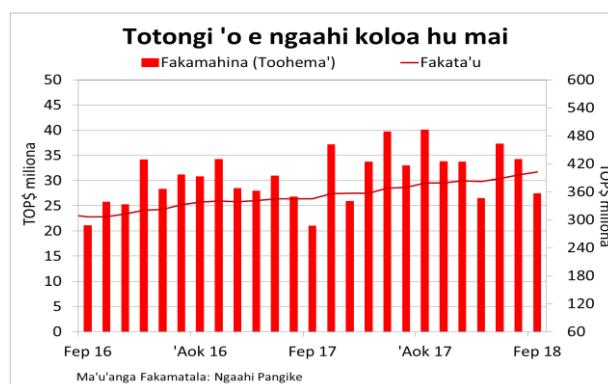


'Akauni Lolotonga

'I Fepueli 2018, na'e lekooti ai ha hulu fe'unga mo e \$25.4 miliona 'i he palanisi 'o e 'akauni lolotonga' 'o fakahoa 'eni ki he hulu fe'unga mo e \$42.4 miliona 'i he taimi tatau 'i he ta'u kuo 'osi'. Neongo na'e lekooti 'a e hulu 'i he palanisi 'o e pa'anga hū mai' mo e palanisi 'o e pa'anga mei'he ngaahi ngāue', ka na'e lahi ange pe 'a e fe'amokaki 'i he palanisi 'o e 'akauni fefakatau'aki'. Ko ia na'e makatu'unga e holo 'a e hulu 'i he palanisi 'o e 'akauni lolotonga' mei'he kake 'a e ngaahi totongi pa'anga ki he koloa hū mai' mo e totongi 'o e ngaahi 'inasi (dividend payments). Ka neongo ia', na'e toe lahi 'aupito 'a e ngaahi talafi pa'anga fakataautaha mai' pea mo e pa'anga hū mai mei'he ngaahi ngāue'. Ko e hiki ko ia 'a e pa'anga hū mai mei'he kau folau'eve'eva' 'o tokoni ki he hulu 'i he ngaahi pa'anga hū mai mo e pa'anga mei'he ngaahi ngāue'. Ko e hiki ko ia 'a e pa'anga hū mai mei'he kau folau'eve'eva', na'e makatu'unga ia mei'he lahi 'a e ngaahi kātoanga na'e fakahoko 'i he lolotonga 'o e ta'u' 'o kau ai 'a hono kātoanga'i 'o e uike Heilala', ngaahi kātoanga fakamanatu 'a e ngaahi ako' ('Apiako Ma'olunga 'a Tonga & Kolisi Mailefihifi & Siulikutapu etc) mo e ngaahi siasi' pea pehee ki he ngaahi kātoanga fakatahataha pē 'a e ngaahi famili'.

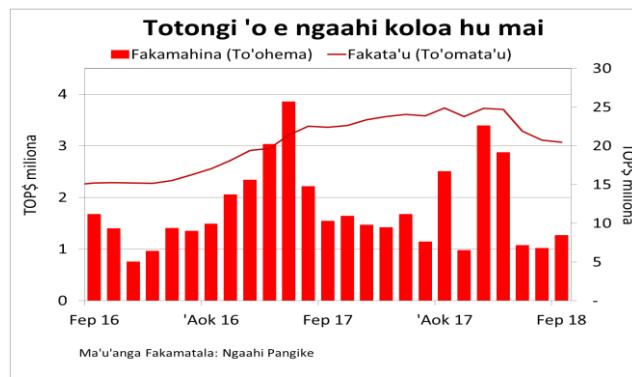
Koloa Hū Mai

Ko e fakakātoa 'a e totongi 'o e koloa hū mai mei tu'apule'anga ki he ta'u' 'o ngata ki Fepueli 2018, na'e fe'unga ia mo e pa'anga 'e \$402.5 miliona. Ko e kake 'aki eni e peseti 'e 16.7 (\$57.7 miliona) 'i hono fakahoa ki he ta'u kuo 'osi'. Na'e hoko e ngaahi kātoanga lalahi 'i he lolotonga 'o e ta'u' ke toe lahi ange ai 'a e fiema'u 'a e konisiuma' ke hū mai e ngaahi koloa'. 'Oku ne faka'ai'ai hen'i ke to e lahi ange 'a e ngaahi totongi 'o hono hū mai 'o e koloa fefakatau'aki fakalūkufua ' mo e fakamovetevete', 'a ia 'oku felāvē'i eni mo e hiki peseti 'e 14.2 'i he lēsisita 'o e ngaahi koniteina' mo e ngaahi falekoloa lalahi ne toki fakava 'o kau kiai 'a e Kautaha Cost Low. Ko e lahi taha 'o e ngaahi koloa' 'oku hū mai mei Nu'usila, ka ko e totongi 'o e ngaahi koloa hū mai 'oku lahitaha hono totongi 'aki e pa'anga 'Amelika' (USD).



Koloa Hū Atu

'I he faka'osinga 'o e ta'u' ki Fepueli 2018, na'e holo 'a e pa'anga hū mai mei'he ngaahi koloa hū atu ki muli' 'aki 'a e peseti 'e 8.8. Na'e makatu'unga 'eni mei' he holo 'a e pa'anga hū mai mei hono hū atu 'o e ngoue' 'aki 'a e \$1.9 miliona pea mo e ngaahi koloa mei 'oseni' 'aki 'a e \$1.6 miliona. 'Oku 'i ai 'a e tui 'oku 'ikai ke fakafoki kotoa mai mei muli 'a e ngaahi pa'anga ne tonu ke hū mai mei hono uta atu e ngaahi koloa' ki muli', pea pehē foki ki he toloi 'a hono fakafoki mai 'o e pa'anga ko 'eni' mei muli'. Ka neongo ia', na'e toe lahi ange hono hū atu 'o e ngoue hina' he ta'u', 'o fe'unga mo e toni 'e 1,576. Ko e lahitaha e pa'anga hū mai mei'he ngaahi koloa hū atu ki muli' 'oku hū mai 'i he pa'anga 'Amelika (USD). Na'e tokoni e malohi ange 'a e mahu'inga 'o e pa'anga 'Amelika' he pa'anga Tonga' ki he hū mai 'o e pa'anga mei hono hū atu 'o e hina' 'o tupu ai 'ene kake he ta'u' ki Fepueli 2018.



'Akauni Tefito

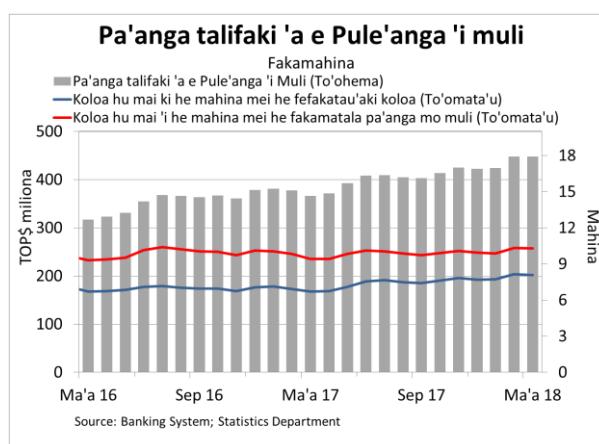
'I he ta'u' 'o ngata ki Fepueli 2018, na'e fe'unga 'a e hulu 'i he 'akauni tefito' mo e pa'anga 'e \$43.9 miliona, 'a ia ko e lahi 'aki eni e pa'anga 'e \$19.8 miliona mei'he ta'u kuo 'osi'. Na'e lahi ange 'a e pa'anga tefito hū mai' he ngaahi totongi pa'anga tefito ki muli'. Na'e makatu'unga 'eni 'i he lahi ange 'a e hū mai 'o e pa'anga tefito faka'ofisiale mo fakatautaha 'o tautaufefito ki he ngaahi tokoni pa'anga ke 'invesi 'i ha ngaahi polōseki 'a e Pule'anga', ngaahi pisinisi', ngaahi potungāue 'oku 'ikai ko ha potungāue 'a e Pule'anga' mo e taautaha'. 'Oku kau ki hen'i 'a hono fakalelei'i 'a e uafu Fāua', langa 'o e St. George Palace, ngaahi pōloseki 'a e Kautaha 'Uhila 'a Tonga (Tonga Power Limited) pea mo e Kautaha 'a Tonga ki he Ngaahi Mala'evakapuna (Tonga Airports Limited).

'Akauni Fakapa'anga

Ko e palanisi 'o e 'akauni fakapa'anga' ki he ta'u' 'o ngata ki Fepueli 2018, na'e fe'unga ia mo e hulu pa'anga 'e \$1.0 miliona, 'o fakahoa ia ki he fe'amokaki pa'anga 'e \$17.4 miliona 'i he ta'u kuo hili'. Ko e hulu ko 'eni 'i he 'akauni fakapa'anga' na'e makatu'unga ia mei'he toe lahi ange 'a e pa'anga hū mai 'i he ngaahi fehū'aki fakapangikē.

Pa'anga Talifaki 'a e Pule'anga 'i muli

'I he faka'osinga 'o Ma'asi 2018, na'e a'u ai 'a e pa'anga talifaki 'a e fonua' 'i muli' ki he \$447.7 miliona hili ia 'ene a'u ki ha tu'unga ma'olunga fo'ou ko e pa'anga 'e \$455.0 miliona 'i he 'aho 7 'o Ma'asi 2018. 'Oku fe'unga 'eni ke ne feau 'a e māhina 'e 8.2 'o e koloa hū mai' mo e ngāue, 'a ia 'oku ma'olunga ange 'eni 'i he tu'unga fakafiemālie ki he Pangikē Pule', 'a ia ko e māhina 'e 3 ki he 4 'o e koloa hū mai'. 'I he'ene a'u mai ki he 'aho 6 'o Epeleli 2018, na'e fe'unga 'a e pa'anga talifaki 'a e fonua' 'i muli' mo e \$446.3 miliona (pea ke ne feau 'a e 'a e māhina 'e 7.9 'o e koloa hū mai'). 'Oku fakafuofua 'e kei 'i he



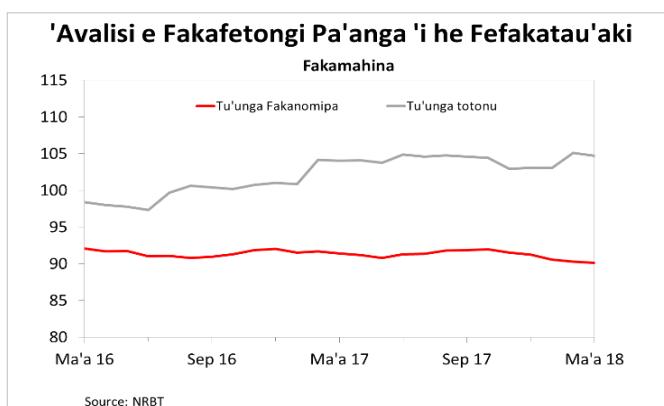
tu'unga fakafiemālie pē 'a e pa'anga talifaki 'i muli 'a e fonua'. 'Oku makatu'unga 'eni mei he fakafuofua 'e to e lahi ange 'a e ngaahi talafi pa'anga taaautaha mei muli', ko hano ma'u mai 'o e ngaahi tokoni fakapa'anga ki he patiseti 'a e Pule'anga', mo e ngaahi 'ofa fakapa'anga pea pehee ki he ngaahi tokoni fakapa'anga ki he tokoni afaa mei he ngaahi hoa ngāue langa fakalakalaka'.

Ko e fakafuofua ko ia 'e hikihiki e hū mai 'o e ngaahi koloa mei tu'apule'anga' mo e kamata hono tā fakafoki 'a e sino'i pa'anga nō ki he Pangikē Fefakatau'aki 'a Siaina (EXIM Bank) 'o kamata 'i Sepitema 2018 te ne ala holoki 'a e pa'anga talifaki 'i muli 'a e fonua'. 'Oku fakafuofua 'a e Pangikē Pule' 'e tupu 'a e pa'anga talifaki 'i muli 'a e fonua' ki he \$485 miliona 'i Sune 2018 ('o fe'unga eni ke ne feau 'a e māhina 'e 8.0 'o e koloa hū mai') pea 'e kei 'i he tu'unga fakafiemālie 'aupito 'o ma'olunga ange eni 'i he tu'unga fakafiemālie ki he Pangikē Pule', 'a ia ko e māhina 'e 3 ki he 4 'o e koloa hū mai'. 'E ala uesia 'a e fakafuofua ko 'eni' 'o kapau 'e 'i ai ha tolo i hono ma'u mai 'o e ngaahi tokoni mo e tokoni fakapa'anga ki he patiseti 'a e Pule'anga' pea pehee foki ki he vave koia 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika. 'E toe ala uesia 'a e fakafuofua ki he tu'unga 'e 'i ai 'a e pa'anga talifaki' 'i he tu'u ta'epau 'a e feliliuaki 'a e totongi fakamāmani lahi 'o e lolo mo e ngaahi koloa kehe mo 'etau tu'u laveangofua ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula.

Kuo tali foki 'e he Falealea 'o Tonga' 'a e ngaahi fakalelei'i 'o e Lao' mo e ngaahi tu'utu'uni ki he fakafetongi pa'anga mo muli'. Ko e taha e ngaahi taumu'a 'o e fakalelei'i, ko hono fakapapau'i 'oku lava 'e he Pangikē Pule' 'o muimui'i e pa'anga kotoa pē 'oku totonu ke fakafoki mai ki Tonga' ni mei'he ngaahi fonua muli'. 'Oku kau ki hen 'a hono fakafoki mai ki Tonga'ni 'a e pa'anga mei hono hū atu 'o e ngaahi koloa ki muli' mo e ngaahi ngāue 'o hangē ko e ngaahi ngāue fakatakimamata 'a ia na'e fakahoko 'i Tonga'ni. 'E tokoni 'eni ki hono fakahoko 'e he Pangikē Pule' 'a hono fatongia', 'a ia ko hono tokangaekina mo hono malu'i 'o e pa'anga talifaki 'a e fonua' 'i muli'.

Fakafetongi Pa'anga Muli

'Oku fakafuofua 'e kake 'a e tu'unga totonu 'o e fakafetongi 'o e pa'anga Tonga' (REER) 'aki 'a e peseti 'e 0.6 kae holo 'a e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga' fakahoa ki he mahu'inga 'o e ngaahi pa'anga 'o e ngaahi fonua 'oku tau fefakatau'aki mo ia' (NEER) 'aki 'a e peseti 'e 1.4, 'i he ta'u' 'o ngata ki Ma'asi 2018. Ko e kake ko 'eni 'a e tu'unga totonu 'o e fakafetongi 'o e pa'anga Tonga' (REER) 'oku ne fakahaa'i mai ai 'a e ma'olunga ange 'a e hikihiki fakata'u 'i he tu'unga 'o e totongi koloa 'i Tonga ni', 'i hono fakahoa ki he ngaahi fonua 'oku tau fefakatau'aki', 'a ia 'oku ngalingali te ne uesia ai 'a e fe'au'auhi fakahava'aPule'anga 'a e kakai Tonga 'oku nau hū atu 'a e ngaahi koloa' pea mo e ngaahi ngāue. Ko e holo ko ia 'a e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga' ki he ta'u', fakahoa ki he pa'anga 'Amelika' (USD) mo e pa'anga 'Aositelēlia' (AUD) na'a ne fakatupunga ai 'a e holo 'a e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga' fakahoa ki he mahu'inga 'o e ngaahi pa'anga 'o e ngaahi fonua 'oku tau fefakatau'aki mo ia' (NEER). 'Oku tokanga'i 'e he Pangikē Pule' 'a e ngaahi feliliuaki 'i he mahu'inga 'o e pa'anga Tonga' 'i hono fakafetongi mo e pa'anga muli' 'o fakataumu'a ke fakapapau'i 'oku tauhi ma'u 'a e tu'unga fefakatau'aki 'a e fonua muli' mo e totongi 'o e ngaahi koloa' ke hoa tatau mo e ngaahi taumu'a tupulaki faka'ekonōmika 'a e fonua'. Na'e fakahoko 'e he timi 'a'ahi 'Atikolo 4 'a e Kautaha Pa'anga Fakahava'aPule'anga (IMF Article IV mission) hono siofi e mahu'inga 'o e pa'anga' 'o fakatatau ki he'enau ngaahi tu'utu'uni tefito', 'o fakapapau'i 'oku 'ikai ha faka'ilonga 'oku holoa e fe'au'auhi e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga'.



Ngaahi Nō kuo tuku atu 'e he Ngaahi Pangikē

Ko e ngaahi nō kuo tuku atu 'e he ngaahi pangikē na'e 'i he lekooti ma'olunga ko e \$439.5 miliona 'i he faka'osinga 'o e ta'u' ki Fepueli 2018, 'a ia ko e tupu 'aki 'a e \$55.0 miliona (peseti 'e 14.3). Ko e tupu ko 'eni' 'oku kau ai 'a e polokalama nō 'a e Pule'anga', 'a ia 'oku fakalele 'e he Pangikē Fakalakalaka 'o Tonga'. Na'e tupu 'aki leva e \$56.7 miliona (peseti 'e 15.1) 'a e fakakātoa 'o e ngaahi nō na'e tuku atu' 'o 'ikai kau ki ai 'a e polokalama nō 'a e Pule'anga'. 'Oku makatu'unga 'a e tupu 'i he nō kuo tuku atu 'e he ngaahi pangikē mei'he tupu 'i he ngaahi nō ki he tafa'aki fakapisinisi' pe a mo e nō taautaha'. Ko e \$8.3 miliona e ngaahi nō kuo tuku atu 'a ia na'e fakapa'anga mei'he polokalama nō 'a e Pule'anga', 'i he'ene a'u mai ki he faka'osinga 'o e ta'u' ki Fepueli 2018.

Na'e hoko 'a e hiki \$25.2 miliona (peseti 'e 15.9) 'i he ngaahi nō kuo tuku atu ki he langa fale', ke ne hiki'i ai e lahi 'o e nō kuo tuku atu ki he ngaahi nō taautaha' 'aki 'a e \$23.4 miliona (peseti 'e 10.7) ki he \$241.3 miliona. Na'e lahi ange 'a e tupu ko 'eni' 'i hono fakahoa ki he holo \$1.6 miliona (peseti 'e 2.7) 'i he ngaahi nō ki he fiema'u taautaha' pe a mo e holo \$0.2 miliona 'i he ngaahi nō me'alele'. 'Oku fakahaa'i mai 'i he hikihiki 'a e ngaahi nō taautaha' 'a e toe lahi ange 'a e ngaahi fiema'u taautaha', toe faingofua ange 'enau feinga nō pea pehē ki he ngaahi fakalakalaka 'i he ngaahi ngāue langa'. 'Oku toe tokoni foki 'eni ki he tupulaki 'o e ngaahi ngāue faka'ekonōmika 'a e fonua' 'i he lolotonga 'a e ta'u'. Na'e kake \$22.1 miliona (peseti 'e 10.1) 'a e nō kuo tuku atu ki he ngaahi nō taautaha', 'o 'ikai kau ki ai 'a e polokalama nō 'a e Pule'anga 'i he ta'u'.

Na'e toe kake foki mo e ngaahi nō ki he tafa'aki fakapisinisi' 'o kau ki ai 'a e polokalama nō 'a e Pule'anga', 'aki 'a e \$31.9 miliona (peseti 'e 19.3). Na'e makatu'unga eni mei'he kake 'a e nō ki he ngaahi kautaha 'a e Pule'anga', nō ki he sekitoa fefakatau'aki', fefononga'aki', takimamata', fa'u koloa' pe a mo e toutai'. 'Oku fakahaa'i mai hen'i 'a e fakafiemālie pē 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e ngaahi pisinisi' ke tā fakafoki 'enau ngaahi nō pea pehē ki he tupu 'i he ngaahi ngāue faka'ekonōmika 'i he ngaahi sekitoa ko 'eni'. 'Oku toe tokoni 'a e ma'ulalo ange 'a e totongi tupu 'i he polokalama nō 'a e Pule'anga', ke ne to e faka'ai'ai e ma'olunga e nō kuo tuku atu' pe a mo e ngaahi ngāue faka'ekonōmika ki he sekitoa ko eni'. 'I he faka'osinga 'o Fepueli 2018, ko e peseti pē 'e 1.9 'o e ngaahi nō kuo tuku atu' na'e fakapa'anga ia mei'he polokalama nō 'a e Pule'anga', 'a ia ko e \$8.3 miliona. Ko e holo eni mei'he \$9.9 miliona 'i Fepueli 2017. Na'e kei tupu pē 'a e ngaahi nō kuo tuku atu 'i he ta'u' ki he tafa'aki fakapisinisi' 'o 'ikai kau ki ai 'a e polokalama nō 'a e Pule'anga', 'aki 'a e \$33.0 miliona (peseti 'e 20.9%).

Ngaahi nō kuo tuku atu 'e he ngaahi pangikē (kau ki ai 'a e polokalama nō 'a e Pule'anga)

Palani 'o e Nō

	Tu'unga 'i				Liliu:			Vahevahe 'o e no %
	Fep 18 TOPm	San 18 TOPm	Dec 17 TOPm	Nov 17 TOPm	Fep 17 TOPm	Mahina 'e 1 %	Ta'u 'e 1 %	
Fakakatoa 'o e ngaahi nō 'i he pangike Nō Taautaha Nō Fakapisinisi* Nō Kehe	439.5	437.5	436.7	420.3	384.5	0.5	14.3	100.0
	241.3	241.2	244.1	239.7	217.9	0.0	10.7	54.9
	197.4	196.7	192.7	180.8	165.5	0.4	19.3	44.9
	0.9	0.8	1.0	0.9	1.1	3.2	-23.3	0.2
Fakakatoa 'o e ngaahi nō 'i he pangike Nō Taautaha Nō Fakapisinisi Nō Kehe	591.6	589.5	588.1	570.8	520.1	0.4	13.7	100.0
	342.6	342.0	343.7	338.3	301.1	0.2	13.8	57.9
	248.0	247.8	244.4	232.6	217.8	0.1	13.9	41.9
	0.9	0.8	1.0	0.9	1.1	3.2	-23.3	0.2
Ngaahi nō fo'ou 'i he ngaahi pangike Ngaahi nō fo'ou te'eki ke toho 'i he ngaahi pangike Ngaahi totongi nō fakaangaanga	8.8	6.8	28.7	13.2	21.5	28.3	-59.2	N/A
	16.9	16.9	18.2	11.1	21.4	-0.4	-21.0	N/A
	6.8	7.3	5.2	11.4	18.5	-6.6	-63.2	N/A

* Na'e liliu e founiga hono fika'i 'o e ngaahi fika ni 'i 'Aokosi 2014, 'o tupu mei ai 'a e liliu kotoa e ngaahi fika
Ma'u'anga Fakamatala: SPBD; RFB; Potungae Pa'anga mo e Palani Fakafonua; Ngaahi Pangike

Na'e kake 'a e fakafuofua 'a e Pangikē Pule' ki he tupu 'i he ngaahi nō 'e tuku atu 'i he 2017/18, 'aki 'a e peseti 'e 16 mei'he peseti 'e 15 na'e tuku atu 'i he Fakamatala Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga 'i 'Aokosi 2017. Ko e tokoni koia 'a e ngaahi pangikē ki he ngaahi fakaakeake mei'he Saikolone ko Kita', 'e

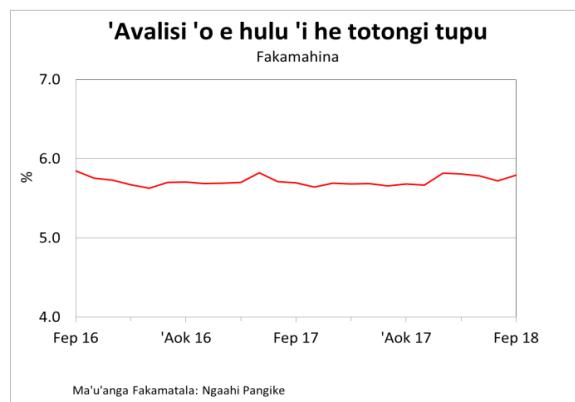
malava ke ne tokoni'i 'a e fakafuofua ko 'eni'. 'Oku kei lahi pē 'a e pa'anga ngāue (liquidity) 'a e ngaahi pangikē, 'a ia 'oku hā mahino mei ai 'a e kei 'i ai pē 'a e faingamālie ke toe fakalahi 'a e ngaahi nō kuo tuku atu'. 'Oku tokoni 'eni ki he feinga 'a e ngaahi pangikē ke tokoni'i 'enau ngaahi kasitomā mei'he fakaakeake mei'he saikolone'. Ka 'i he taimi tatau pē, ko e liliu 'i he fa'unga ngāue' 'e malava ke fakalakalaka ai e ngaahi nō, 'o hangē ko hono fakalelei'i 'a e lao ki he founa pule'i 'o e kelekele' (land administrative system) pea mo e mo'ua hulu 'oku 'ikai ke lava 'o totongi' (bankruptcy) ko e'uhu' ke tupu pea fakapotopoto ange 'a e founa nō kuo tuku atu 'e he ngaahi pangikē. 'E malava ke tokoni'i 'e he ngaahi fakalakalaka 'i he tu'unga fakapa'anga 'a e ngaahi pisinisi', fakalakalaka e ngaahi tu'unga faka'ekonōmika' pea mo e ngaahi me'a 'oku hoko fakata'u' ke ne hiki'i hake ai 'a e lahi 'o e ngaahi nō 'e tuku atu'. 'E kei hokohoko atu ai pē 'a e tokanga 'a e Pangikē Pule' ki hono siofi mo muimui'i ofi e tupu 'i he ngaahi nō kuo atu', pehē ki he fe'unuaki 'i he pa'anga fakalukufua 'a e Pule'anga', ke tauhi e ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapa'anga' pea mo e malu mo lelei e tafa'aki fakapa'anga' pea mo fakapapau'i 'e 'ikai ke kaunga kovi 'a e ngaahi fakalakalaka 'oku hoko' ki he tupu faka'ekonōmika 'oku ma'uma'uluta mo tolonga'.

Palanisi 'o e Fakahū Pa'anga

Na'e tupu 'a e palanisi 'o e fakahū pa'anga', 'aki 'a e \$52.9 miliona (peseti 'e 10.1) ki ha lekooti fo'ou ko e \$577.2 miliona 'i he ta'u' 'o ngata ki Fepueli 2018. Na'e tupu lahi taha 'a e fakahū pa'anga taimi tu'upau', 'aki 'a e \$52.0 milion (peseti 'e 25.7) makatu'unga mei'he fakahū pa'anga 'a e ngaahi poate pa'anga mālōlō, ngaahi kautaha 'a e Pule'anga', ngaahi kautaha taautaha' pea mo e fakahū pa'anga 'a e Pule'anga'. Na'e tokoni foki 'a e ma'u mai e ngaahi tokoni fakapatiseti' pea pehē ki he toe lelei ange 'a e pa'anga hū mai 'oku tānaki 'e he Pule'anga' ki he tupu ko 'eni'. Na'e lahi ange 'a e fakahū pa'anga taautaha', 'o ne hiki'i ai 'a e tupu 'i he fakahū pa'anga tohi pangikē 'aki 'a e \$5.6 miliona (peseti 'e 7.3). Na'e holo leva 'a e fakahū pa'anga taimi nounou' 'i he ta'u', 'aki 'a e \$4.7 miliona (peseti 'e 1.9), makatu'unga mei'he fakafoki ki tu'apule'anga 'a e pa'anga ngāue 'a e ngaahi kautaha 'inivesi mei muli'.

Ngaahi Totongi Tupu

Na'e tupu 'a e 'avalisi 'o e hulu 'i he totongi tupu' (weighted average interest rate spread) 'i he ta'u' ki Fepueli 2018, 'aki 'a e poini 'e 9.6 ki he peseti 'e 5.79. Na'e makatu'unga eni mei'he kake poini 'e 9.6 'i he 'avalisi 'o e ngaahi totongi tupu ki he ngaahi nō, 'o lahi ange 'i hono fakahoa ki he tupu poini 'e 0.02 'a e 'avalisi ki he ngaahi totongi tupu 'o e fakahū pa'anga'. Na'e tokoni 'a e hiki 'i he totongi tupu ki he nō ki he tafa'aki fakapisinisi' mo e nō taautaha' ki he kake 'a e totongi tupu ki he ngaahi nō mei'he peseti 'e 7.86 'i Fepueli 2017 ki he peseti 'e 7.95 'i Fepueli 2018. Ko e kake 'i he totongi tupu 'o e fakahū pa'anga' na'e makatu'unga ia mei'he hiki 'i he totongi tupu ki he fakahū pa'anga tohi pangikē pea pehē ki he kake 'i he totongi tupu ki he fakahū pa'anga taimi nounou'. Na'e toe tokoni foki mo e to e lahi ange 'a e ngaahi fakahū pa'anga'. 'I he lolotonga 'o e ta'u', 'oku hokohoko atu ai pē 'a e tokoni 'a e ngaahi totongi tupu' ki he tupu 'i he ngaahi nō kuo tuku atu', pehē foki ki he ngaahi fakahū pa'anga'.



Pa'anga Fakalukufua 'a e Fonua

Na'e tupu 'a e pa'anga fakalukufua 'a e fonua' (broad money) 'i he ta'u' ki Fepueli 2018, 'aki 'a e \$48.0 miliona (peseti 'e 9.4) ki he lekooti fo'ou ko e \$558.2 miliona. Na'e makatu'unga e tupu ko 'eni' mei'he tupu 'a e lahi 'i he koloa muli 'a Tonga' (net foreign assets), 'aki 'a e \$65.9 miliona (peseti 'e 16.4). Na'e tokoni 'a e kake 'a e pa'anga talifaki 'a e Pule'anga' 'i muli', ke ne fakatupunga 'a e kake ko eni 'i he koloa muli 'a Tonga'. Na'e holo 'a e pa'anga fakalofonua' (net domestic assets) 'aki 'a e \$17.9

miliona (peseti 'e 16.6), makatu'unga mei'he kake 'i he nō fakalotofonua' (ngaahi nō kuo tuku atu ki he ngaahi kautaha taautaha'). 'Oku fakafuofua 'e tupu 'a e pa'anga fakalukufua 'a e fonua' 'i Sune 2018, 'aki 'a e peseti 'e 14. 'Oku tatau pē eni mo e fakafuofua ne tuku atu 'i he Fakamatala Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga 'i 'Aokosi 2017, 'a ia 'oku fakafuofua ke tokoni'i ia 'i he toe lahi ange 'a e ngaahi nō 'e tuku atu' pea pehē ki he kake 'i he pa'anga talifaki 'a e Pule'anga' 'i muli'. Ka neongo ia', ko e fakafuofua ko 'eni' 'e fenāpasi pe ia mo e kake 'i he ngaahi nō 'e tuku atu' makatu'unga mei'he ST-Gita'.

Fakataha'i 'o e fakamatala ki he koloa mo e mo'ua 'a e Ngaahi Kautaha Fakahū Pa'anga

	Tu'unga 'i					Liliu Fakata'u:	
	Feb 18 \$TOPm	San 18 \$TOPm	Tis 17 \$TOPm	Nov-17 \$TOPm	Fep 17 \$TOPm	Mahina 'e 1 % growth	Ta'u 'e 1 % growth
Pa'anga fakalukufua kuo tuku atu	558.2	552.5	560.6	553.5	510.2	1.02	9.4
Pa'anga 'oku lolotonga ngāue'aki	65.8	60.8	69.3	58.0	50.9	8.31	29.3
Fakahū pa'anga taimi nounou	181.8	177.5	182.0	192.1	200.7	2.44	-9.4
Fakahū pa'anga ki he tohi pangikē mo e ta	310.5	314.2	309.3	303.4	258.6	-1.19	20.1
<i>Tatau</i>							
Hulu 'o e koloa muli	468.1	446.2	441.8	444.2	402.2	4.9	16.4
<i>Tanaki</i>							
Hulu 'o e koloa fakalotofonua	90.3	107.5	119.0	109.6	108.3	-15.9	-16.6
Fakakātoa 'o e ngaahi nō 'i he pangikē**	442.9	440.9	440.6	424.5	394.6	0.5	12.2
Ngaahi Pisini 'a e Pule'anga	52.9	52.9	53.7	45.1	41.4	0.1	27.7
Ngaahi Pisini Taautaha	387.9	386.2	384.7	377.7	352.2	0.4	10.2
Ngaahi Pisini Fakapa'anga Kehe	2.0	1.8	2.2	1.7	1.1	13.9	94.0
Me'akehe***	-352.5	-333.4	-321.5	-314.9	-286.4	5.7	23.1

* Fakakau 'a e ngaahi fika ki he koloa malu'i 'o 'ikai ko e vahevahé 'o e ngāue.

** Kehe sī'i mei he me'a'fa 'o e nō mei he ngaahi pangikē 'oku fakakau ki he tupu 'i he kaha'u.

*** Lahi taha pē ki he 'akauni tefito 'a e pangikē mo e pangikē pule mo e hulu 'i he pa'anga 'a e Pule'anga.

Ma'u'anga Fakamatala: Ngaahi Pangikē; Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga

Neongo na'e hiki hake 'a e lahi 'o e pa'anga 'a e ngaahi pangikē fakakomēsiale kuo tu'utu'uni fakalao ke tauhi 'i he Pangikē Pule' (Statutory Required Deposit) mei'he peseti 'e 5 ki he peseti 'e 10 'i Siulai 2017, ka na'e kei 'alu hake pē 'a e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē (reserve money)⁴. Na'e kake 'aki 'a e \$19.7 miliona (peseti 'e 7.1) 'i he ta'u' ki he \$297.6 miliona. Na'e makatu'unga eni mei'he tupu 'i he pa'anga kuo tu'utu'uni fakalao ke tauhi 'i he Pangikē Pule' pea pehē ki he toe lahi ange 'a e pa'anga kuo tuku atu ke ngāue'aki' (currency in circulation). 'Oku hā mahino mei'he toe lahi ange 'a e fakamole taautaha' pehē foki ki he ngaahi fakamole 'a e ngaahi pisinisi' 'i he lolotonga 'o e ta'u', 'i he kake ko eni 'a e pa'anga kuo tuku atu ke ngāue'aki'. Na'e holo foki 'a e ngaahi fakahū pa'anga 'a e ngaahi pangikē ki he Pangikē Pule' 'i he lolotonga 'o e ta'u'. Na'e tupu 'a e ngaahi nō (kau ki ai 'a e polokalama nō 'a e Pule'anga') 'i hono fakahoia ki he lahi 'o e ngaahi fakahū pa'anga' (loans/deposit ratio) 'i Fepueli 2018 mei'he peseti 'e 76.2 ki he peseti 'e 73.3 'i Fepueli 2017. 'Oku makatu'unga eni mei'he lahi ange 'a e tupu 'i he ngaahi nō kuo tuku atu' 'i hono fakahoia ki he lahi 'o e ngaahi fakahū pa'anga'. Na'e toe tupu pē mo e ngaahi nō ('ikai ke kau ki ai 'a e polokalama nō 'a e Pule'anga') 'i hono fakahoia ki he lahi 'o e ngaahi fakahū pa'anga' (loans/deposit ratio) 'i Fepueli 2018 ki he peseti 'e 74.7 mei'he peseti 'e 71.4 'i Fepueli 2017, 'o fakatupunga ia mei'he kake 'i he ngaahi nō kuo tuku atu'. 'Oku kei ma'ulalo pē 'eni 'i he tu'unga kuo tu'utu'uni 'e he Pangikē Pule' ke a'usia 'e he ngaahi pangikē, 'a ia ko e peseti 'e 80. 'Oku hā mahino mei hen'i 'a e kei 'i ai pē 'a e faingamālie ke toe fakalahi 'a e ngaahi nō ke tuku atu 'e he ngaahi pangikē.

⁴ Ko e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē 'oku tānaki 'a e pa'anga kuo tuku atu ke ngāue'aki, ngaahi fakahū pa'anga 'a e ngaahi pangikē pea mo e pa'anga kuo tu'utu'uni fakalao ke tauhi 'i he Pangikē Pule'

Ola 'a e Ngāue 'i he Tafa'aki ki he Ngaahi Kautaha Fakapa'anga

'I he faka'osinga 'o e ta'u' ki Fepueli 2018, na'e tupu hake e ngaahi koloa fakakātoa 'a e ngaahi Pangikē 'aki e peseti 'e 7.3 (\$55.1 miliona) ki he \$809.2 miliona. Na'e fakatefito 'eni mei'he kake 'a e ngaahi nō fakakātoa' 'aki 'a e peseti 'e 12.2 (\$46.7 miliona), toe lahi ange 'a e pa'anga 'i he ngaahi Pangikē 'aki 'a e peseti 'e 47.8 (\$7.3 miliona) pea mo e kake 'i he pa'anga kehe 'oku te'eki ke fakahū 'e he ngaahi Pangikē (items in transit) hangē ko e ngaahi sieke' mo e peseti 'e 186.8 (\$5.4 miliona). 'I he lolotonga e ta'u', na'e tupu 'a e ngaahi mo'ua fakakātoa 'a e ngaahi pangikē 'aki e peseti 'e 8.6 (\$52.9 miliona) ki he \$656.0 miliona 'o makatu'unga 'eni mei'he kake 'i he fakahū pa'anga' 'aki 'a e peseti 'e 10.1 (\$52.9 miliona).

Na'e kei hokohoko atu ai pē hono pukepuke 'e he ngaahi pangikē 'a e tu'unga lelei 'o 'enau tupu fakapa'anga', fakataha mo e tu'unga ma'olunga 'oku 'i ai 'a 'enau pa'anga ngāue' mo e sino'i pa'anga tefito' 'i he lolotonga 'a e ta'u' ki Fepueli 2018. Na'e holo 'a e ngaahi koloa fakalūkufua 'a e ngaahi pangikē (Return on Assets) mei'he peseti 'e 3.4 'i Fepueli 2017 ki he peseti 'e 3.2 'i Fepueli 2018. Na'e kake mo e tupu na'e ma'u mai mei'he ngaahi pa'anga tefito 'a e ngaahi pangikē (Return on Equity) ki he peseti 'e 12.8 mei'he peseti 'e 12.1 'i Fepueli 2017. Na'e makatu'unga 'a e lelei 'a e tupu 'a e ngaahi Pangikē mei'he totongi tupu' (interest income) mo e pa'anga hū mai 'ikai ha totongi tupu' (non-interest income). Na'e si'si'i ange mo e ngaahi fakamole ki he fakalele 'o e ngaahi ngāue 'a e Pangikē lolotonga e ta'u'. Na'e holo hifo 'a e faikehekehe he totongi tupu 'i he nō pea mo e totongi tupu 'i he fakahū pa'anga ki he peseti 'e 3.2 'i Fepueli 2018 mei'he peseti 'e 3.3 he taimi tatau 'i he ta'u kuohili'. Na'e makatu'unga eni 'i he lahi ange 'a e kake 'i he ngaahi nō 'i hono fakahoa ki he tupu 'i he pa'anga hū mai mei'he totongi tupu 'i he nō.

'Oku kei 'i he tu'unga mālohi pē 'a e sino'i pa'anga tefito 'a e ngaahi pangikē 'i he peseti 'e 30.5 'i he faka'osinga 'o Fepueli 2018, 'o kei ma'olunga ai pē 'i he tu'unga ma'ulalo taha 'oku fiema'u 'e he Pangikē Pule' 'a ia ko e peseti 'e 15. Na'e holo hifo 'a e pa'anga tefito' mei'he peseti 'e 33.8 'i Fepueli 2017. Na'e makatu'unga eni mei'he totongi 'a e ngaahi 'inasi (dividends) 'a e ngaahi pangikē pea mo e tupu 'a e nō 'o lahi ange ai 'a e ngaahi koloa fakalūkufua 'e malava ke uesia.

Na'e hokohoko atu ai pē 'a e fakalakalaka kimu'a 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngaahi koloa fakalūkufua 'a e ngaahi pangikē, 'i he lolotonga e ta'u'. Na'e kake si'i hake 'a e fakakātoa 'o e ngaahi nō palopalema' 'aki 'a e peseti 'e 1 (\$0.2 miliona) ki he \$16.8 miliona lolotonga e ta'u' ki Fepueli 2018. Kaekehe, ko e fakakātoa 'o e ngaahi nō palopalema', na'e holo hifo ia ki he peseti 'e 3.9 'o e nō fakakātoa, 'o fakafehoanaki 'eni ki he peseti 'e 4.3 'i he ta'u kuo 'osi'. Ko e holo ko'eni 'i he peseti 'o e ngaahi nō palopalema' na'e makatu'unga ia mei'he hokohoko atu 'a e tupu 'a e nō, totongi 'osi 'a e ngaahi nō, pehē foki ki hono malava 'e he ngaahi Pangikē ke faka'atā e ngaahi nō palopalema' 'aki 'a e \$0.3 miliona ki he \$14.0 miliona. Na'e makatu'unga 'eni mei'he fakalakalaka 'a e ngaahi nō na'e kamata palopalema' ki he tu'unga fakafiemālie, pea pehē foki ki he ngaahi nō ne malava ke faka'atā lolotonga 'a e ta'u'. Na'e holo 'a e pa'anga talifaki ki he ngaahi nō palopalema 'a e ngaahi pangikē 'a ia na'e tu'u talifaki ki ha ngaahi nō palopalema' ki he peseti 'e 83.3 mei'he peseti 'e 86.1 'i he ta'u kuo'osi'. Ko e mahu'inga 'o e ngaahi koloa malu'i 'o e ngaahi nō palopalema' fakatatau ki he lipooti 'a e ngaahi pangikē na'e 'i he \$16.4 miliona 'o fakahoa 'eni ki he \$16.9 miliona 'o e ngaahi nō palopalema'. 'Oku hā mahino hen'i 'a e tauhi 'e he ngaahi pangikē 'a e koloa fe'unga ke talifaki 'aki ha tō nounou 'i he ngaahi pa'anga talifaki kuo vahe'i ki he ngaahi nō palopalema'.

'Oku kei hokohoko atu pē 'a hono fakafatongia 'aki 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga', ki hono tokanga'i mo fakalele 'a e founa totongi pa'anga' ke fakapapau'l 'o fakahoa 'i ha founa 'oku faingofua, pau mo malu.

Tokanga'i 'o e ngaahi kautaha fakapa'anga 'ikai ko ha pangikē

'Oku kei hoko atu pē 'a hono tokanga'i mo hono siofi e ngaahi kautaha fakapa'anga 'ikai ko ha pangikē. Ko e ngaahi lao na'e fakapaasi 'i he falealea pea 'oku kei fakatatali ke fakamo'oni huafa ki ai 'a e Tama Tu'i', tuku kehe pē 'a e lao ki he ngaahi kautaha kuletiti 'iunioni' 'oku kei tatali ke fakahū atu ki he Komiti Lao'. 'Oku kei fai 'a e ngāue ki hono fakalakalaka'I 'a e lao ki he sino'i pa'anga maloloo, ngaahi kautaha malu'I, ngaahi kautaha faka'inivesi pea pehee ki he maketi fakapa'anga pea ke fakahoko 'a hono fokotu'u 'o e ngaahi lao ko eni'.

Ngaahi Ngāue ki hono fakafepaki'i 'o e fe'ave'aki fakapulipuli 'o e pa'anga kākā mo e fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue fakatautoitoi

'Oku kei hokohoko atu pē 'a hono fakahoko 'e he tafa'aki Ma'u Mafai Lipooti Pa'anga' 'a hono fatongia fakatatau ki he lao 'o e fe'aveaki fakapulipuli 'o e pa'anga kaakaa mo e ngaahi koloa ma'u mei'he hia' ki hono tau'i 'a hono fakahoko 'o e fe'aveaki fakapulipuli 'o e pa'anga kākā mo e ngaahi koloa ma'u mei'he hia' pea mo hono fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue fakatautoitoi.

'I he lolotonga 'o e ta'u', na'e fakahoko 'e he tafa'aki Ma'u Mafai Lipooti Pa'anga ha ngaahi ako ki he ngaahi kautaha fakapa'anga' fekau'aki mo e fe'aveaki pa'anga fakapulipuli mo hono fakapa'anga 'o ha ngāue fakatautoitoi. Na'e kau atu mo e ako ki hono teuteu'I 'o Tonga ki hono ako fesivi'aki 'o fakalele 'e he kautaha Kulupu 'Esia Pasifiki he fe'ave'aki Pa'anga 'Uli he konga kimui 'o e 2019 pea 'oku kei lele pe. 'Oku kau hen'i 'a e liliu ki he lao MLPC fakataha mo hono ngaahi tu'utu'u ni pea pehee ki he kakato 'a e sivi 'o e ngaahi palopalema fakafonua (NRA).

Na'e lava foki mo e fetu'utaki 'a e tafa'aki Ma'u Mafai Lipooti Pa'anga' mo 'ene ngaahi tafa'aki fengāue'aki tonu 'i Nu'usila, Siaina, Pengilatesi mo Taiuani 'i he taumu'a ke toe 'i ai ha ngaahi faingamālie ke toe lahi ange 'a e ngaahi ma'u'anga fakamatala', mo faka'atā ki he ngaahi fevahevahe'aki 'o e ngaahi fakamatala 'oku nau ma'u'. Na'e ma'u foki 'e he tafa'aki Ma'u Mafai Lipooti Pa'anga ha ngaahi tohi aleapau fakaangaanga (Memorandum of Understanding) mei'he ngaahi kautaha ko eni' pea 'oku kei vakai'i eni ke tokoni ki hono fkahoko 'o e fengāue'aki ko eni. Na'e kei hokohoko atu pe foki 'a fakahoko mai 'a e liliu, 'analaiso pea mo hono tukutau 'a e ngaahi fakamatala 'oku ngali hu'uhu'u (STR) kuo 'omi mei he ngaahi kautaha'.

Ngaahi Fokotu'utu'u Ngāue ki he Kaha'u

'I he lolotonga 'o e ta'u' 'o ngata ki Ma'asi 2018, na'e malava ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a ngāue 'a e Pangikē Pule'. 'Oku fakafuofua ko e hikihiki 'i he totongi fakalukufua 'o e ngaahi koloa' 'e kei hokohoko atu ai pē 'i he 2018, pea 'e 'i he tu'unga ma'olunga eni 'i he fakangatangata 'a e Pangikē Pule' 'a ia ko e peseti 'e 5 ki he ta'u. 'Oku fakafuofua 'e kei 'i he tu'unga fakafiemālie pē 'a e pa'anga talifaki 'i muli 'a e fonua' 'o makatu'unga mei'he fakafuofua 'e toe lahi ange 'a e ngaahi talafi pa'anga taaautaha mei muli', mo hono ma'u mai 'o e ngaahi tokoni mei'he ngaahi hoa ngāue langa fakalakalaka'. Ko e fakafuofua ko ia 'e hikihiki e hū mai 'o e ngaahi koloa mei tu'apule'anga' mo e kamata hono tā fakafoki 'a e sino'i pa'anga nō ki he Pangikē Fefakatau'aki 'a Siaina (EXIM Bank) 'o kamata 'i Sepitema 2018 te ne ala holoki 'a e pa'anga talifaki 'i muli 'a e fonua'. 'Oku kei malu pē 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e fonua' 'i he lolotonga e ta'u' pea kei lahi 'aupito pē 'a e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē (excess liquidity), pea 'ikai ke 'i ai ha faka'ilonga fakatu'utāmaki ke makatu'unga mei'he toe lahi ange 'a e ngaahi nō kuo tuku atu 'e he ngaahi pangikē. Ko e'uhiko e fakafiemālie 'a e ngaahi ola ki mui ni' pea mo e fakafuofua ki he kaha'u', 'e kei hokohoko atu ai pē 'a hono ngāue'aki 'a e fokotu'utu'u mo e kaveinga ngāue fakapa'anga lolotonga 'a e Pangikē Pule' 'i he kaha'u vave mai' ke tokoni ki hono ngāue'i 'a e ngaahi pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē ke toe noo'i atu ha silini ki he ngaahi sekitoa fakalakalaka' ke tokoni ki he langalanga hake 'o e tu'unga faka'ekonōmika' hili ko ia 'a e Saikolone ko Gita' pea ke tokoni'i foki 'a hono faka'ai'ai

'a e tupu faka'ekonōmika 'a e fonua'. 'I he'ene pehē, 'e 'ikai ke 'i ai ha liliu 'e fakahoko ki he ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga lolotonga'.

- ✓ Hokohoko atu ai pē hono ta'etotongi e tupu 'i he ngaahi 'akauni pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē (exchange settlement accounts) 'oku fakahū 'i he Pangikē Pule' (zero interest rate policy);
- ✓ Ke 'oua 'e toe ma'ulalo hifo he peseti 'e 80 'a e lahi e ngaahi nō 'oku tukuatu 'e he ngaahi pangikē 'o fakahoa ki he lahi 'o 'enau ngaahi fakahū pa'anga' (loan/deposit ratio);
- ✓ Ke 'i he peseti 'e 10 'a e lahi 'o e pa'anga 'a e ngaahi pangikē fakakomēsiale', 'a ia 'oku tu'utu'uni fakalao ke tauhi 'i he Pangikē Pule' (Statutory Reserve Deposit);
- ✓ Ke 'i he peseti 'e 5 'a e hikihiki e totongi 'o e ngaahi koloa' 'i he ta'u'.

'E kei hokohoko atu ai pē 'a e tokanga 'a e Pangikē Pule' ki hono siofi mo muimui'i ofi e ngaahi fakalakalaka faka'ekonōmika fakalotofonua mo tu'apule'anga', mo tu'u mateuteu ke liliu 'a e ngaahi fokotu'utu'ngāue fakapa'anga' 'o ka fiema'u, ke tauhi e ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapa'anga' pea mo langa hake ha sisitemi fakapa'anga 'oku malu mo lelei.

2.6 Fakalakalaka Fakasōsiale

Ko e tohi kakai fakamuimuitaha 'o e 2016, 'oku mahino mei ai 'a e lahi 'o e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e ngaahi 'api taautaha', 'aia te ne malava kene tokoni'i 'a e Pule'anga 'i he ngaahi fokotu'utu'ke muimui'i 'a e ta'e ma'ungāue 'a e to'utupu', masiva mo e tukuhausia' pea mo e ngaahi me'afua fakasōsiale mo faka'ekonōmika ki ha ngaahi fokotu'utu'ngāue ki he ngaahi ta'u ka hoko mai'. Mei he ngaahi fakamatala ko 'eni', 'oku 'asi ai ko e lōloa 'a e mo'ui 'a e kakai' ko e ta'u 'e 75.2 (73.8 ki he kakai tangata pea 76.6 ki he kakai fefine'), pea ko e poto he laukonga' 'oku peseti 'e 99.4 (Va'a ki he kakai 'o e Potungāue 'Ekonomika mo e ngaahi me'a fakasōsiale 'a e Kautaha fakatahataha 'a Māmani'). Ko e Masiva 'Ango'ango' 'oku hāhāmolofia, pea ko e ngaahi me'afua ki he mo'ui' mo e ako' 'oku fu'u mālohi 'aupito, makatu'unga he lahi 'a hono tokangaekina 'e he Pule'anga' 'a e ngaahi 'elia ko 'eni' he ngaahi ta'u kuo hili'. 'Oku kei tulitulifua pē 'a e fonua' ke maa'usia 'a e ngaahi taumu'a Fakalakalaka Tu'uloa (SDG), ngaahi taumu'a fakalakalaka kehekehe pea pehee ki he TSDF II; 'o fakava'e he ngaahi ngāue lelei ne a'usia mei he MDGs.

Tu'unga 'o e Nofo Masivesiva 'i Tonga

Ko e masiva' 'oku mohu hono ngaahi naunau'. Ko hono ngaahi 'ulungaanga tefito', mo hono ngaahi me'afua', faka'uhinga' pea mo hono ngāue'aki' mei he taimi ki he taimi pea 'oku feliuliuki pe kehekehe pē 'i he tapa kotoa 'o mamani pea pehee ki he ngaahi kautaha fakamamani kehekehe. Ko e nofo faingata'a'ia na'e ngāue'aki 'i Tonga ni kene fakamatala'i 'a e faingata'a'ia faka'ekonomika; 'o 'uhinga ko e faingata'a'ia ke fakakakato 'a e ngaahi tefito'i fiema'u hangee ko e ako', mo'ui lelei', malu fakasōsiale' pea pehee ki he fefononga'aki'. 'A ia ko e faingata'a ke lave he ngaahi faingamalie pe ko e fusimo'omo. Ko e faingata'a'ia, 'o kehe mei he ngaahi 'uhinga kehe 'o e masiva' na'e fenaapasi pe ia mo Tonga 'o makatu'unga he mo'oni ko e meimeい kotoa 'a e pa'anga hūmai 'a e ngaahi 'api na'e ma'u mei he talafi pa'anga mei muli' pea toki kau atu 'a e tokoni mei honau ngaahi kāinga mo e kaungāme'a he taimi lahi.

Ko e tafa'aki mahu'inga 'e taha 'o e masiva' pe faingata'a'ia 'i Tonga' ko e fusimo'omo 'a e fanau'. Fakatatau ki he Kautaha Fakamāmani lahi ki he Sino'i Pa'anga 'a e Longa'ifanau', "ko e longa'i fanau 'oku nau nofo 'i he masiva' pe faingata'a'ia' ko e fa'ahinga ia 'oku nau fekuki mo e fusimo'omo he koloa, fakalaumalie pe ko e ongo'i koia 'o e fiema'u ke mo'ui, fakalakalaka mo mo'ui lelei, 'o tupu ai 'a e 'ikai malava kenau maa'usia 'enau totolu, a'usia 'a e taupotu taha, pea ke kau fakataha mo e toenga 'o e sosaieti'" (UNICEF, 2005). 'I he'ene pehee, ko e Savea ki he Pa'anga Hūmai mo e Ngaahi Fakamole 'a e ngaahi 'api' (HIES) 'o e 2015/16 'oku hā ai 'oku 'iai 'a e holo 'i he tokolahi 'o e fanau 'oku fepaki mo e

fusimo'omo' i Tonga', 'aia ko e peseti 'e 25, 'o e fanau 'oku nau ma'u 'a e koloa 'e 5 pē lahi ange, fakahoa ki he pēseti 'e 29 'i he savea 'o e 2011/12.

Na'e pehē 'i he fakatotolo 'e taha na'e ngāue'aki ai 'a e ngaahi fakamatala 'o e savea HIES 'o e 2015/16, 'o pehee 'oku ma'u ha fakamatala falala'anga 'oku ofi he fanau 'e 11,800 'oku nau fetaulaki mo e ngaahi fusimo'omo kehekehe pea 'oku nau nofo masiva pe faingata'a'ia. 'Oku to e hā ai ko e fanau 'i he ngaahi kolo ki 'uta 'i he ngaahi 'otu motu' 'oku uesia 'i hano fakahoa mo e ngaahi kolo ki 'uta 'i Tongatapu' pea pehee ki he ngaahi kolo ki he vahenga Nuku'alofa'. Pea ko e tokotaha 'i he fanau 'e toko 7 kotoa pe (13 peseti), 'oku 'ikai kenau ma'u ha me'akai fe'unga 'i he tu'unga 'o e 'aho ni'; 'ikai malava 'e honau ngaahi fāmili ke ne feau 'a e houa kai 'e tolu he 'aho pē ko e fakakau 'a e ika he houa kai kotoa, kai kakano'i manu pe vesitapolo he houa kai takitaha. Ko e fusimo'omo he me'atokoni 'oku toe kovi ange ia 'I he 'asi he ngaahi kolo ki 'uta 'I hono fakahoa ki Tongatapu. 'Oku fakahā 'e he fakatotolo ko 'eni', ko e tokotaha 'i he fanau 'e toko nima kotoa pē 'oku 'ikai kenau ma'u 'a e vala fe'unga hangē ko e su 'oku hao lelei, vala ako mo e naunau, pe vala fo'ou 'oka 'oku mahaehae 'a e vala motu'a'. Fakafuofua ko e vahe tolu 'e taha 'o e fanau 'i Tonga 'oku nau fusimo'omo fakasōsiale. Ko honau ngaahi famili' 'oku 'ikai kenau malava ke faka'ilonga'i 'a e ngaahi 'aho mahu'inga hange ko e 'aho fa'ele'i', 'ikai malava ke totongi 'a e ngaahi fiema'u 'a'ahi 'a e ngaahi ako' pehee ki he ngaahi katoanga kehe 'oku 'iai 'ene fiema'u fakapa'anga', pe me'angāue ki he ngaahi ngāue kitu'a hange ko e pasikala'. Ko e toko tolu 'i he fanau 'e toko 5 kotoa pē (peseti 59) 'oku nofo 'i ha 'api 'oku 'ikai kenau malava ke matauhi 'a e tu'unga lelei 'o e nofo' ki he kotoa 'a e kakai 'oku nofo 'i he 'api koia'. Aia 'oku 'ikai kenau malava ke fakahaoi ha pa'anga ki he ngaahi fiema'u fakafalemahaki fakatu'upakē pe ko e faito'o koia 'oku fakahinohino mai 'e he toketaa 'oku puke pe ko e fekau'aki 'a e fiema'u fakafetu'utaki'. Ko e tokotaha 'i he toko 10 kotoa pē 'i Tonga 'oku nofo 'i ha 'api 'oku 'ikai malava ke ma'u ha mohenga fe'unga ki he tamasi'i kotoa pē, ko ha feitu'u fe'unga ki he ako' pe ko e fakahoko ai 'ene ngāue fakaako' 'i 'api. Ko e fusimo'omo 'a e fānau 'oku fekau'aki mo e mo'ui', pea ko e fakatotolo ko 'eni' 'oku ne 'omai 'a e fakamatala lahi fekau'aki mo e ngaahi fiema'u 'a e fanau mo e anga 'enau mo'ui'. 'Oku hulu'i mai mei he 'e he ngaahi ma'u'anga fakamatala ko 'eni' 'a e fiema'u ke tokamu'a 'a e fokotu'utu'u ki he ngaahi fakalakalaka ko 'eni'. Ko hono fakalakalaka'i 'a e fanau iiki' 'oku fu'u mahu'inga pē fiema'u ia 'e ha sōsaieti fakalakalaka pea pehee ki he fakalakalaka 'o e tu'unga faka'ekonōmika fakafonua'.

Kau ngāue mo e ta'ema'u ngāue

Ko e fakakātoa 'o e tokolahī 'o e kakai 'o Tonga'ni 'i he Tohi Kakai 2016 na'e fe'unga 100,651 'aia ko e peseti 'e 49.9 ko e kakai tangata pea ko e peseti 'e 50.1 ko e kakai fefine. Ko e holo 'eni 'aki e peseti 'e 2.5 fakahoa ki he Tohi Kakai 2011. Mei he Tohi Kakai ko 'eni', na'e fe'unga mo e peseti 'e 40.4 pe ko e toko 40,623 'oku nau longomo'ui faka'ekonōmika, 'aia ko e fa'ahinga 'eni 'oku nau 'i he vaha'a ta'u 'o e ta'u 15 pe toe lahi hake. Pea mei he kau ngāue ko 'eni', ko e peseti 'e 83.6 ai pe ko e toko 33,973 'oku nau ngāue - peseti 'e 60 ko e tangata pea 40 ko e fefine. Mei he tokolahī 'o e kau ngāue, koe peseti 'e 68.7 ai ko e kau ngāue totongi, ko e peseti leva 'e 22 'oku nau ngāue ki 'uta pea ko e toenga leva 'oku 'ikai ke totongi ka 'oku nau ngāue pe ki honau ngaahi famili'. Ko e peseti 'e 78 'o e kau ngāue ko 'eni' 'oku nau nofo pe 'i kolo pea ko e peseti leva 'e 22 'oku nau nofo ki he ngaahi kolo ki 'uta' 'o Tongatapu pea mo e ngaahi 'otumotu'. Ko e fakahoa 'o e kakai 'oku ma'u ngāue ki he tokolahī 'o e fonua' 'oku 'ikai ke fu'u liliu 'i he 2016; ko e peseti 'e 36.6 fakahoa ki he peseti 'e 36.7 'i he 2011. 'I he fakalukufua', ko e peseti 'e 70 'oku kau ia he fika ma'olunga 'o e kakai 'oku nau 'i loto ta'u ngāue pea kapau ko e peseti 'e 50 'oku kau ia he ma'ulalo 'i hono fakafehoanaki moe ngaahi fonua kehe'. Ko e anga maheni leva 'oku ma'olunga ma'upe 'a e fika ki he kakai tangata' 'i hono fakahoa ki he kakai fefine'.

Ko e fakakatoa 'a e kau ta'e ma'ungāue 'i he tohi kakai 'o e 2016 'oku fe'unga mo e toko 6,650 pe ko e peseti 'e 16.4 'oku nau ta'ema'ungāue. Ko e ma'u 'eni mei he liliu ki hono faka'uhinga'i 'o e ta'ema'u ngāue' 'e he Potungāue Sitetisitika 'a e fonua' 'i hono 'analaiso 'a e ngaahi fakamatala na'e ma'u mei

tohi kakai 2016⁵; "fa'ahinga na'e 'ikai ke ngaue lolotonga 'a e savea, ka na'e faingamalie pea mo lo to ke kamata ngaue". Ko e tu'unga 'o e ta'e ma'ungāue' 'e malava ke 'alu hake ki he peseti 'e 34.8 'okapau tanaki atu 'akinautolu 'oku ngaue ki 'uta, pea 'e 'alu hake 'a e tokolahi ki 'o e ta'ema'u ngāue ki he 14,120. 'Oku makatu'unga 'eni 'i he 'uhinga ko e kakai ko 'eni 'oku nau kumi ngāue 'okapau 'oku nau tui 'oku faingamalie pe 'ataa ha ngāue 'i honau mala'e pe honau feitu'u'. Mei he toko 14,120 ta'engāue ko 'eni', 'oku 'iai 'a e peseti 'e 27.9 ko e kakai tangata pea peseti 'e 42.9 ko e kakai fefine pea ko e peseti leva 'e 23.3 mei he ngaahi feitu'u ki kolo' pea ko e peseti leva 'e 38.1 ko e ngaahi tukui kolo ki 'uta'. 'I he tafa'aki leva 'e taha, ko e tu'unga 'o e ta'e ma'ungāue' 'e tu'uma'u pe ia he peseti 'e 1.0 kapau 'e kei ngaue'aki pe 'a e 'uluaki faka'uhinga 'o e ta'ema'ungāue. Pea ko e tokolahi leva 'o e kau ta'ema'ungāue' 'i he tohi kakai 2016 ko e toko 348 pe. Ko e faka'uhinga ko 'eni' na'e ngāue'aki he tohi kakai 2011 'oku pehee kapau ko ha tokotaha 'oku ta'u 15 pe toe lahi ange, 'oku 'ikai ngāue lolotonga 'a e taimi 'o e tohi kakai, ka 'oku faingamalie pe 'ataa ke ngāue, pea 'oku to e kumi ngāue foki.

Mo'ui

'I he vakai ki hano fakafepaki'i 'o e mahaki 'ikai pipihi', na'e 'iai 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue na'e fokotu'u 'e he Pule'anga' hange ko e hiki koia 'i he totongi tute 'ekisia ki he kavamalohi' mo e tapaka' ke ne holoki 'a e tokolahi 'o e kau ifi tapaka' mo e kau ma'u kavamalohi pea mo faka'a'i'ai 'a e to'onga mo'ui lelei'. Ko e faka'amu', ko e ngaahi fokotu'u ko 'eni' kene fakasi'isi'i hono ma'u 'o e ngaahi koloa ko 'eni' 'o hokohoko atu ki he kaha'u'. Ko e ngaahi fakamatala mei he Tohi Kakai 'o e 2016 'oku ne fakahā ai ko kinautolu 'oku nau ta'u 10 pē lahi hake, 'oku tokosi'i ange 'a e kakai fefine 'oku nau ifi tapaka' – tatau pē tapaka ngaohi fakalotofonua' pe ko e tapaka hūmai mei muli' – pea tokosi'i pē mo e kakai fefine 'oku nau inu kava malohi mo kava tonga 'i hono fakahoa ki he kakai tangata'. Ngāue'aki 'a e kakai tatau, ta'u 10 pē lahi hake, ko e peseti ai 'e 14 'oku nau ma'u kava malohi (peseti 'e 23.5 ki he kakai tangata mo e peseti 'e 5.1 ki he kakai fefine) pea ko e peseti 'e 17.8 'oku nau inu kava tonga (peseti 'e 35.7 ko e kakai tangata pea ko e peseti 'e 0.6 ko e kakai fefine).

Polokalama Tokoni Fakasōsiale (ki he kau Toulekeleka): ta'u 70 ki 'olunga

'Oku kei tokangaekina pē foki 'e he Pule'anga' 'a e ngāue ko 'eni' 'o fakafou he polokalama tokoni fakasosiale ki he kau faingata'a'ia 2017-2030. 'Oku fakamamafa hen'i 'a e taumu'a ke kau katoa, tu'uloa pea mo fakaivia 'a e fakalakalaka tatau 'a e faingamalie 'oku 'ataa ki he kakai tangata mo fefine 'i he ngaahi kulupu tu'ulaveangofua', pea ke fakapapau'i 'oku nau ma'u 'a e tokoni 'oku to e sai ange. 'Oku kei hoko atu pe 'a hono tokangaekina 'e he Pule'anga' fakataha mo e ngaahi kulupu kehe' 'a hono feinga'i ke fakalakalaka'i 'a e ngaahi potungāue tokoni' pea mo e ngaahi va'a tokoni kehe ki he kakai 'oku nau tu'ulaveangofua'. 'Oku fakafou 'eni 'i hono fakamalohi'i hono fokotu'u 'a e ngaahi tu'utu'uni fakangāue' pea pehee ki he ngaahi polokalama kehe kene fakapapau'i ko e kau masiva mo e fa'ahinga' ia 'oku nau tu'ulaveangofua 'i he sōsaieti 'oku nau ma'u 'a e tokanga fe'unga.

Tānaki atu ki he vahe fakamāhina 'a e kau faingata'a'ia', hangē koia 'e hā atu 'i he konga hoko', 'oku hokohoko atu 'a e Pule'anga' ke fakakakato 'a e vahe fakamāhina 'a e kau vaivai', ta'u 70 ki 'olunga. 'Oku kau hen'i 'a e totongi ki he fa'ahinga 'oku nau lolotonga ma'u vāhenga mālōlō pea pehē foki ki he fa'ahinga 'oku 'ikai kenau kau 'i he fa'ahinga ngāue totongi'. Lolotonga 'a e ta'u 2017/18, na'e taa'imale

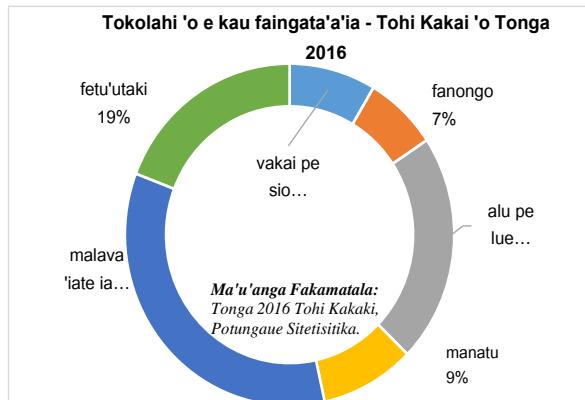
⁵ Kuo liliu 'e he Potunga Sitetisitika 'a e 'uhinga 'o e ta'ema'ungāue' makatu'unga he fale'i 'a e Fakataha'anga Fakamamani lahi ki he ngaahi sitetisitika Toungae (ICLS) 'o pehee ko e kumi pe fakasio 'o ha ngae 'oku fakangatangata pe 'ene mahu'inga'. Koe'ahi ko e maketi ki he ngaahi ngae 'oku movetevete pe fakangatangata, pea ko e anga hono fakangae'i 'o e kau ngae na'e 'ikai ke fe'unga pe ko e tokolahi 'o e kau ngae na'a nau ngae pe ma'a nautolu, ko e 'uhinga tefito leva koia 'o e ta'ema'ungaue na'e ngae'aki' ka na'e fakangalokuloku 'a e 'uhinga koee' 'o e kumi ngae. Ko e fakangalokuloku koeni na'e fakataum'u a pe ia ki he ngaahi fonua kei langa fakalakalaka 'o kau ai 'a Tonga, 'aia ko e 'uhinga tefito koeni 'oku 'ikai kene falute 'a e kotoa 'o e ta'ema'ungaue. 'I he fakangaloku ko 'eni 'o e tefito'i 'uhinga 'o e kumi ngae, 'oku ne faka'ataa 'i he ngaahi keisi taupotu taha' 'a e matu'aki 'ufikaua, ko e konga leva e 2 kehe 'o e 'uhinga 'oku kei malava pe 'o ngae'aki (2.271 & 2.272 of the Principles and Recommendations for Population and Housing Census Revision 2) (Tonga 2016 Census of Population and Housing. pg. 9)

'akinautolu 'i Tongatapu mo 'Eua 'oku nau lolotonga kau 'i he polokalama ko 'eni', 'o nau ma'u ha fakalahi ki honau monū'ia fakamahina 'aki 'a e \$225 ki he mahina ko Ma'asi pē mei he Pule'anga 'Aositelelia' ko e konga 'enau tokoni ki he fakaakeake mei he ST Gita. 'I he konga pē koia', ko e malu'i fakasōsiale na'e toe fakalahi hake he ta'u 'e 6 kuohili', 'o laka atu he kau ngāue fakaPule'anga' ke toe fakakau atu pea mo e ngaahi kautaha taautaha' 'o fakatou tokoni pe tatanaki ai 'a e tokotaha ngāue' mo e potungāue' 'aia 'oku tokanga'i 'eni 'e he Sino'i Pa'anga Malolo Fakafonua (NRBF).

'I he taimi na'e fakahoko ai 'a e Tohi Kakai 2016, na'e fe'unga mo e kau toulekeleka 'e 4,045 'oku nau kau he polokalama' ni, 'o fakatefito 'i he ta'u motu'a ko e ta'u 70 ki 'olunga kenau ma'u 'a e monū'ia pe vahé he mahina. 'Oku fakafuofua ko e fakakātoa 'o e pa'anga ne totongi atu kitu'a 'i he faka'osinga 'o Sune 2017, 'e toe ma'olunga ange ia 'i he \$2.9 miliona (3,964 kau memipa) he faka'osinga 'o Sune 2016. 'Aia ko e ma'olunga ko 'eni' 'oku 'ikai ngata pē he to e lahiange 'a e mahu'inga fakapa'anga' ka ko e to e tokolahi ange 'a e kau memipa'. 'E hokohoko atu pē 'i he 2018/19 hono ngāue'aki 'a e totongi koia 'o e monū'ia fakamāhina 'i he polokalama ko 'eni', 'i he tu'unga fo'ou 'o e totongi na'e fokotu'u pea tali 'i he ta'u 2017/18.

Kau faingata'a'ia

'I he Tohi Kakai 'o e 2016, ko e peseti 'e 10.6 'o e kakai 'oku ta'u 2 pe lahi hake, na'e lipooti ai 'oku nau faingata'a'ia, 'aia 'oku lahi hake 'aki 'a e peseti 'e 2, 'i hono fakahoa ki he Tohi Kakai 2011. Ko e fakamatala ki he kau faingata'a'ia' na'e tānaki mei he ngaahi tu'unga kehekehe 'o e faingata'a'ia' hange ko e vakai pe sio', fanongo', lue, manatu', malava 'iate ia pe pea pehee ki he fetu'utaki'. Ko e lahi taha 'o e tali na'e 'omai' ko e faingata'a'ia 'i he malava pē 'iate ia kene tokanga'i ia' (peseti 'e 34.2), hoko kiai 'a e faingata'a'ia 'i he ngae takai holo' (peseti 'e 21.6), fetu'utaki (peseti 'e 19.2), manatu (peseti 'e 9.3), vakai (peseti 'e 8.5) pea mo e fanongo (peseti 'e 7.2). 'I he'ene pehee leva, ko e ngaahi kulupu ko 'eni' 'o e faingata'a'ia' 'oku mahu'inga ke fakatokanga'i ai 'a e fa'ahinga 'oku totonu kenau kau ki he tokoni ko 'eni' 'a e Pule'anga' ki he toulekeleka pe ko e kau faingata'a'ia'. 'Oku kei fakapapau'i foki 'e he Pule'anga' ko kinautolu 'oku faingata'a'ia mo tu'ulaveangofua ange' 'oku nau fiema'u 'a e tokoni mavahe (faingata'a'ia) pea kenau kau ki he polokalama tokoni fakasōsiale' fakafou he tokoni 'ikai ngata pe mei he Pule'anga' ka ko e ngaahi fonua tokoni' foki pea pehee ki he ngaahi famili', kainga', kaungāme'a' pea mo e kolo foki. Ko e tokoni koia 'oku 'omai 'e he Pule'anga' 'oku kau ai 'a e totongi fakamahina ki he kau faingata'a'ia ko e pa'anga 'e \$75 ki he tokotaha 'o fakafou he polokalama tokoni fakapa'anga 'Au Kiai (DWS).



Kakai fefine mo e fanau

Ko e kakai fefine mo e fanau 'a e fa'ahinga 'oku nau tu'ulaveangofua 'i he sōsaieti 'a e mahu'inga mo e mafatukituki 'o e fatongia 'o e fefine' 'i honau ngaahi famili' pea pehe ki he komiuniti. Ko e tu'unga pelepelengesi pe tu'ulaveangofua' 'e malava ke hoko 'i ha fa'ahinga kehekehe pe ko e levolo takitaha 'aia 'oku ne hulu'i mai 'a e lahi ange 'a e ngaahi pole faka'ekonomika mo fakasosiale. Ko e fakamamahi'i 'o e kakai fefine' mo e fanau 'oku kau he 'uhinga 'oku kaunga ki he tu'unga kovi 'a e mo'ui 'a e kakai, 'ikai malu pea 'ikai fe'unga 'a e fe'unu'aki 'a e kakai fefine', 'o makatu'unga ai 'enau tu'ulaveangofua ki he masiva'. 'I he tu'unga 'o e tu'ulaveangofua 'i Tonga', 'oku mahino mei he ngaahi fakamatala' 'oku laka hake 'i he palopalema pe keisi 'e 2,000 na'e lipooti ki he Senitā ki he Kakai Fefine mo e Fanau (WCCC) ('aia ko e senitā 'eni 'oku longomo'ui pea faingofua ki he kakai fefine mo e fanau faingata'a'ia) he vaha'a ta'u 2010 ki he 2016. 'Oku 'avalisi, ko e tokolahi taha 'o e ngaahi keisi ko 'eni' ko e fakamamahi

pe 'i 'api – peseti 'e 78 – hoko kiai 'a hono pa'usi'i 'a e fanau (peseti 'e 18), pea ko e toenga leva ko e ngaahi fakamamahi kehekehe pē.

'Oku tanaki atu ki hen'i ko e tu'ulaveangofua 'a e kakai fefine mo fanau' ki he ngaahi faingata'a fakaenatula' 'o hangē koia na'e hoko 'i he ST Gita. Ko e tu'ulaveangofua' 'oku lava ke tuifio mo e ngaahi 'api 'oku 'ulu pe taki ai 'a e fefine', pea ko e toenga leva 'o e famili koia ko e longa'i fanau, kau vaivai mo ha kau faingata'a'ia. Ko e lahi taha 'i he ngaahi palopalema ko 'eni', ko e tangata lahi taha he ki'i famili ni ka 'ikai pe ke folau ki muli, pekia, takitaha ma'ana mo e hoa' pe mavae pe uitou. Ko e fa'ahinga leva 'o e kakai fefine ko 'eni 'oku nau ta'ema'ungāue, 'ikai lava 'o laukonga pea 'ikai ma'u ha koloa, 'ikai lava ke nō, pea fakafalala he ngaahi ngāue ki 'uta ki ha pa'anga humai. 'I he ngaahi tu'unga ko 'eni', ko e ngaahi palopalema faka'ekonomika' 'oku toe tanaki atu kiai mo e ngaahi palopalema fakasōsiale hange ko e fetō'aki pe 'ikai potupotu tatau 'a e tufakanga pe faingamalie ki he tangata mo e fefine pea mo mafai ke pule ki he ngaahi koloa 'i 'api'. 'Oku toe kau atu ki hen'i 'a e fakangatangata 'a e kau atu 'a fefine ki he mafai faitu'utu'u ni' pea hoko ai 'a e li'aki ako 'a e fanau, mali kei iiki pea pehee ki he feitama, ngāue pa'anga kei ta'u si'i mo e ngaahi me'a kehe pe. 'I he feinga ke holoki 'a e tu'ulaveangofua ki he ngaahi faingata'a fakaenatula pea pehee ki he feliuliuki 'a e 'ea pea mo hono fa'u ha fa'unga malu ki he ngaahi ta'au kehekehe 'o e fononga'āngā', pea 'oku kau fakataha leva 'a e ngaahi fonua tokoni mei he ngaahi kautaha kehekehe fakamamani lahi' ke faitokonia 'a e fanau mo e kakai fefine 'oku nau tu'ulaveangofua hili 'a e ST Gita. 'Oku fakamalo'ia'i ai 'e he Pule'anga' 'a e ngāue 'a e WCCC mo e ngaahi kautaha kehekehe (NGOs) 'oku nau taaimu'a hono tokonia 'a e ngaahi kulupu tu'ulaveangofua ko 'eni' mo e ngaahi komiuniti Tonga. 'I he taimi tatau, na'e fakafou he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua 'a e tokoni ki he ngaahi kautaha kehekehe pea pehee ki he ala mai 'a e ngaahi kautaha tokoni', 'o faitokonia kinautolu kenau matatali 'a e ngaahi palopalema kehekehe.

Ako

Hangē koia kuo lave kiai 'i 'olunga', ko e tu'unga 'o e malava ke laukonga mo tohi 'i he fonua 'oku fe'unga mo e peseti 'e 99.4 (peseti 'e 99.35 ki he kakai tangata pea peseti 'e 99.45 ki he kakai fefine). Ko e to'utupu leva (ta'u 15-24) ko e peseti ai 'e 99.45 'oku nau lava 'o laukonga (99.36 peseti ki he kakai tangata pea peseti 'e 99.54 ki he kakai fefine). 'Oku mahino hen'i 'a e ma'olunga 'a e tokolah'i 'o e kakai 'oku nau lava 'o laukonga mo tohi. Mei he Tohi Kakai 2016, ko e peseti 'e 94.5 'o e kakai he vaha'a ta'u 5-14, pea peseti 'e 94.5 (peseti 'e 94.3 ki he kakai tangata pea peseti 'e 94.8 ki he kakai fefine) na'e lesisita he ngaahi ako he taimi 'o e tohi kakai; 'aia 'oku ma'olunga'aki 'a e peseti 'e 1 mei he tohi kakai 'o e 2011. Ko e ma'u ako na'e mahino 'oku holo vave 'aupito 'i he fa'ahinga 'oku nau ta'u 15. 'I he ta'u motu'a 15-19, ko e peseti 'e 29 na'e 'ikai kenau kau ki ha ako, 'I he taimi 'o e Tohi Kakai 2016. Pea peseti leva 'e 75.8 (fakahoa ki he peseti 'e 74.6 'i he Tohi Kakai 2011) 'a e kakai na'a nau ta'u 15 pe 'ova ai na'a nau 'i he ngaahi ako kolisi, pea hoko kiai 'a e peseti 'e 10.8 (fakahoa ki he peseti 'e 16.10) na'a nau ako 'i he ako ma'olunga ange. Ko e peseti 'e 7.8 na'e 'i he ngaahi ako fakatekinikale' pe vokāsio pea peseti leva 'e 5.1 na'e ako lautohi.

Neongo 'a e tupu 'a e tokoni 'a e Pule'anga ki he ngaahi ako, 'oku mahino mei he fetō'aki 'i he ngaahi ola 'a e fiema'u hano talanga'i 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o kau ai 'a e tu'unga 'o e faivelenga 'a e kau faiako', ngaahi matu'a', fanauako' pea pehee ki he ngaahi kolo'. 'Oku mahu'inga 'a e ngāue fakataha 'i hono tokanga'i 'etau fanau kenau 'alu ki he ako, 'o 'ikai 'i he 'uhinga ke nau hao ai mei he nofo ta'eako ka kenau ma'u ha ola 'oku toe lelei ange 'i he kaha'u'. Taimi tatau 'oku fiema'u ke fai ha fokotu'utu'lelei he ngaahi fa'unga ako pea pehee ki he ngaahi fa'unga fakapale pe faka'ai'ai. 'Oku fiema'u ha founiga ke ne pukepuke 'a e kau faiako 'i he ngaahi 'apiako'. 'I he'ene pehee leva, 'oku mahu'inga ke hokohoko atu 'a e ngāue fe'unga 'oku fakataumu'a ki he ngaahi ako 'a e ngaahi siasi'. 'Oku to e fiema'u foki 'a e ngāue fakataha 'i hono fakapapau'i ke fetongi 'a e ngaahi me'angāue tefito' pea pehee ki he ngaahi faleako kene tokonia 'a e ngaahi polokalama ako' pea pehee ki he ngaahi kalasi kehekehe 'o kau ai 'a e ngaahi lokiako pea mo e ngaahi ofisi na'e uesia 'e he ST Gita 'aia 'oku fiema'u ke fetongi mo fakafo'ou he vave taha'.

3. FA'UNGA PALANI LANGA FAKALAKALAKA (TSDF II & GPA 2018-2021)

3.1 Patiseti 'a e Pule'anga 2018/19 'i he Ngaahi Poutuliki 'o e TSDF II

Ko e ngaahi tepile ko eni 'i lalo 'oku fakaikiiki atu ai 'a e patiseti 'a e Pule'anga pea mo e tokoni mei he ngaahi hoa tokoni ki he fakalakalaka 'i he ta'u 2018/19 'o fakatatau ki he ngaahi poutuliki lalahi 'o e TSDF II pea mo e 'Asenita Ngāue 'a e Pule'anga (GPA). 'I hono vakai mei he poutuliki lalahi 'o e TSDF II, 'oku ha mahino mai ai 'a e ngaahi poutuliki lalahi 'e 3 'oku nau kei hokohoko atu pe 'enau ma'u 'a e konga lahi 'o e patiseti 'a e Pule'anga – Poutuliki Fa'unga Fakasosiale (\$138.3 miliona peseti 'e 38); Poutuliki Ngāue'anga Fakapolitikale (\$95.4 miliona peseti 'e 26); pea mo e Poutuliki Fa'unga Faka'ekonomika (\$81.7 miliona pe ko e peseti 'e 22). Ka ko e ongo poutuliki ngāue – Ngāue Lalahi mo e Tekinolosia (\$117.7 miliona pe ko e peseti 'e 40) pea mo e Poutuliki Ngaahi Koloa Fakaenatula mo e 'Atakai (\$93.3 miliona pe ko e peseti 'e 32) 'a ia 'oku na ma'u 'a e konga lahi 'o e patiseti mei he ngaahi hoa tokoni ki he fakalakalaka. 'Oku makatu'unga 'eni mei he ngaahi poloseki lalahi kehekehe pe 'oku fakapa'anga mei he polokalama tokoni 'o kau ai 'a e ma'u'anga ivi, mo e ngaahi ngāue fakafenonga'aki 'oku malu pea mo hao pea to e fe'unga mo e ivi fakapa'anga. 'Oku 'iai foki mo e ngaahi poloseki 'oku felavae'l mo to e lelei ange 'a e ivi matu'uekina 'o e ngaahi uesia mei he ngaahi fakatamaki fakaenatula pea mo e nunu'a kovi 'o e feliuliuki 'o e 'ea. 'Oku fakakau atu 'a e ngaahi me'a ni 'i he palani fakaakeake mei he ST-Gita.

Patiseti 'a e Pule'anga ki he 2018/19 'i hono vahevahe ki he Ngaahi Poutuliki 'o e Fa'unga Palani Fakalakalaka pe TSDF II

	Esitimeti Kamata 2017/18 (\$m)		Esitimeti Liliu 2017/18 (\$m)		Esitimeti 2018/19 (\$m)	
	Patiseti mei he Pule'anga	Patiseti mei he Ng. Fonua Tokoni	Patiseti mei he Pule'anga	Patiseti mei he Ng. Fonua Tokoni	Patiseti mei he Pule'anga	Patiseti mei he Ng. Fonua Tokoni
Poutuliki 'o e TSDF II						
Ngaahi Ngāue'anga Faka'ekonomika	73.8	21.9	68.5	11.9	81.7	26.4
1.1 Leleiange pea lolotoange 'a hono pukepuke e pule'i 'o e tu'unga faka'ekonomika pea mo e ngaahi maketi fakapa'anga	46.2	0.1	42.6	0.1	57.0	0.1
1.2 Vaofiane 'a e takaua 'a e Pule'anga mo e Sekitoa Taautaha ke tupulekina 'a e tupu faka'ekonomika	6.0	7.9	5.7	7.9	6.6	10.6
1.3 Leleiange 'a e 'atākai fakahoko pisinisi	11.2	7.9	10.1	0.2	6.8	7.3
1.4 Leleiange 'a e fakahoko fatongia 'a e kautaha 'a e Pule'anga	1.2	0.0	1.1	0.0	1.3	0.0
1.5 Leleiange hono a'usia 'o e fefakatau'aki fakavaha'apule'anga', 'inivesi mei muli	9.1	6.0	9.0	3.7	10.1	8.3
Ngaahi Ngāue'anga Fakasōsiale	129.6	82.8	124.2	30.8	138.3	41.9
2.1 Fakalakalaka ange 'a e fengae'aki mo e fepoupouaki	5.1	44.2	4.9	1.7	5.4	9.5
2.2 Ngāue vāofi ange 'a e Pule'anga', ngaahi siasi' mo e ngaahi hoa ngāue kehe' ki he fakalakalaka 'a e ngaahi komiuniti'	1.9	0.5	1.7	0.4	1.9	0.1
2.3 Fokotu'utu'u 'a e ngaahi ngāue mo e polokalama fakasōsiale mo e 'ulungaanga fakafonua totonusi mo e fonua'	5.2	1.5	5.2	0.0	5.2	0.0
2.4 Fakalakalaka 'a e ako' mo e ako ngāue' ke hakeaki'i e tu'unga fakaako'	51.4	18.9	47.5	14.7	56.6	20.1
2.5 Fakalakalaka 'a e tokanga'i e mo'ui mo e founiga fakahoko fatongia ke a'usia 'e he kakai' 'a e mo'ui telei'	33.4	16.5	33.4	13.6	35.5	12.1
2.6 Fakahoko e ngaahi founiga ngāue 'oku fakamamafa ki he ngaahi mahaki pipihi' mo e 'ikai pipihi'	9.0	0.04	8.5	0.08	9.8	0.05
2.7 To e lelei ange hono tokanga'i mo poupou'l 'o e kau faingata'a'ia fakatefito ki he kau faingata'a'ia fakaesino'	14.3	1.2	12.3	0.3	13.2	0.06
2.8 Fakalakalaka 'a e fengae'aki mo e kakai 'i muli	9.2	0.0	10.8	0.0	10.9	0.0

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

	Esitimetri Kamata 2017/18 (\$m)		Esitimetri Liliu 2017/18 (\$m)		Esitimetri 2018/19 (\$m)	
	Patiseti mei he Pule'anga	Patiseti mei he Ng. Fonua Tokoni	Patiseti mei he Pule'anga	Patiseti mei he Ng. Fonua Tokoni	Patiseti mei he Pule'anga	Patiseti mei he Ng. Fonua Tokoni
Poutuliki 'o e TSDF II						
Ngaahi Ngāue'anga Fakapolitikale	77.7	16.8	73.1	11.6	95.4	14.0
3.1 Lahi ange lavame'a, 'aonga, ma'ama'a, fairotou, 'ata ki tu'a mo tokonia 'a e ngaahi fakahoko fatongia 'o fakatefito 'i he ngaahi taumu'a mahu'inga taha	34.5	8.1	28.6	2.8	50.7	4.1
3.2 Fakalelei'i e lao mo e maaau pea ko e malu mo e hao fakalotofale 'oku taua	20.5	2.2	19.1	2.17	21.2	3.95
3.3 Ko 'ene mahino ange koia 'a e tu'unga 'o e fengāue'aki pea mo e kakai fakalukufua pea 'e malava leva ke lelei	1.3	0.0	1.2	0.0	1.5	0.0
3.4 Ke fakaeonopooni pea mo fe'unga 'a e Konisitūtōne, pea ko e ngaahi Lao ke ho'ata mei ai 'oku nau muimui ofi ki he tu'unga fakamāmani lahi 'o e ngāue fakatemokalati	4.6	0.0	5.4	0.0	4.9	0.0
3.5 Fakalelei'i 'a e ngaahi va fengae'aki pea mo e ngae fakataha 'i he Fakataha Tokoni 'a 'Ene 'Afio, Pule'anga, Fale Alea pea mo e Fakamaau'anga	3.1	0.8	2.8	0.87	3.7	0.49
3.6 Lelei ange 'a e fengāue'aki mo e ngaahi fonua tokoni ki he fakalakalaka ke fakapapau'i ko 'enau polokalama ngāue 'oku muimui ofi pē 'I he 'asenita ngāue 'a e Pule'anga'	0.5	0.5	0.4	0.5	0.6	0.5
3.7 Fakalelei'i 'a e vā fekau'aki fakapolitikale, fakatau malu'l fonua 'o 'ikai ngata pē 'I he Pasifiki kae pehē pe foki mo e fakamāmani lahi	13.1	5.2	15.7	5.2	12.8	5.0
Ngaahi Ngāue'anga Lalahi mo e Tekinolosia	53.9	94.6	29.3	83.0	40.3	117.7
4.1 Ke falala'anga, malu pea ma'ama'aange 'a hono a'usia 'a e ngaahi faingamālie ki he ma'u'anga ivi'	1.1	29.0	1.0	23.6	1.2	64.9
4.2 Ko ha fefononga'aki 'oku falala'anga, malu pea ma'ama'aange 'i hono a'usia 'e he kakai 'o e fonua:	17.3	52.5	15.2	51.9	12.1	37.6
4.3 Ko ha fakamatala, fetu'utaki faktekinolosia 'oku falala'anga, malu pea ma'ama'aange 'i hono a'usia 'e he kakai 'o e fonua, pea ke ngāue'aki 'i he founiga 'ilo fo'ou:	1.0	2.3	0.8	1.4	1.2	13.2
4.4 Ke falala'anga ange, malu pea ma'ama'aange 'a hono a'usia e ngaahi faingamālie 'o e langa pea mo e ngaahi fa'unga kehe	30.3	10.8	8.4	6.15	20.2	1.95
4.5 Ke fakalakalaka ange 'a hono ngae'aki 'o e fakatotolo mo e fakalakalaka 'o fakamamafa ki he ngaahi fiema'u mahu'inga mo vivili ange	3.9	0.1	3.7	0.0	5.3	0.0
4.6 Ke falala'anga ange, malu pea ma'ama'aange 'a e ma'u'anga vai	0.3		0.2		0.3	
Ngaahi Ngāue'anga ki he Koloa Fakaenatula mo e 'Ātakai	9.5	35.1	8.8	27.1	10.3	93.3
5.1 Fakalelei'i 'a e palani mo e pule'i 'o e kelekele pea pehē ki he ngaahi feitu'u fakapule'anga'	2.7	0.0	2.4	0.0	2.6	0.0
5.2 Fakalelei'i hono ngāue'aki 'a e koloa fakaenatula ke tolonga 'a hono ngaahi lelei	1.6	0.04	1.5	0.0	1.9	0.0
5.3 Ke to e ma'aange 'a e 'atakai pea mo e fakalelei ki hono to e ngae'aki 'o e veve	0.8	0.0	0.8	0.0	0.9	0.0
5.4 Fakalelei'i 'a e ngaahi ngāue kae lava ke matu'uaki 'a e nunu'a mo e fakatamaki 'o e feliuliuki 'o e 'ea'	4.4	35.1	4.2	27.1	4.9	93.3
Fakakatoa	344.4	251.2	303.9	164.3	366.0	293.3

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

3.2 Patiseti 'a e Pule'anga 2018/19 'i he 'Asenita Ngāue 'a e Pule'anga (GPA) 2018-2021

Ko e patiseti 'a e Pule'anga ki he 2018/19 'i hono fakatatau ki he 'Asenita Ngāue 'a e Pule'anga, 'oku ho'ata mei ai 'a e vahevahe 'e he Pule'anga 'a 'ene patiseti (tatau pe fakapa'anga 'e he Pule'anga pe hoa tokoni ki he fakalakalaka) ki he ngaahi 'elia lalahi ki hono fakalakalaka'i 'a e 'ilo 'i he tafa'aki 'o e mo'ui, ako pea mo e ngaahi ngāue fakasosiale – ke tupulekina ange 'a e fakalakalaka 'o e sekitoa taautaha, fakamalohia ange 'a e fakahoko pisinisi, lelei ange 'a e ma'u'anga ivi, ngaahi ngāue lalahi pea mo e takimamata. Ko e katoa 'o e ngaahi me'a ni ko e taumu'a kotoa pe ki he toe lelei ange ola 'oku ma'u pea mo faka'ai'ai 'a e kaafataha 'i hono pukepuke mo matu'uekina 'a e feliuliuki 'o e 'ea' 'i he tafa'aki kotoa pe.

Patiseti 'a e Pule'anga ki he 2018/19 'o fakatatau ki he'ene 'Asenita Ngāue

'Asenita Ngāue 'a e Pule'anga	'Esitimet 2018/19 (\$m)	
	'Esitimet mei he Pule'anga	'Esitimet mei he Ng. Fonua Tokoni
Ngoue	10.8	10.1
Feliuliuki 'Ea mo e Fakaakeake mei he Fakatamaki Fakaenatula	20.6	25.4
Ngaahi Ngaue Lalahi Fakapule'anga Faka'ekonomika	17.5	54.4
Ma'ungāue	4.2	1.5
Lelei ange 'a e Ma'u'angaivi	1.2	64.9
Toutai	4.3	4.5
Pule Lelei	5.6	18.9
Lao mo e Malu 'a e Fonua	28.7	11.4
Fe'unuaki 'a e Ngaahi Koloa ki he Ngaue	62.4	1.7
Ngaahi Ngaue Lalahi Fakasosiale	100.5	60.2
Takimamata	5.0	40.2
Fefakatau'aki	2.4	0.0
Ngaahi Langa - Nofo'anga mo e Ngaahi 'Ofisi 'a e Pule'anga	10.9	0.2
<i>Ngaahi Me'akehe</i>	<i>92</i>	
Fakakātoa	366.0	293.3

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

4. NGAABI KAVEINGA FISIFISIMU'A 'I HE TU'UTU'UNI FAKAPATISETI

4.1 Ko e ngaahi ngāue lalahi ki he 2017/18

Ko e konga ko 'eni, 'oku ne fakahā atu ai 'a e ngaahi lava me'a na'e tali 'i he tu'utu'uni fakapatiseti' pea mo e ngaahi kaveinga fisifisimu'a 'i he ta'u fakapa'anga 2017/18. Ka 'i he taimi tatau 'oku kei hokohoko atu pe 'a hono fakatokanga'i 'a e ngaahi tafa'aki kehe. Ko e ngaahi taumu'a ngāue ko eni kuo 'osi tali' na'e fakatefito ia 'i he ngaahi 'elia lalahi ko 'eni: fakalakalaka 'o e sipoti, kakato 'a e ngaahi poloseki na'e lolotongafakahoko pēpea mo e ngaahi poloseki lalahi 'oku ne 'omai 'a e ola lelei ki he fonua, lelei ange 'a e ola 'oku ma'u mei he ngāue, fakalakalaka ange 'a e sekitoa taautaha- sekitoa fakatupu koloa mo e takimamata, pea to e lelei ange fakahoko fatongia 'a e ngaahi ngāue langa lalahi, Fakalakalaka Fakasosiale: mo'ui mo e ako, pea mo e matu'uekina 'a e feliuliuki 'o e 'ea pea mo e ma'u'anga ivi fakaenatula mo e pule lelei.

'I he fakalakalaka 'o e sipoti, ko e ngaahi me'angāue fakasipoti, 'oku fe'unga ia mo e \$1.5 miliona 'a ia 'oku fakapa'anga ia 'e he Pule'anga Siapani. 'I he sekitoa 'o e ako, ko hono langa 'o e mala'e sipoti 'i he Ako Ma'olunga 'o Tonga 'oku fe'unga ia mo e \$70 miliona pea 'e mei 'i he tu'unga tatau pē 'i he 2019/20 mo e 2020/21. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi poloseki lalahi 'oku hokohoko atu pe 'o kau ki ai 'a e (i) Poloseki ki he Fefononga'aki 'i Tonga mo hono Matu'uekina 'a e Feliuliuki 'o e 'Ea (TCRTP) 'a ia 'oku fakapa'anga ia 'e he Pangikē 'a Mamani (WB) 'aki 'a e USD\$28 miliona 'o fakatefito ia ki he (ii) fakalelei'i 'o e hala pule'anga (USD\$14.8 miliona), (iii) 'inivesimeni 'i he fefolau'aki 'i tahi (USD\$6.9 miliona pea mo e (iv) fefononga'aki 'i he 'ea (USD\$2.3 miliona) 'a ia 'e kei hokohoko atu pe ia 'i he ta'u 'e 5. Ko e ngaahi poloseki kehe', 'oku kau kiai 'a e falemahaki 'a Ha'apai 'oku fakapa'nga ia 'e he Pangike Fakalakalaka 'a 'Esia (ADB) 'aki 'a e \$5.1 miliona 'a ia 'oku kei fai 'a e ngae ki ai 'a e he tafa'aki 'oku ne tokanga'i 'a e ngaahi fakatau 'a e Pule'anga; poloseki ki he Ma'u'anga Ivi Fakaenatula 'o e ngaahi 'otu motu (OIREP) pe ko e faka'uhila Sola pe Ma'u'anga ivi mei he La'ā fakapa'anga 'e he ADB 'oku fe'unga ia mo e \$27.7 miliona; polokalama 'a e Pangikē 'a Mamani ki he maluange 'a e Pasifikasi (World Bank Pacific Resilience Program) fe'unga mo e USD\$16.8 miliona 'a ia 'oku 'amanaki ke kamata ia 'i he 2019. 'Oku fakapa'anga 'e he Pule'anga Siapani 'a e me'angāue fakaongolea fakafonua ke ngāue'aki ki he hoko fakafokifā mai 'a e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula 'a ia 'oku' ne lava pe ke fakatokanga ki he kakai 'o e fonua ke nau mateumateu ki mu'a pea hoko mai 'a e fakatamaki. Ko e poloseki ko 'eni 'oku fe'unga mo e \$58 miliona. 'Oku tokoni lahi foki eni ki he to e lelei ange ai 'a e fetu'utaki. Ko e poloseki fakalelei'i 'o e 'uhila' 'i he 'elia 'o Nuku'alofa (NNUP) fakapa'anga 'e he Pule'anga Nu'usila 'a e NZ\$11 miliona pea USD\$6.8 miliona mei he Pangike Fakalakalaka 'o 'Esia (ADB) pea 'oku 'amanaki ke kamata 'a e poloseki ko eni 'i he ta'u ni, 2018. Ko e poloseki ki he Taukei mo e 'ilo 'a e To'utupu 'a ia 'e tokoni lahi 'eni ki he lelei ange 'a e taukei ngae mo e 'ilo 'a e to'utupu 'i he ta'u 'e 5 ka hoko mai, 'oku fakafuofua 'e fe'unga mo e USD\$15 miliona.

'I he vakai ki he fakalakalaka mo e tupulekina 'a e ngaahi ngae ki he tafa'aki 'o e sipoti mo e to'onga mo'ui lelei, 'oku 'iai 'a e ngaahi poloseki na'e 'osi fokotu'utu' ke fakalelei'i 'a e ngaahi me'angae ki he sipoti 'a e fonua. Ko e fakalotolahi ki hen'i ko e va'inga fakaholo mamata na'e fakahoko 'e he Mate Ma'a Tonga (MMT) 'i he fe'auhi 'akapulu li iiki ki he Ipu 'a mamani. Ko ha katoanga fakahositolia ia ki Tonga he 'oku ne fakatahataha'i 'a e kakai Tonga kotoa pe 'i mamani. Ne 'i ai foki 'a e tokoni 'a e Pule'anga' ne foaki atu ki he fanau va'inga 'i he lolotonga 'a e fa'ahi ta'u va'inga ni. 'Oku 'ikai koia pe, ka ko e ngāue kotoa pe felave'i mo hono fakalelei'i 'o e musie 'i he mala'e sipoti Teufaiva ne fakafuofua hono fakamole ki he NZD\$2 miliona, 'o kau atu ki ai 'a e kakato e fakalelei ne fakahoko ki he fale mamata'anga sipoti Teufaiva'i Tisema 2017. Ka neongo ia, ko e 'ato 'o e fale mamata'anga sipoti ni, na'e uesia ia 'e he ST-Gita 'i Fepueli 2018. Ne 'i ai foki mo e ngaahi naunau sipoti kuo 'osi a'utaki mai ko e tokoni ia 'a e Pule'anga Siapani.

Lolotonga e ta'u fakapa'anga 2017/18, na'e 'osi lava 'a hono fakakakato e konga 'o e ngaahi poloseki langa lalahi, 'o kau ai e langa 'o e 'Ofisi Ngae Fakapule'anga (St.George Government Building), pea mo

e Uafu Fakalotofonua Taufa'ahau Tupou IV. 'Oku kau foki mo hono fakakakato e ngāue ki he keipolo 'itaneti 'i Vava'u mo Ha'apai ke ne to e lava 'o fakatupulaki ha ngaahi faingamālie kehe ki he ngaahi ngāue ki he fetu'utaki'. Na'e lava foki 'o fakakakato mo e ngaahi ngāue langa kau ai e ngaahi ngāue langa fo'ou ki he 'Ofisi Fakamaau'anga 'i Ha'apai kae'uma'a 'a e maketi, ko hono to e langa hake 'o Ha'apai, falemahaki 'i Niuatoputapu, mo hono fakalelei'i 'o e falemahaki Ngū 'i Vava'u pea mo e falemahaki Niu'ui 'i Ha'apai. Kae 'ikai ngata ai, 'i he tafa'aki langa fakalakalaka 'i he sekitoa 'o e ako, na'e lava 'o fakakakato mo hono fakalelei'i 'a e ngāue langa ki he ngaahi faleako ki he ako fakatekinikale mo e vokāsio' – hangē ko e 'apiako Kolisi Tonga, Takuilau, Monifooti, GPS Havelu mo Hōfoa – pea mo e ngaahi poloseki kehe 'aia 'oku ne fakahaa'i 'a e feinga 'a e Pule'anga' ke fakalakalaka'i 'a e ngaahi faleako 'oku lolotonga tu'u mo ngāue'aki'.

Fekau'aki mo e ngaahi ngāue ki hono to e langa'i 'o e tu'unga ngāue 'a e kau ngāue fakapule'anga, fakataha mo hono faka'ai'ai 'a e pule lelei, hange koia ne fakahoko hono foaki atu 'a e ngaahi monū'ia 'o fakatatau ki he ngaahi fakahoko fatongia (PMS). Ko hono totongi atu 'o e ola pe ngaahi monū'ia 'o e fakahoko fatongia ki he ta'u 2016/17 na'e fakahoko ia 'i he ta'u fakapa'anga 2017/18. 'I he taimi tatau, na'e hokohoko atu pē ngaahi ngāue 'a e 'Ofisi 'o e 'Ompatimeni ki hono fakapapau'i 'oku fakamalohia e pule lelei mo e pule 'a e Lao 'i hono fatongia ki hono ngāue ki he ngaahi lāunga fekau'aki mo e kau ngāue fakapule'anga.

'Oku hokohoko atu foki 'a e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga ki hono tokonia 'a e sekitoa taautaha, hangē ko e polokalama nō 'a e Pule'anga 'aia 'oku tokanga'i 'e he Pangikē Langa Fakalakalaka 'a Tonga. Ko e polokalama ni ne to e faka'ataa ke hoko atu he konga kimui 'o e 2017, hili ia 'a hono toe tokangaekina ange 'a e ngaahi me'a ke fakalelei'i. Na'e lava foki mo e ngāue langa ki hono fakalelei'i 'o e Hōtele Tano'a, 'o ne tokoni ki hono to e tohoaki'i mai ke to e tokolahi ange 'a e kau folau'eve'eva mo hono ngāue'aki ke fai ai e ngaahi fakataha mo e konifelenisi lalahi fakatu'apule'anga.

'I he taimi tatau, 'oku kei hokohoko atu pe 'a e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga ki hono fakafepaki'i 'a e ngaahi fokoutua 'ikai pipihi (NCDs), 'aki hono to e hiki hake 'a e ngaahi tukuhau 'ekisia 'oku hilifaki 'i he ngaahi koloa me'akai ngako mo e inu melie, kavamalohi mo e tapaka. 'Oku ngāue fakataha foki 'a e Pule'anga mo e ngaahi hoa ngaue ki he langa fakalakalaka ki hono fakahoko ha ngaahi poloseki ke tokoni ki hono to e fakamalohia 'a e tu'unga matu'uekina 'e he fonua' 'a e ngaahi nunu'a 'o e feliuliuki 'o e 'ea, pea pehē foki ke tokoni ki hono fakasi'isi'i e ngaahi kasa 'oku ne fakatupu e maumau ki he 'ātakai. 'Ikai ngata ai, 'oku 'amanaki ke to e lahi ange e ngaahi ngāue 'a e Kautaha 'Uhila 'a Tonga ki hono fokotu'u e ngaahi sola ma'u'anga ivi mei he la'ā mo e havili.

4.2 Fokotu'utu'u Patiseti ki he 2018/19

Ko e ngaahi fonua lalahi mo e ngaahi fonua kaunga'api mo e tu'unga faka'ekonōmika fakalotofonua' hangē koia kuo 'osi fakamatala'i 'i 'olunga, ko e 'Asenita Ngāue 'a e Pule'anga 2018-2021 pea mo e Palani Fakaakeake mei he ST-Gita, 'oku nau 'omai ha fakava'e mo e hala fononga ki he fonua 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai. 'I he 'osi hono vakai'i 'o e tu'unga 'oku 'i ai 'a e 'Asenita Ngāue 'a e Pule'anga 'i he 2017/18, 'oku 'i ai 'a e tui te tau lele 'i matangi pe 'i hono ngāue'i 'a e ngaahi kaveinga ngāue kehekehe kuo tuku mai. 'Oku 'i ai foki 'a e ngaahi fakafe'atungia kehekehe kuo hilifaki mai ki he fonua 'e he ST-Gita, ka neongo ia, ka 'oku kei fiema'u pe ke fakalahi pea mo fa'u ha ngaahi 'asenita ngāue kene fakatupulekina ha tu'unga faka'ekonomika 'oku malohi mo malu, 'aia 'oku ne fakatoka 'a e ngaahi kaveinga ngāue pe 'Asenita Ngāue 'a e Pule'anga ki he 2018-2021. 'Oku ne fakahinohino mai leva 'a e hala mo e kaveinga 'oku totonu ke fou ai 'a e Fokotu'utu'u Patiseti 'o e 2018/19. Ko ia ai, ko e fakalukufua e patiseti 'a e Pule'anga ki he 2018/19 'e hu'ufataha ia ki he ngaahi kaveinga lalahi ko 'eni:

Palani Fakaakeake mei he ST-Gita

1. 'Oku kei hokohoko atu pe foki 'a e ngāue ki he ngaahi palani ki he fakaakeake hili ange koia 'a e saikolone fakatalopiki ko Kita mei he ngaahi fonua tokoni ki he fakalakalaka.

Na'e tuku mai 'e ST- Gita ha tu'unga na'e ta'e amanekina ki he Fonua mo e maumau lahi pea mo e mole 'o a'u pē ki he \$356 miliona. Ne fengāue'aki leva 'a e Pule'anga mo e ngaahi Hoa Tokoni ki he Fakalakalaka 'i he vave taha ke tānaki ha silini mo ha koloa ne a'u pe ki he \$43 miliona ko 'enau tokoni fakavavevave ia ki he fakatamaki ne hoko. Na'e fakapaasi leva 'e he Kapineti ke vahe'i 'a e \$21 miliona 'ihe ngaahi tafa'aki kehekehe ke tokoni ki he'enau sekitoa takitaha ne uesia 'e he matangi. Tu'unga 'i he fiema'u ke fokotu'u ha ngaahi fakamatala pau ki he kakai ne uesia 'e he ST- Gita, ne fokotu'u ai 'e he Pule'anga 'o fakafou 'i he Potungāue Sitetisitika 'a Tonga ke fakahoko ha savea ke fakapapau'i 'a e ngaahi fakamatala kuo 'osi tanaki ki mu'a fekau'aki mo e ngaahi va'a kehekehe ni (clusters).

Ko e sekitoa na'e uesia lahi taha 'e ST- Gita ko e sekitoa ki he ngaahi nofo'anga mo e lekooti ki he lahi taha 'i he ngaahi maumau na'e hoko ko e peseti ia 'e 61 'o e ngaahi maumau fakalukufua. 'Oku hoko hake hen'i 'a e sekitoa ki he takimamata 'a ia ko e peseti ia 'e 13 'o e ngaahi maumau ne hoko, pea ko e sekitoa leva ki he Ngoue 'oku lahita 'i he ngaahi mole faka'ekonomika tupu mei he matangi' 'a ia 'oku fakafuofua ki he peseti 'e 82 'o e ngaahi fakamole' fakalukufua. Ko e ola mei he Savea na'e fakahoko' na'e ngāue'aki ia ke fa'u'aki ha Palani Fakaakeake mei he Ngaahi

Fakatamaki Fakaenatula (DRP) pea ke tokoni ki hono tataki mo poupou ki he fai tu'utu'uni 'a e kau taki 'i hono to e langalanga hake 'o e Fonua 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai 'o ngata ki he 2021.

'Oku fakafuofua ki he \$328.8 miliona 'o e ngaahi ngāue langalanga hake mei he ST - Gita (vakai ki he tepile 'o e ngaahi fiema'u vivili faka-sekitoa 'i he fakaakeake mei he ST- Gita (T\$ miliona). 'I he silini ko 'eni, ko e \$73 miliona na'e fiema'u vivili 'aupito ki he fakaakeake ko 'eni 'o ngata ki he 'aho 30 Sune, 2018), \$95.4 miliona na'e fiema'u pe he vave taha ka 'i ha vaa'i taimi nounou pe 'i he ta'u fakapa'anga 2018/19 pea mo e \$158.4 miliona na'e fiema'u ia ki he fakaakeake taimi loloa 'i he ta'u fakapa'anga 'e 2 (2019/20-2020/21). Ko e ngaahi fika ko 'eni 'i he Palani Fakaakeake mei he Fakatamaki Fakaenatula (DRP), ko e ngaahi fika fakaangaanga pe mo to'o konga lalahi, kaneongo ia, ko e ngaahi fiema'u vivili ko eni ne 'osi 'ilo'i pe pea fai 'a hono laulea'i pea 'oku 'i ai pe 'amanaki te ne fakahāsino mai leva 'a e mo'oni. 'I he ngāue mahu'inga ko 'eni, ko e pa'anga pe koloa ngāue 'a e Pule'anga mo e ngaahi komiuniti 'oku 'ikai fe'unga ia ke ne feau 'a e ngaahi fiema'u 'oku ha 'i he Palani Fakaakeake mei he Fakatamaki Fakaenatula (DRP). Pea ko hono ola, 'oku 'i ai 'a e tō nounou 'i he ivi fakapa'anga pe ngāue 'a e Pulea'anga pea ne makatu'unga mei ai 'a e kole tokoni 'a e Pule'anga ki hono Ngaahi Hoa Tokoni 'i he Fakalakalaka.

	Ngaahi Maumau	Ngaahi Mole	Fakakatoa
Ngaahi Sekitoa Ngāue	54.88	138.47	193.35
Ngoue	5.1	92.38	97.48
Ngaahi Pisini Fakatupu Koloa	23.48	31.79	55.27
Takimamata	26.3	14.3	40.6
Ngaahi Sekitoa Fakasosiale	131.48	2.74	134.22
Api Nofo'anga	111.6	0.02	111.62
Ako'anga	19.78	2.17	21.95
Potungaue Mo'ui	0.1	0.55	0.65
Ngaahi Sekitoa Langalalahi	22.46	6.08	28.54
Ma'u'anga Ivi	13.41	3.73	17.14
Ngaahi fale ki he Komiuniti mo e kakai	5.47	1	6.47
Fefononga'aki	2.32	0.76	3.08
Ma'u'anga Vai, Ma'a mo e Mo'ui Lelei	1.26	0.59	1.85
Fakakatoa	208.82	147.29	356.11

Vahevahe 'o e Pa'anga Fakaakeake mei he ST - Gita Fakatatau ki he Ngaahi Fonua Tokoni
2018/19 - 2020/21

	2018/19	2019/20	2020/21	Total
Pangike 'a Mamani (WB)	10	10	0	20
Pangike Fakalakalaka 'a 'Esia (ADB)	4.5	4.5	4.5	13.5
Nu'usila (NZD)	12.78	5.6	5.6	23.98
Pule'anga Fakatahataha 'o 'Iulope (EU)	5.5	0	0	5.5
Fakakatoa 'o e Pa'anga	32.78	20.1	10.1	62.98
Lepapulika 'o e Kakai Siaina (PRC)	10	10	0	20
Pule'anga 'Aositelelia (DFAT)	3.78	3.78	3.78	11.34
Fakakatoa 'o e Koloa	13.78	13.78	3.78	31.34
Fakakatoa	46.56	33.88	13.88	94.32
Pa'anga Ngāue ki he ST- Gita	13			13
Grand Total	59.56	33.88	13.88	107.32

'I he teuteu atu ki he fakaakeake meia ST- Gita, 'oku fokotu'utu'u ai 'e he Pule'anga 'a e fo'i sino'i silini ko eni fe'unga mo e \$107 miliona ke ngaue'aki ki hono fakapa'anga 'a e ngaahi fokotu'utu'u ni 'i he ta'u 'e 3 ka hoko mai, ka 'i he taimi tatau 'oku kei fakaongoongo atu pe 'a e Pule'anga ki ha tokoni mai mei he ngaahi fonua muli.

'I hono fakahoko 'o e ngaahi ngaue' ni, 'oku 'iai pē 'a e fa'unga 'a e Pule'anga ki hono pule'i 'o e ngaahi ngaue' ni 'o takimu'a pe ai 'a e Komiti Fakafonua ki he Fakaakeake mei he Ngaahi Faingata'a Fakaenatula (NERC) 'a ia 'oku fakamalumalu ia 'i he Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Fiema'u Fakavavevave 2016 (Emergency Management Act). Ko e Komiti Fakafonua ki he Fakaakeake mei he Ngaahi Faingata'a Fakaenatula (NERC) mo e Potungaue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakanatula, 'Atakai, Fetu'utaki mo e Feliuliuki 'o e 'Ea (MEIDECC) 'oku' na tali ui ki he ngaahi ngaue fakaakeake ni 'i he taimi nounou 'a ia ko e fo'i 'uluaki mahina 'e 3 ia 'i he hili 'a e ST - Gita 'o ngata mei Sune 2018, 'o fakatefito pe ki he ngaahi tu'utu'uni ngaue 'oku fakahoko mai pea mo hono tokanga'i 'o e ngaahi ngaue langalanga hake. Ko e Minista ki he Potungaue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakanatula, 'Atakai, Fetu'utaki mo e Feliuliuki 'o e 'Ea (MEIDECC) 'oku fakafatongia 'aki ia 'i he fa'unga ko eni ke ne tuku atu 'a hono pule'i fakalukufua 'o e ngaahi ngaue' ni, fakahoko pea mo hono siofi 'a e Palani Fakaakeake mei he Fakatamaki Fakaenatula (DRF) 'o fakafofonga 'a e Komiti Ngaue (Clusters). 'A ia ko e ngaahi Potungaue 'a e Pule'anga 'oku nau felālāve'i mo e ngaahi ngaue ni pea ko kinautolu pē 'oku nau takimu'a 'i hono fatu, fakahoko pea mo hono siofi 'o e ngaahi polokalama ni.

Ko e ngaahi polokalama fakaakeake ni 'oku fa'u ia 'e he ngaahi Potungaue 'a e Pule'anga 'oku nau felave'i mo ia, pea mo e tokoni mai 'a e Komiti Ngaue (Clusters) 'o fakahoko 'i he ngaahi founa kehekehe, 'o kau ki ai 'a e ngaahi ngaue fo'ou pea mo e ngaahi fakalelei pe fokotu'utu'u fo'ou 'o e ngaahi polokalama lolotonga. 'Oku mahu'inga 'aupito ke fakahoko ha ngaunu māmālie mei he ngaahi ngaue langalanga hake taimi nounou ni ki he ngaahi ngaue langalanga hake 'oku to e lahi ange.

Ko e ngaahi polokalama ngaue , 'i he Palani Fakaakeake mei he ST-Gita, 'oku lolotonga ngaue'i ia 'o fakamalumalu 'i he tataki 'a e Pule'anga', pea 'e fakahoko ia 'i he fengaue'aki vaofi mo e ngaahi Hoa Tokoni mei Muli ki he Fakalakalaka, Sekitoa Taautaha, Sosaieti Sivile pea mo e Komiunitī fakalukufua. 'A ia ko hono mo'oni ko e a'usia 'o e taumu'a fakaakeake ko 'eni, 'e malava ia 'i he ngaue kafataha 'a e Pule'anga mo e Ngaahi Sekitoa Taautaha, Ngaahi Kautaha 'Ikai Faka-Pule'anga (NGOs) pea mo e Komiunitī fakalukufua.

'Oku fakamamafa'i 'e he Pule'anga 'a e mahu'inga 'a hono fakahoko ki he kakai tautaufitikaikinautolu na'e uesia 'e he ST-Gita 'a e tu'unga mo e ngaahi taketi 'i he ngaue langalanga hake ni pea mo fakapapau'i ko e ola lelei 'o e ngaahi ngaue ni 'oku nau lava 'o ma'u 'i he ngaahi tapa kehekehe 'o e mitia. Ko e ngaahi fokotu'utu'u ngaue 'i he Fetu'utaki 'oku' ne tofa mai 'a e anga hono fakakau mai 'a e komiunitī pea mo talatalanoa mo kinautolu 'i he ngaahi ngaue fakaakeake ko eni – tautaufitikaikinautolu na'e uesia 'e he matangi.

'E vakai'i 'e he Potungaue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakanatula, 'Atakai, Fetu'utaki mo e Feliuliuki 'o e 'Ea (MEIDECC) 'i he ta'u fakapa'anga 2020 mo e 2021 pea mo lipooti ki he kakai 'i he tu'unga hono ngaue'i 'o e Palani Fakaakeake mei he Fakatamaki Fakaenatula (DRF), mo e ngaahi lavame'a 'i he polokalama ngaue langalanga hake ko 'eni.

Vahevahe 'o e Tokoni ki he maumau he Saikolone Fakatalopiki ko Gita mei he ngaahi Fonua Tokoni 2018/19 - 2020/21				
	2018/19	2019/20	2020/21	Fakakatoa
Pangike 'a Mamani	10	10	0	20
Pangike Fakalakalaka 'o 'Esia	4.5	4.5	4.5	13.5
Pule'anga Nu'usila	12.78	5.6	5.6	23.98
Iunioni 'o 'Ulape	5.5	0	0	5.5
Fakakatoa - Tokoni Pa'anga	32.78	20.1	10.1	62.98
Lepapulika 'o e Kakai Siaina	10	10	0	20
Pule'anga 'Aositelelia	3.78	3.78	3.78	11.34
Fakakatoa - Tokoni Koloa	13.78	13.78	3.78	31.34
Fakakatoa	46.56	33.88	13.88	94.32
Tokoni ki he Maumau - ST Gita		13		13
Fakakatoa	59.56	33.88	13.88	107.32

Ko e lipooti ni te ne 'omai pe na'e a'usia 'a e ngaahi taumu'a ngaue pe 'ikai pe ne liliu 'a e ngaahi makatu'unga 'o e 'atakai ngaue, 'o hange ko e feliuliuki 'i he 'ilo pe ko to e hoko mai ha fakatamaki fakaenatula.

Ma'uma'uluta faka'ekonomika mo hono leva'i 'o e ngaahi me'a Fakapa'anga'.

2. Tali mo fakafaingofua'i 'a hono fakapa'anga ha tōnounou 'i he patiseti ngāue 'a e Pule'anga' mei he Pa'anga talifaki ke tokoni ki he fakaakeake'.
3. Tu'uma'u pe fakamole ki he vāhenga 'o e kau ngāue 'o 'ikai toe laka hake 'i he peseti 'e 53 'o e Pa'anga hūmai fakalotofonua (lolotonga peseti 'e 52 he ta'u 2017/18)
4. Hokohoko atu hono tauhi ke ma'ulalo pe mo'ua ki tu'apule'anga' 'i he peseti 'e 50 'o e GDP pea ke fakangatangata e noo mei tu'apule'anga' ki he ngaahi noo pe 'oku tupu ma'ulalo pea 'e 'ikai ha toe noo mei fo'ou fakalotofonua;
5. Tauhi ke tu'uma'u e pa'anga hūmai (tānaki) fakalotofonua, ke laka hake 'i he peseti 'e 22 'o e GDP

Fakalakalaka Fakasōsiale: Tu'unga mo'ui lelei mo e mahu'inga 'o e Ako'

6. Ke kei tu'uma'u ai pē 'a e Potungāue Ako, 'i hono ma'u e konga lahi taha 'o e patiseti e Pule'anga pea ke toe hiki mo e tokoni ki he ngaahi ako'anga ako ngāue 'aki e \$7 miliona
7. Ke kei tu'uma'u e Potungāue Mo'ui ko e fika 2 'i hono ma'u e konga lahi 'o e patiseti e Pule'anga (mahaki 'ikai pipihi, mahaki pipihi mo e Polokalama Kaukatoa)
8. Ke toe lahi ange 'a e fengāue'aki 'i he vaha'a 'o e ngaahi Potungāue (Potungāue Mo'ui', Potungāue Polisi mo e Tamateafi, Potungāue Fakamaau'anga mo e Pilisone mo e Potungāue ngaahi ngāue Fakalotofonua'), Ngaahi Kautaha Ta'efakaPule'anga) pea mo e ngaahi Komiuniti' ke toe lelei ange 'a hono tokangaekina e ngaahi palopalema faka-sōsiale (kava malohi, faito'o konatapu)

'E hokohoko atu pē 'a e ngāue 'a e Pule'anga ke fakahoko kotoa e ngaahi palani ngāue mo e ngaahi polokalama ne kamata'i 'i he ta'u fakapa'anga 2017/18'.

Ko hono vahevahe 'o e tokoni patiseti mei he ngaahi fonua tokoni ki he fakalakalaka 'i he 2018/19 'e ofi 'i he \$6.3 miliona ki he kau mataotao 'i he faito'o mei muli, ko e \$2.7 miliona ki he Polokalama Tokoni ki he Kautaha Mo'ui 'a Tonga (Konga hono II), \$1.3 miliona ki he ako ngaue ko e tokoni ia mei he Kautaha Mo'ui 'a Mamani (WHO), \$0.8 miliona ko e ako ngaue 'e 'omai ia mei he Sino'i Pa'anga 'a e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha ki he Tokolahi 'a e Kakai (UNFPA), \$0.04 miliona ki he Sipoti Fiefia 'a ia 'oku tokoni'i ia 'e he Kautaha ki he Fakalakalaka e Mo'ui 'a e Tonga. Ko e ngaahi fiema'u fakaakeake hake mei he ST-Gita 'oku kau ki ai 'a e sekitoa 'o e vai, mo'ui mo e ma'a pe haisini 'a ia 'oku fakafuofua ia ki he \$6.31 miliona pea ne foaki mai 'e he Pule'anga 'Aositelelia (DFAT) 'enau tokoni ki he tafa'aki 'o e vai, ma'a mo e mo'ui, 'a ia ko e tanaki atu ia ki he pa'anga vai, ma'a mo e mo'ui ne tali 'i he lolotonga 'o e ngaue ki he fa'u 'o e palani ki he fakaakeake mei he ST-Gita.

Ko e tokoni patiseti mei he ngaahi fonua tokoni ki he fakalakalaka ki he 2018/19 na'e fakafuofua 'e fe'unga mo e \$18.9 miliona, pea ko e \$1.6 miliona ai ko e tokoni ia ki he Polokalama ki hono tokoni'i 'a e Ako 'i Tonga (TESA), \$3.5 miliona ki he polokalama ke fakalakalaka ange ai 'a e taukei ngaue, Fakalelei'i 'o e ngaahi 'Apiako Lautohi Pule'anga \$2 miliona (PREP (AF), \$9.8 miliona ki he ngaahi faingamalie ako 'i Tonga ni pea mo muli foki pea mo e \$1.2 miliona ki he tokoni fakapa'anga ki he ngaahi ako 'a e siasi, taautaha mo e 'ikai fakapule'anga foki. 'Oku 'i ai foki 'a e ngaahi ngaue fiema'u vivili 'oku fiema'u ke fakahoko 'i he ngaahi ngaue lalahi 'i he tafa'aki 'o e ako 'i he 'osi 'a e ST - Gita 'o kau ki ai 'a e ngaahi loki ako kae malava ke foki 'osi 'a e ngaahi kalasi ki honau loki ako 'i he vave taha 'o 'ikai uesia ai 'a e ako 'a e fanau. Ko e tokoni 'a Nu'usila mo e tokoni 'a Aositelelia pehee ki he Pangikee 'a Mamani na'a nau foaki 'enau tokoni ki he taumu'a fakaakeake fakafuofua ki he \$14.6 miliona ki he 2018/19.

Sekitoa Taaautaha ki he Fakalakalaka, Ngoue & Toutai, Ngāue mo e Takimamata

9. Fakalakalaka mo fakahoko 'a e ngaahi palani ngāue, ngaahi tu'utu'uni mo e fokotu'utu'u ngāue ke fo'u 'aki 'a e 'atakai 'oku faingofua, lele lelei mo faka'ai'ai ki he ngaahi sekitoa taaautaha'. 'Oku toe faka'ai'ai mo fakalotolahi foki kihe langa hake mo e fakalakalaka 'o e ngaahi pisinisi fakalele 'e ha tokotaha fakalotofonua pē (Ngoue mo e Toutai, Ngāue mo e Takimamata).

Founga ke matu'uaki 'a e Feliuliuki 'a e 'Ea pea mo e ma'u'anga ivi mei he la'a'.

10. Ko hono fakalelei'i 'a e 'Inivesimeni pea mo hono tokanga'i 'a e ngaahi langa lalahi 'a e Pule'anga' (fefononga'aki, langa mo e ngāue kehe 'a e Pule'anga, 'uhila mo e vai).

11. Fakakau 'a e malu ki he ngaahi ngāue 'a e Pule'anga' pea mo 'ene ngaahi ngāue 'o kau ai 'a e ivi mei he la'aa.

'I he patiseti 'o e 2018/19 'oku 'iai 'a e \$26.2 miliona 'oku fakataumu'a ia ki hono fakapa'anga 'o e ngaahi poloseki fekau'aki mo hono matu'uekina 'a e feliuliuki 'o e 'ea pea mo e ma'u'anga ivi fakaenatula. Ko e sino'i pa'anga ko 'eni, 'oku kau atu ki ai 'a e ongo poloseki lalahi 'e ua 'oku kei fakahu atu mo fakatatali ki hano fakapaasi mai mei he poate 'o e Sino'i Pa'anga ki he Feliuliuki 'o e 'Ea (GCF) pea 'e fakafuofua ke toki fakahoko 'i he 2018/19. Ko e ngaahi poloseki ko eni 'oku fakamalumalu ia 'i he Poloseki Ma'u'anga Ivi Fakaenatula 'a Tonga (TREP) 'a ia 'oku fe'unga hono fakamole mo e USD\$53 miliona pea USD\$50 miliona leva 'a e Poloseki ki hono Malu'i 'o e Matātahi. 'Oku kau atu foki ki ai mo e poloseki lalahi 'e 2 'oku fakapa'anga mei he Pule'anga Siapani, 'a ia ko e Me'angae Fakaongolea Fakafonua ki he hoko fakafokifā mai e Fakatamaki Fakaenatula, 'a ia 'oku fe'unga mo e USD\$26.5 miliona, pea mo hono fokotu'u 'o e Ma'u'anga Ivi mei he Havili 'i Niutoua, 'a ia 'oku fe'unga mo e USD\$20 miliona.

'Oku taumu'a 'a e Pule'anga ke to e lahi ange 'a e ngaahi poloseki 'oku fakahu atu ki he Sino'i Pa'anga ki he Feliuliuki 'o e 'Ea (GCF) felave'i mo hono matu'uekina 'a e feliuliuki 'o e 'ea pea mo e ma'u'anga ivi fakaenatula, ke malava ke a'usia 'a 'ene taketi ki he 2035 ki ha Tonga 'oku matu'uekina 'a e Feliuliuki 'o e 'Ea.

Tauhi e vā fengāue'aki mo e ngaahi fonua tokoni 'i he'enau ngaahi polokalama ki he kaha'u

12. Ke hokohoko atu mo to e lelei ange 'a e vā fengae'aki mo e ngaahi fonua tokoni ki he fakalakalaka ke to e lelei ange 'a e ngaahi polokalama tokoni.

5 PATISETI 'A E PULE'ANGA: FAKAPA'ANGA 'O E NGAahi TAUMU'A NGĀUE

5.1 Patiseti Ngāue 'a e Pule'anga

Ola 'o e Ngāue Fakapa'anga 'i he 2017/18

'Oku fakafuofua 'e a'usia 'e he Pule'anga ha pa'anga tupu fe'unga mo e \$3.7 miliona 'i he faka'osinga 'o e 2017/18, 'o fakafehoanaki eni ki he pa'anga tupu 'e \$0.6 miliona na'e fakafuofua ki ai 'i he 'esitimeti kamata, pea mo e \$29.9 miliona na'e tupu 'aki 'i he 2016/17. Ko e makatu'unga 'o e hulu 'i he faka'osinga 'o e 2017/18, ko e 'amanaki humai 'a e pa'anga tokoni ki he patiseti mei he Pangike 'a Mamani fe'unga mo e \$20.2 miliona, 'a ia ko e pa'anga tokoni ko 'eni na'e 'uluaki fakataumu'a ke humai 'i he ta'u 'e ua ka hoko mai (2018/19 & 2019/20), ka 'oku 'amanaki ke humai faka'angataha 'eni 'i he 2017/18 koe'uhu ke tokonia e patiseti hili e ST-Gita. Ka na'e 'ikai e pa'anga tokoni ko 'eni, na'e mei fehangahangai e Pule'anga mo ha pa'anga mole pe fe'amokaki fe'unga mo e \$16.5 miliona 'i he faka'osinga 'o e 2017/18.

Patiseti Ngāue 'a e Pule'anga (\$m)

	Fakaangaanga 2016/17	'Esitimeti Kamata 2017/18	'Esitimeti Liliu 2017/18	'Esitimeti 2018/19	Fakafuofua 2019/20	Fakafuofua 2020/21
Patiseti Humai (Fakakatoa 'o e Pa'anga Humai Lolotonga)						
Ngaahi Tanaki Pa'anga Humai Fakalotofonua	292.6	345.1	307.6	355.1	342.6	352.3
Pa'anga Humai Fakalotofonua	254.8	310.7	276.2	311.7	308.1	317.9
Pa'anga Humai makehe & Ngaahi Totongi Ponite	239.8	280.9	258.2	290.2	289.7	301.0
Tupu mei he Pa'anga Ngaue	15.0	18.7	17.1	20.5	17.4	15.6
Pa'anga Tokoni ki he Patiseti	37.8	34.4	31.4	43.5	34.4	34.4
Patiseti Huatu (Fakakatoa 'o e Pa'anga Huatu Lolotonga)						
Fakamole ki hono fakalele 'o e Pule'anga	262.7	344.6	303.9	366.0	349.5	351.5
Totongi 'o e Kau Ngaue tu'uma'u mo e lau'aho	233.4	307.1	268.5	319.0	303.2	306.2
Totongi Koloa mo e Ngaue	124.9	148.0	137.2	154.9	154.4	153.9
Ngaahi fakamole makehe ki hono fakalele 'o e Pule'anga	33.4	42.2	43.0	43.2	42.9	42.9
Ngaahi totongi Makehe	75.1	116.9	88.3	120.9	105.8	109.4
Pa'anga Mole/Tupu	29.3	37.5	35.4	47.0	46.3	45.3
	29.9	0.6	3.7	(10.8)	(6.9)	0.8

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

Neongo ko e tu'unga lolotonga 'a e tanaki pa'anga humai mei he tukuhau (Siulai – Fepueli 2017/18), ne tanaki 'o lahi hake 'a e peseti 'e 10 pe \$18.8 miliona 'i he tanaki 'o e taimi tatau pe 'o e ta'u kuo'osi, ka ko e peseti pe eni 'e 63 'o e fakakatoa 'o e pa'anga humai 'i he 'esitimeti kamata kuo tanaki, fakatatau ki he peseta 'e 70 na'e a'usia 'i he ta'u kuo'osi. Tanaki atu, ko e fakafuofua ki he toenga 'o e ta'u 2017/18 (Ma'asi – Sune), 'e 'i ai e uesia 'i he tanaki pa'anga humai mei he tukuhau, 'o fakafuofua 'e nounou e \$17 miliona, makatu'unga mei hono to'o e tukuhau, tute mo e tute 'ekisia mei he ngaahi koloa humai mei tu'apule'anga felave'i mo e tokoni afaa, 'o kau ai e ngaahi koloa me'akai, vala, teniti, me'angāue etc.

'I he fakafuofua 'e 'i ai e nounou 'i he tanaki pa'anga humai mei he tukuhau, 'oku ai e tokanga makehe ke to e siofi mo mapule'i lelei ange e tu'unga fakamole 'a e ngaahi potungāue, 'a ia 'oku makatu'unga ai e fakafuofua 'e 'ikai a'u e ngaahi fakamole ki he tu'unga 'i he 'esitimeti kamata. 'Oku tupu mei henititi leva 'a e fengāue'aki mo e ngaahi potungāue ki hono to e vakavakai'i e ngaahi taumu'a ngāue ke fika 'uluaki ange 'a e ngaahi ngāue vivili felave'i mo e ngaahi fakalelei fatongia hili 'a e uesia mo e maumau na'e fakahoko 'e he ST-Gita.

Patiseti Lolotonga ki he 2018/19 mo e ta'u 'e tolu ka hoko

'Oku fakafuofua ke fe'unga mo e \$366.0 miliona 'a e patiseti lolotonga ki he 2018/19, 'a ia ko e hiki 'aki eni 'a e \$21.4 miliona pe peseti 'e 6 pe ko e mei he 'esitimeti kamata 'o e 2017/18. 'Oku to e lahi hake 'aki e peseti 'e 20 'i he 'esitimeti liliu 'o e 2017/18. Ko e ngaahi fakamole ki hono fakalele 'o e Pule'anga ki he 2018/19, 'oku fakafuofua ke fe'unga mo e \$319.0 miliona, 'a ia ko e hiki hake eni 'aki e peseti ia 'e 4 pe \$12.0 miliona mei he 'esitimeti kamata 2017/18, mo e lahi hake 'aki e \$50.5 miliona 'i he 'esitimeti liliu 2017/18. Ko e hiki lahi ko eni 'i he patiseti 'o e ta'u fakapa'anga hoko (2018/19) 'oku meime makatu'unga 'i he ngaahi hiki 'a e patiseti 'oku vahe ki he sekitoa ako, 'o kau ai 'a e pa'anga tokoni ki he ngaahi ako ma'olunga 'a e ngaahi siasi fe'unga mo e hiki 'aki 'a e \$7 miliona, pe ko e hiki eni mei he \$300/tokotaha ako ki he \$700/tokotaha. Tanaki atu ki ai, 'oku vahe'i 'e he Pule'anga 'a e pa'anga fe'unga mo e \$19 miliona ke tokoni ki he ngaahi langa fakalakalaka hili e uesia 'a e ST-Gita, fakataha mo e kamata 'a e totongi fakafoki 'a e sino'i noo mei he Pangike EXIM 'a Siaina, mo e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fo'ou kehe pe 'a e Pule'anga ke fakahoko 'i he 2018/19.

Ko e fakakatoa 'o e pa'anga humai fakalotofonua ki he 2018/19 'oku fakaangaanga 'e hiki hake ki he 355.1 miliona, 'aia ko e hiki hake ia 'aki 'a e \$10 miliona mei he 'esitimeti kamata 'o e ta'u lolotonga, ka 'i he taimi tatau 'oku lahi 'aki ia 'a e \$37.5 miliona pe peseti 'e 12 mei he 'esitimeti liliu ki he 2017/18. 'Oku fakaangaanga ki he 2018/19 'oku makatu'unga ia 'i he toe fakahoko 'o e tanaki tukuhau humai he 'osi 'o e to'o 'a e ngaahi faka'ataa na'e fakahoko ki he hu mai e ngaahi koloa fekau'aki mo e ST-Gita 'a ia e ngata 'i he konga kimu'a 'o e 2018/19. Tanaki atu ki heni mo e toe lahi ange 'a e ngaahi ngāue faka'ekonomika mo e ngaahi fokotu'utu'u ha ngaahi fakakaukau fo'ou faka'ekonomika 'e lava 'o tokoni ke fakalakalaka 'a e ngaahi 'atakai fakapisinisi ki he fakalakalaka 'a e sekitoa taautaha. Pehee foki 'a e fakaangaanga ko e pa'anga tokoni ki he patiseti 'e hiki hake 'aki 'a e \$9 miliona, makatu'unga ia he hu mai 'a e pa'anga mei he tokoni ki he fakatamaki 'a e Pangike 'a Mamani 'a ia koe \$20 miliona.

'Oku 'i ai foki mo e fakangaanga 'e to e lelei ange 'a e pa'anga humai fakalotofonua ki he ngaahi ta'u ka hoko mai 'aki 'a e 'avalisi ko e peseti 'e 2 ki he ta'u, 'a ia 'e tokoni ia ki he ngaahi feinga 'a e Pule'anga ke fakapa'anga 'a e ngaahi langa mo e fakaakeake 'o e ST-Gita pea mo e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fo'ou 'oku 'asi he 'Asenita Ngāue 'a e Pule'anga (GPA) ki he 2018/19 – 2020/21. 'I he taimi tatau, 'oku mahu'inga 'aupito 'a e fatongia 'o e tokoni fakapa'anga ki he patiseti lolotonga 'a e fakaakeake 'a e Pule'anga 'i hono tanaki 'o e pa'anga humai fakalotofonua ke hoa tatau mo e tokoni fakapa'anga ki he patiseti. Hange koia, ka 'ikai ke ma'u 'a e \$43.5 miliona ki he 2018/19, 'e to e koviange 'a e tonounou he 'e toe lahi ange 'a ia ko e \$54.3 miliona 'i he ta'u tatau. 'E uesia ai 'a e pa'anga mohe 'a e Pule'anga' fakataha mo hono toe vakai'i 'a e ngaahi fakamole 'i he ngaahi taumu'a ngāue tefito 'a e Pule'anga kuo 'osi fokotu'u'.

Ko e pa'anga hūmai fakalotofonua na'e 'alu hake mei he tu'unga na'e 'i ai he 2016/17 ki he 2018/19 'a ia 'oku ne fakahaa'i mai 'a e to e lelei ange 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e pule'anga. Ko e ngaahi tefito'i me'a eni, 'aia koe fakalakalaka 'i he tanaki pa'anga humai fakalotofonua, hili ia hono vakai'i 'a e ngaahi tukuhau kuo faka'ataa fekau'aki mo e ngaahi koloa humai ki he fakaakeake, fakamalohi'l ange hono fakalele 'o e tukuhau pea toe vakai'i mo fakalahi 'a e ma'u'anga pa'anga humai 'ikai ke tukuhau. 'Oku 'ikai ha toe veiveiu koe fakalakalaka ange 'a e tanaki 'oe tukuhau mo e humai 'ikai tukuhau'i 'i he fonua 'i he ngaahi ta'u ka hoko 'oku fakaangaanga te ne hiki hake 'a e ngaahi fakamole ki hono fakalele 'o e Pule'anga. Ko e kamata 'o e ngaahi ngāue langa ki he fakaakeake 'o e ST-Gita, totongi fakafoki 'o e sino'i no na'e fai mei he EXIM China mo e ngaahi me'a kehe pe, 'aia ko e ngaahi makatu'unga lalahi pe 'uhinga ki he toe lahi ange ai 'a e fakamole ki he ngaahi ta'u ka hoko mai'. 'Oku uki mai heni ke toe fakatokanga'i ange ke fakapalanisi 'o e pa'anga humai fakalotofonua pea mo hono toe fakapotopoto ange hono pule'i 'o e ngaahi fakamole he ngaahi ta'u ka hoko.

Ko e fakakatoa 'o e vahenga 'o e kau ngāue fakaPule'anga kihe ngaahi ta'u ka hoko 'oku fakaangaanga ke kei mapule'i p eke 'oua 'e ma'olunga hake peseti 'e 53 'o fakatatau ki he ngaahi me'afua fakapa'anga

'a e Pule'anga, ke fakasi'isi'i 'aki 'a e ngaahi fakamole 'a e Pule'anga ki he vahenga. 'A ia 'oku kei hoko atu pe 'a e feinga 'a e Pule'anga 'i he 2018/19 ke kei fakamamafa'i hono fakahoko 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he kau ngāue fakaPule'anga 'aia na'e toki paasi ke 'oua toe fakahu ha kau ngāue fo'ou kae fakangata e ngaahi fakamole ki he vahenga. Koe tu'utu'uni ngāue ko 'eni te ne lava 'o faka'ataa ha pa'anga ke tokoni'i 'a e fakalele 'o e ngaahi potungāue.

Neongo ko e Pule'anga 'oku ne fakangāue'i 'a e konga lahi 'a e kakai 'o e fonua; ka ko 'ene ivi ngāue ke lava 'o fakapa'anga 'a e ngaahi koloa mo e sevesi 'a e Pule'anga 'i he ta'u 'e tolu ka hoko, 'oku fiema'u ke ne kei lava pe 'o hokohoko lelei atu. 'Oku 'ikai ngata pe 'i hono fakapapau'i ai 'e ma'u he kakai e fonua ha sevesi lelei he taimi kotoa pe, ka 'e malava ai e Pule'anga ke ne mapule'i 'a e ngaahi me'afua ki hono leva'i 'a e ngaahi no. Koia ai, ko e ngaahi fakaikiiki eni e ngaahi tu'utu'uni ngāue ne toki fakapaasi ki mui ni ke muimui ki ai e Ngāue 'a e Pule'anga ki hono pukepuke 'o e totongi 'o e kau ngāue' :

- Fokotu'u 'ae komiti fakatahataha 'a e 'Ofisi 'o e Komisoni ki he kau Ngāue FakaPule'anga pea mo e Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua ki hono sivisivi'i e ngaahi lakanga ngāue fo'ou 'o fakatatau ki he ngaahi fiema'u vivili 'o e ngaahi potungāue.
- Fakatatali hono fakangāue'i ha ngaahi lakanga fo'ou 'i he 2018/19 tukukehe 'a e kau foki sikolasipi mai, ngaahi lakanga 'oku lolotonga 'ataa pea mo e ngaahi lakanga vivili kuo fakapaasi 'e he komiti fakatahataha 'a e PSC mo e potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua.
- 'Ofisi 'o e Komisoni ki he kau Ngāue FakaPule'anga ke nau to e vakai'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki hano to e fakangāue'i ha kau ngāue fo'ou ki he Ngāue FakaPule'anga,
- 'Ofisi 'o e Komisoni ki he kau Ngāue FakaPule'anga pea mo e Ma'umafai ki he Vahenga ke nau vakai'i 'a e totongi 'o e nofo fakalotofonua pea mo fale'i Potungāue Pa'anga 'aki ha sio ke to e felave'i lelei ange 'a e totongi ki he vahenga mo e tu'unga faka'ekonomika lolotonga,
- Ke hokohoko atu e ngāue 'a e 'Ofisi Komisoni 'o e Kau Ngāue Fakapele'anga ki hono fokotu'u e lakanga Tokoni Pule kotoa e Pule'anga ke nau ngāue fakakonituleki.
- Vakai'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue lolotonga ki hono fakagaue'i 'a e kau ngāue lau 'aho

Ko e ngaahi palopalema fakalotofonua fekau'aki mo hono pukepuke 'o e tu'unga fakapa'anga 'a e Pule'anga, 'e malava ke uesia ia 'o kapau 'e ikai ke lava 'a e ngaahi fakalelei fakangāue 'i he sekitoa 'o e Pule'anga ke ne fakakau atu 'a e tupu 'i he vahe 'o e kau ngāue, pe ko e tuai ange 'a hono vahevahe atu 'o e ngaahi tokoni fakapa'anga mo e ngaahi langa lalahi. Ko hano to e fakalahi 'a e ngaahi fakamole 'e makatu'unga ia mei he taimi 'e hoko ai ha ngaahi fakatamaki fakaenatula kae pehee foki e taimi 'e to nounou ai tokoni mai 'a e ngaahi hoangāue mei tua'Pule'anga. 'I he tafa'aki 'e taha, ko e fakalahi 'i he tu'unga fakapa'anga taimi nounou 'e malava pe ke tokoni ki he tupu faka'ekonomika.

'I he feinga ke toe fakasi'isi'i ai e ngaahi fakamole 'a e Pule'anga 'i he ta'u 'e tolu ka hoko, kuo fokotu'u ai 'e he Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua ha founa ngāue ki hono mapule'i ha ngaahi kole fakatau me'alele fo'ou, 'a ia oku fiema'u ke fakahu mai 'e he ngaahi potungāue 'enau ngaahi kole ni ki he Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua ke fai hono vakavakai'i pea toki fakapaasi. Ko e taha 'o e ngaahi founa 'e ngāue'aki 'a ia he'ikai ke to e fakamole ki he Pule'anga, ko hono to e vahevahe pe 'a e ngaahi me'alele 'oku lolotonga ngāue'aki 'e he Pule'anga mei he potungāue ki he potungāue. Pea 'i he taimi tatau 'oku kei fiema'u pe mei he ngaahi potungāue kenau fakahoko 'enau fatongia fakalao ko hono tauhi mo fakama'opo'opo e ngaahi lekooti 'o e koloa tauhi 'a e Pule'anga. 'I hono fakakakato 'o e fatongia ni, ko e ngaahi ola ko ia te ne fakafaingamalie'i ai hano to e mapule'i lelei ange e ngaahi fakatau mo hono tuku atu, pea pehe foki ki hono tauhi 'o e ngaahi koloa 'a e Pule'anga 'i he kaha'u, hange ko e 'utu, fakatau 'o e kongokongame'alele, tauhi mo hono monomono 'o e ngaahi me'alele, mo e vahenga e kau ngāue, ka 'e tomu'a fokotu'u 'e he Pule'anga ha ngaahi tu'utu'uni malu'i ki he ngaahi koloa 'a e Pule'anga, 'o fakataumu'a ki hono to e mapule'i lelei e ngaahi fakamole 'i ha founa 'oku to e tolonga ange 'i he kaha'u.

Palanisi 'o e Patiseti 'i he Ta'u 'e Tolu ka hoko

Ko e palanisi 'o e patiseti ki he 2018/19 'oku fakafuofua ke fe'amokaki 'aki 'a e \$10.8 miliona, 'a ia 'e fakapa'anga eni mei he pa'anga talifaki 'a e Pule'anga. Ko e holo eni mei he 'esitimeti liliu 'o makatu'unga mei he: (i) vahe'i 'o e pa'anga ke tokoni ki he ngaahi langa fakalakalaka hili e ngaahi maumau 'a e ST-Gita fe'unga mo e \$19 miliona, (ii) totongi fakafoki 'a e sino'i noo ki he Pangike EXIM 'a Siaina , (iii) hiki 'aki 'a e \$7 miliona 'a e pa'anga tokoni kihe ngaahi ako ma'olunga 'o e ngaahi siasi. Neongo e to e fakalahi e ngaahi fakamole ni, ka 'i he taimi tatau 'e tokoni eni ki he Pule'anga 'i he'ene ngaahi ngāue ki hono to e fakaivia 'a e ngaahi pisinisi'mo e ngaahi faingamālie faka'ekonōmika e fonua, 'o malava ke to e fakatupulaki e ma'u'anga pa'anga humai mei he tukuhau mo e 'ikai ke tukuhau.

'I he ta'u 'e tolu ka hoko, 'oku fakafuofua e patiseti ke to e holo 'i he 2019/20, ka 'e si'isi'i ange 'i he tu'unga fe'amokaki 'i he 2018/19 fe'unga mo e pa'anga mole 'e \$6.9 miliona, pea toki hiki hake e patiseti 'o hulu 'aki e \$0.8 miliona 'i he 2020/21.

Fakalukufua'a e Patiseti 'a e Pule'anga 'i hono Vahevahe Faka-Potungāue

Ko e patiseti 'a e Pule'anga Tonga na'e fe'unga mo e ngaahi Potungaue 'e 25 'i he ta'u 2018/19. Ko hono vahevahe 'o e patiseti na'e fa'u 'o fakatatau ki he ngaahi fokotu'utu'u ngaue fo'ou mo e ngaahi 'elia mahu'inga 'oku ha 'i he'etau Fa'unga Palani Langa Fakalakalaka 'a Tonga hono II (TSDFII) pea mo e Ngaahi 'Asenita Mahu'inga Ngae 'a e Pule'anga 2018-2020 (GPA 2018-2020) ke tokoni ki he visone fakafonua ki ha taumu'a "*ke paotoloaki 'a e fakalakalaka ke fakalekesi 'e mo'ui ki he taha kotoa*". Ko e ngaahi tokoni kotoa pe 'a e Pule'anga 'oku fo'u ke fakalakalaka 'aki 'a e ngaahi sekitoa taautaha mo hakeaki'i 'a e ngaahi ngaue faka'ekonomika - hange ko e sekitoa ki he koloa fakaenatula, sekitoa fakatupu koloa fakalotofonua, sekitoa ngaahi ngaue langa 'o e ngaahi fale mo e naunau sipoti, mo fakalelei'i e ngaahi hala, 'a ia 'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga 'i he patiseti 'a e ngaahi Potungaue. 'Oku toe fakapa'anga foki 'e he Pule'anga 'i he patiseti 'o e ta'u 2018/19 'a e ngaahi ngaue langa lalahi mo e ngaahi ngaue langalanga hake 'i he hili koia 'a e ST-Gita.

Fakalukufua 'a e Patiseti 'a e Pule'anga 'i hono Vahevahe Faka-Potungaue (Fakamole, \$m)						
Potungaue	2016/17 Fakaangaanga	'Esitimeti Kamata 2017/18	'Esitimeti Liliu 2017/18	'Esitimeti 2018/19	'Esitimeti 2019/20	'Esitimeti 2020/21
'Ofisi Palasi	3.6	4.9	4.9	4.8	4.8	4.8
Fale Alea	7.0	7.9	7.4	10.2	10.1	10.1
'Ofisi 'o e 'Atita Seniale	1.8	1.9	1.3	1.9	1.9	1.9
Komisoni ki he Va 'o e Kakai	1.3	1.7	1.4	1.8	1.8	1.8
Potungaue Ngaahi Ngae ki Muli	9.8	10.9	10.6	10.6	10.5	10.5
Kau Tau 'a 'Ene 'Afio	9.1	9.6	9.6	9.8	9.7	9.7
'Ofisi 'o e Palemia	2.3	3.9	3.5	3.7	3.7	3.7
Potungaue Pa'anga Mo e Palani Fakafonua	67.3	101.3	71.7	105.6	90.3	93.1
Potungaue Tanaki Pa'anga Hu Mai mo e Kasitomu	6.8	12.3	11.9	10.1	10.1	10.1
Potungaue ki he Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga	1.3	1.6	1.2	1.6	1.6	1.6
Potungaue Komeesi, Konisuma, Fefakatau'aku, 'Ilo Fo'ou mo e Ngaue 'a e Kakai	4.1	7.3	7.1	7.7	6.5	6.5
Potungaue Fakamaau'anga	5.1	10.1	10.0	11.2	10.9	10.3
Ofisi 'o e 'Ateni Seniale	2.0	3.0	3.8	3.3	3.3	3.3
Potungaue Polisi, Pilisone mo e Tamate Afi	15.0	12.4	11.0	12.4	12.4	12.4
Potungaue Mo'ui	35.8	38.9	38.5	42.8	41.2	41.2
Potungaue Ako mo e Ako Ngaue	45.2	52.6	48.6	57.7	57.7	57.7
Potungaue Ngaahi Ngae Fakalotofonua	7.7	10.0	9.6	9.3	11.7	11.6
Potungaue Ngoue, Me'atokoni mo e Vao'akau	7.5	8.2	8.2	10.8	10.8	10.8
Potungaue ki he Ngaahi Ngae Lalahi	12.9	20.2	19.5	22.8	22.8	22.8
Potungaue Kelekele, Savaea mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula	4.0	4.7	4.4	4.9	4.9	4.8
Komisoni kau Ngaue Faka-Pule'anga	1.5	1.8	1.7	2.1	2.1	2.1
'Ofisi 'o e Sitetisitika	2.9	3.3	3.2	3.4	3.4	3.4
Potungaue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakanatula, 'Atakai, Fetu'utaki mo e Feliuliuki 'o e 'Ea	6.2	7.3	6.7	8.3	8.1	8.1
Potungaue Toutai	2.8	3.7	3.6	4.3	4.3	4.3
Potungaue Takimamata	0.0	5.0	4.4	5.0	5.0	5.0
Fakakatoa	262.7	344.6	303.9	366.0	349.5	351.5

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

'Oku fe'unga mo e \$58.7 miliona na'e vahe ki he Potungaue Ako mo e Ako Ngaue 'a ia koe Potungaue eni 'oku vahe ki ai 'a e konga lahi taha 'o e patiseti 'a e Pule'anga ki he 2018/19. 'Oku hoko hake ki hen 'a e Potungaue Mo'ui 'aki 'a e 'esitimeti ko e \$42.8 miliona. Ko e konga lahi 'o e patiseti 'oku vahe ki he Potungaue Ako mo e Ako Ngaue pea mo e Potungaue Mo'ui 'i he ta'u 2018/19 'a ia koe vāhenga 'a e kau ngaue fe'unga mo e \$34.1 miliona (peseti 'e 58) ki he Potungaue Ako mo e Ako Ngaue pea \$28.9 miliona (peseti 'e 68) ki he Potungaue Mo'ui. Ko e pa'anga 'oku vahe'i ki he fakahoko ngae ko e \$26.6 miliona (peseti 'e 42) ki he Potungaue Ako mo e Ako Ngaue pea \$13.9 miliona (peseti 'e 32) ki he Potungaue Mo'ui.

Fakakatoa 'o e Patiseti Ngaue 'a e Pule'anga 'i hono Fakakalakalasi, 2016/17 – 2018/19

Pa'anga Hu Mai Angamaheni

'Oku fakaangaanga 'a e Pa'anga Hu mai (tukuhau mo e 'ikai tukuhau) 'a e Pule'anga 'i he 2017/18 ki he \$307.6 miliona 'o lahi 'aki 'a e peseti 'e 5 mei he \$292.6 miliona 'o e 'esitimeti fakaangaanga 'o e 2016/17. 'Oku ha atu 'i he tepile 'i lalo, 'a e ma'u'anga pa'anga hū mai fakalotofonua mei he tukuhau 'i he 2017/18. Ko e toenga leva 'o e ma'u'anga pa'anga hū mai fakalotofonua 'oku 'ikai tukuhau'i hange ko e ngaahi totongi mei he tupu 'i he ngaahi kautaha pisinisi 'a e Pule'anga, totongi mo'ua mo e tupu, totongi tukuhau 'i he talafi pa'anga mei muli, totongi tukuhau ki hono ngae'aki 'a e koloa 'o e Pule'anga mo e ngaahi totongi kehe pe. 'Oku ha atu he tepile 'i lalo, 'a e tanaki fakalukufua mei he totongi tukuhau 'a ia 'oku fakafuofua ke holo 'aki 'a e peseti 'e 7.4 'i he 2017/18 mei he fuofua 'esitimeti, makatu'unga pe mei he ngaahi tukuhau 'oku tali ke faka'ataa mei he totongi tukuhau ngae'aki ka e pehe foki ki he koloa mo e naunau langa 'i he hili koia 'a e ST- Gita.

Kongokonga Lalahi 'o e Pa'anga Hu Mai Tukuhau'i (\$m)

Pa'anga Hu Mai	2016/17 Fakaangaanga	'Esitimeti Kamata 2017/18	'Esitimeti Liliu 2017/18	'Esitimeti 2018/19	'Esitimeti 2019/20	'Esitimeti 2020/21
Tukuhau Vahenga	46.1	38.1	40.0	45.4	43.4	45.4
Tukuhau Fefakatau'aki	19.9	26.3	20.0	27.4	28.4	29.4
Tukuhau ki he Ngaahi Koloa mo e Ngaue	83.4	96.9	91.7	93.7	94.7	96.5
Tukuhau 'Eikisia	57.3	67.8	60.3	70.9	72.9	74.7
Fakakatoa	206.6	229.0	212.0	237.2	239.2	245.8

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

'I he tepile 'i 'olunga ki he Kongokonga Lalahi 'o e Pa'anga Humai mei he Tukuhau, 'oku fakakalakalasi ai 'a e ngaahi totongi tukuhau 'oku tanaki 'e he Pule'anga. 'I he 2017/18, ko e fakakatoa 'a e pa'anga hu mai na'e tanaki mei he tukuhau na'e fakafuofua 'e holo 'aki 'a e peseti 'e 7.4 'o a'u pe ki he \$212 miliona. 'Oku ma'ulalo ange 'eni mei he fakafuofua ne fakahoko 'i he patiseti kuo 'osi makatu'unga pe mei he holo 'i he tanaki 'o e ngaahi totongi tukuhau ngaue'aki 'i he koloa mo e ngaue, fefakatau'aki mo e tukuhau 'ekisia.

Ko e tukuhau ngaue'aki 'i he koloa mo e ngaue oku fakafuofua 'e to e holo ange 'i he ta'u fakapa'anga 2017/18 'aki 'a e peseti 'e 5.4. 'Oku makatu'unga 'eni mei he ngaahi koloa 'oku tali ke faka'ataa mei he totongi tukuhau hange ko e vala, me'akai mo e ngaahi naunau langa 'oku felave'i tonu mo kinautolu na'e uesia 'e he ST - Gita. Neongo 'a e ngaahi fokotu'utu'u mei he Pule'anga ke tokonia mo fakamalohia 'a e tupu mo e tu'uloa 'a e sekitoa taautaha, ka ko e holo 'i he totongi tukuhau ngaue'aki ki he koloa mo e ngaue tupu mei hono faka'ataa 'a e koloa mo e ngaue 'e ni'ihi ke 'oua 'e totongi tukuhau, 'e malava pe ke na fetamate'aki mo e lahi ange 'a e totongi tukuhau ngaue'aki 'i he koloa mo e ngaue mei he lelei e ngaahi ngaue faka'ekonomika 'oku tau 'amanaki atu ki ai 'i he 2018/19. Ko e ngafa mahu'inga leva e Potungaue Tanaki Pa'anga Hu mai mo e Tute ki he kaha'u, ke nau toe siofi mo muimui ofi'i 'a hono faka'ataa 'a e totongi tukuhau 'i he koloa mo e ngaue.

Ko e tute mei he koloa hu mai mo e tute 'ekisia 'oku fakafuofua ke ofi 'i he \$60.3 miliona 'i he 2017/18 fakafehoanaki ki he \$57.3 miliona 'i he 'esitimeti kamata 'o e 2016/17. 'Oku fakafuofua 'e hiki 'a e ngaahi totongi tukuhau mo e tute mei he koloa hū mai makatu'unga pe ia mei he lelei ange 'a e tanaki mei he totongi tukuhau 'i he tapaka mo e kava malohi. 'Oku mahu'inga ke fakatokanga'i e fehu'aki 'a e koloa 'i he ta'u fakapa'anga ke tokoni ki hano fakafuofua'i tonu e pa'anga hū mai 'e ngali tanaki mei he ngaahi kautaha ngaohi tapaka. Fakatatau ki ha fakamo'oni e ni'ihi 'o pehe 'oku feinga 'a e ngaahi kautaha ngaohi tapaka ke nau hū koloa mai kimu'a ke ta'ota'ofi 'aki 'a e hikihiki 'i he totongi tukuhau.

'I he vakai ki he ngaahi ta'u ka hoko mai, 'oku fakafuofua ko e ivi tanaki 'o e pa'anga hū mai e malava ke to e foki pe ki he angamaheni koia kimu'a pea toki hoko mai 'a e ST-Gita. 'Oku kau atu foki ki heni mo e tokoni 'a e Lepapulika Siaina ke to e malu ange hotau fonua 'aki 'a hono foaki mai 'a e ngaahi misini faka'ata, loli sikena mo e paleti sikena 'a ia 'oku 'amanaki ke fokotu'u 'i he Uafu Kuini Salote 'i he 2018/19 ke sikeni 'aki 'a e ngaahi koniteina lalahi pehe ki he ngaahi puha lalahi 'oku hu mai ki hotau fonua ni. 'E tokoni 'a e ngaahi misini ko'eni ki he Potungaue Tanaki Pa'anga Hu Mai mo e Tute, ki hono sivi'i fakalelei 'a e ngaahi koloa 'i loto 'i he ngaahi koniteina ko 'eni, mo ha ngaahi me'a 'oku mahalo'i 'e he Potungāue 'oku fiema'u ke toe sivi'i. Ko hono fokotu'u ko'eni 'a e sikena 'e tokoni ia ki hono fakaiviange 'a hono fakahoko 'o e Lao mo e Tu'utu'u ni Kasitomu 'a Tonga 'a ia 'oku tokoni ki hono fakalelei'i 'a hono tokangaekina, fakamamafa'i pea mo muimui pau ki he ngaahi tu'utu'uni fakatukuhau.

Ko e tanaki fakalukufua 'a e Pule'anga ki he 2017/18 'oku vahevahe ia ki he kulupu 'e 9. 'Oku ma'olunga taha ai 'a e tanaki mei he tukuhau 'aki 'a e \$212 miliona – 'o kau ki ai e tukuhau mei he vāhenga 'a e kau ngae, tute mei he fefakatau'aki, tute mei he ngaahi koloa mo e ngae, mo e tute 'ekisia. 'Oku hoko atu ki hen'i 'a e ngaahi tanaki 'ikai ke tukuhau (\$95.6 miliona), 'a ia 'oku kau ki ai 'a e totongi ki he ngaahi ngāue, tanaki mei he ngaahi pisinisi moe koloa 'a e Pule'anga, 'inasi mo e ngaahi pa'anga tokoni kehe, mo e pa'anga tokoni fakapa'anga mei muli ki he patiseti.

Fakakalakalasi 'o e Pa'anga Hu Mai 'a e Pule'anga (\$m)

Pa'anga Hu Mai	2016/17 Fakaangaanga	'Esitimet Kamata 2017/18	'Esitimet Liliu 2017/18	'Esitimet 2018/19	'Esitimet 2019/20	'Esitimet 2020/21
Tukuhau Vahenga	46.1	38.1	40.0	45.4	43.4	45.4
Tukuhau Fefakatau'aki	19.9	26.3	20.0	27.4	28.4	29.4
Tukuhau ki he Ngaahi Koloa mo e Ngaue	83.4	96.9	91.7	93.7	94.7	96.5
Tukuhau 'Eikisia	57.3	67.8	60.3	70.9	72.9	74.7
Totongi ki he Ngaahi Ngaue mo e Laiseni	21.8	31.5	27.7	31.1	29.8	32.9
Ngaahi Pisinisi mo e Koloa 'a e Pule'anga	11.4	20.4	18.5	21.9	20.7	22.3
Pa'anga Hu Mai Makehe	3.7	3.0	2.7	3.7	4.7	7.7
Inasi mo e ngaahi Pa'anga Tokoni Kehe	25.0	31.6	14.5	16.8	12.7	7.9
Pa'anga Tokoni mei Muli	24.2	29.6	32.3	44.5	35.4	35.7
Fakakatoa	292.6	345.1	307.6	355.1	342.6	352.3

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

Ko e pa'aga hū mai 'oku 'ikai tukuhau'i 'oku fakafuofua ke hiki 'aki 'a e peseti 'e 2 'i he 2017/18 'o fakafehoanaki ki he 2016/17. Ko e makatu'unga 'eni mei he lahi hono tanaki e ngaahi totongi mei he ngaahi ngāue, totongi mei he ngaahi pisinisi. 'Oku kau ai foki mo e 'ikai pau hono ma'u mai 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga ki he patiseti mei he ngaahi hoa tokoni ki he langa fakalakalaka, tautaufitio ki he Pule'anga Fakatahataha 'o 'lulope. Ko e totongi koia 'oku tanaki mei he lesisita 'o e ngaahi me'alele 'oku fakaofiofi ki he \$27.7 miliona 'i he 2017/18, 'a ia 'oku hiki hake 'aki 'a e peseti 'e 27 mei he patiseti fakaangaanga 'o e 2016/17. 'Oku ho'ata mei hen'i 'a e tupu fakautuutu 'i he lahi 'o e ngaahi me'alele 'oku hu mai ki hotau fonua. 'Oku fakafuofua pau ki he \$21.8 miliona na'e tanaki mei he ma'unga pa'anga ko'eni 'i he 2016/17.

Ngaahi Fakamole angamaheni

Ko e fakamole fakalukufua 'a e Pule'anga' ki he 2018/19 'oku fakafuofua ke \$366 miliona, 'a ia 'oku hiki hake 'aki 'a e \$21.4 miliona pe pēseti 'e 6.2 mei he 'esitimet kamata 'o e 2017/18. Ko e fakamole 'a e Pule'anga 'oku vahevahe ia ki he kulupu 'e 13 (10 to 22). Ko e vāhenga (kulupu 10, 11 mo e 19) 'oku fakafuofua ko e lahi taha ia he fakamole 'a e Pule'anga' (pēseti 'e 46) 'i he 2017/18. Pea 'oku fakafuofua 'e 'iai 'ene ki'i holo 'i he ta'u fakapa'anga ka hoko. Ko e fakamole fakalukufua fakahoko 'e he Pule'anga' 'i he 2016/17 na'e fe'unga mo e \$262.7 miliona.

Ko e ngaahi fakamole fakalukufua 'oku fakatefito ia ki he:

- ➡ Langa fakaakeake mei he Saikolone Gita 'oku kamata 'i he 2018/19;
- ➡ Hiki 'o e totongi nō 'aki 'ae \$14 miliona 'i he 2018/19 mei he \$29 miliona 'i he 2017/18, tefito 'i he totongi fakafoki 'oe sino'i nō mei Siaina;
- ➡ Hiki 'o e ngaahi pa'anga tokoni ki he ngaahi 'apiako 'a e siasi, 'aki 'a e \$7 miliona.
- ➡ 'Ikai toe fokotu'u ha ngaahi lakanga ngāue fo'ou kae tu'uma'u pe 'a e pa'anga ki he vāhenga lolotonga, pea tauhi pe 'a e patiseti lolotonga ki he ngaahi lakanga fiema'u vivili moe ngaahi lakanga 'ataa.

Ko e ngaahi kaveinga ngāue tefito 'oku hā atu 'i lalo ko e ngaahi tafa'aki ia kuo fili 'e he Pule'anga' ke fakamamafa ki ai 'a e ngaahi fakamole ki he 2018/19 mo e kaha'u.

- a. \$6.4 miliona ki he fakalelei hala 'i he 2018/19; ke lava ke fakalelei'l 'aki 'a e ngaahi hala 'i Tongatapu moe ngaahi 'otu motu.
- b. Ngaahi tokoni fakapa'anga ki he ngaahi 'ako'anga 'oku 'ikai fakapule'anga 'e hiki 'aki 'a e \$7 miliona 'i he 2018/19 (hiki mei he \$400/tokotaha ki he \$700/tokotaha) ke totongi 'aki 'a e ngaahi tokoni na'e fa'a fakahoko mai mei he Pule'anga Nu'usila mo 'Aositelelia. Ko e ngaahi tokoni mei he Pule'anga Nu'usila mo 'Aositelelia 'oku fakaangaanga ke 'osi ia 'i he 2017/18.
- c. \$2.1 miliona ki he fakalelei ki he ngaahi 'apiako lautohi mo kolisi 'i he 2018/19. 'Oku tefito eni ke totongi 'aki 'a e ngaahi ngāue fkalelei ki he ngaahi 'apiako 'oku lolotnga lele mei he ngaahi ta'u fakapa'anga ki mu'a. Primary and Secondary School buildings maintenance of \$2.1 million in 2018/19. Ko e fo'l pa'anga ko eni 'e tauhi aipe 'a e taumu'a ni 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai.
- d. Foaki 'e he Pule'anga 'a e \$19 miliona 'i he 2018/19 ki he ngaahi ngāue fakaakeake mei he Saikolone Gita. 'E ngae'aki eni ki he langa 'o e ngaahi 'apinofo'anga mo e ngaahi 'ofisi fakapule'anga na'e fakatukungatāmaki 'l he Saikolone Gita.
- e. Pa'anga kumi koloa moe sevesi ki he ngaahi Potungaue fakapule'anga 'e hiki 'aki a e pēseti 'e 14 2018/19, 'o tatau ai pe ki he ngaahi ta'u ka hoko mai.
- f. Fokotu'u 'o e ngaahi 'ofisi fo'ou 'i he vāhenga fili kotoa, pea 'ai ki ai mo ha kau ngāue moe naunau ke tokoni'i 'a e fakalakalaka 'o e ngaahi komiuniti, pea ke toe lava 'o muimui'i mo sivi'i 'a e ngaahi poloseki 'oku fakapa'anga mei he pa'anga tokoni ki he ngaahi vāhenga fili. 'Oku vahe ai 'e he Pule'anga 'a e \$2.4 miliona 'i he patiseti fakalukufua 'a e Pule'anga ke kamata'l 'aki 'a e fokotu'u ni.
- g. Totongi nō ki muli 'oku fakafuofua ia ke hiki ki he \$17.8 miliona 'i he 2018/19, pea nofo pe 'i he \$16.3 miliona 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai.

Patiseti 'a e Pule'anga 'i hono vahe fakafeitu'u

Patiseti 'a e Pule'anga 'i hono vahe fakafeitu'u (\$m)

Feitu'u	2016/17 Fakaangaanga	'Esitimet Kamata 2017/18	'Esitimet Liliu 2017/18	'Esitimet 2018/19	'Esitimet 2019/20	'Esitimet 2020/21
Fakalukufua 'o Tonga	65.7	105.0	74.5	114.9	93.9	91.2
Tongatapu	163.3	196.6	190.3	212.0	216.4	221.1
Vava'u	12.7	15.7	14.1	15.0	15.1	15.1
Ha'apai	6.9	8.5	7.8	7.7	7.8	7.8
Eua	3.9	6.8	6.4	5.6	5.6	5.6
Niuatoputapu	1.6	2.0	1.7	1.8	1.8	1.8
Niua Fo'ou	1.3	1.6	1.4	1.4	1.3	1.3
Tu'apule'anga	7.4	8.4	7.7	7.6	7.5	7.5
Fakakatoa	262.7	344.6	303.9	366.0	349.5	351.5

Source: MOFNP

Ko e vahevahe 'eni 'o e ngaahi fakamole fakalukufua 'a e Pule'anga ki he ngaahi feitu'u 'i he 2016/17 ki he 2017/18 mo e ngaahi ta'u ka hoko mai, hangē koia 'oku hā atu he tepile 'i 'olunga'. 'Oku hā mahino heni ko Tongatapu 'oku vahe lahi taha ki ai 'a e fakamole fakalukufua 'a e Pule'anga 'o makatu'unga pē 'i he tokolahī 'a e kakai 'oku nau nofo 'i Tongatapu, pea moe lahi 'a e ngaahi ngāue faka'ekonomika, fakatatau ki he toenga 'o e ngaahi feitu'u. 'Oku fika ua ai 'a Vava'u 'i hono vahe 'o e fakamole fakalukufua

'a e Pule'anga, pea ko Ha'apai moe toenga 'o e 'otu motu', 'oku tefito ia 'i he tokolahi 'o e kakai 'i he ngaahi motu ni.

Ngaahi Fakalelei kihe pa'anga hu atu mo e pa'anga hu mai ki he 2018/19

Ngaahi fakalelei kihe fakamole agamaheni

'Oku vahevahe 'e he Pule'anga 'ene patiseti 'o makatu'unga ia 'i he ngaahi taumu'a ngāue lolotonga fisifisimu'a 'oku hā 'i he ngaahi 'asenita mahu'inga ange 'ae pule'anga 'i he ta'u 2018-2021, pea ke fakahaa'i lelei 'eni 'i he palani ngāue 'a e ngaahi potungaue. Kaekehe 'i he ta'u fakapa'anga ka hoko', kuo tali ai ke 'oua 'e toe tali ha ngaahi fokotu'utu'u fo'ou tukukehe ka felave'i mo e langa fakalakalaka ki he saikolone fakatalopiki ko Gita pe holoki e ngaahi fakamole ki ha to e fakahū ha kau ngāue fo'ou pe ko e hiki hake 'ae pa'anga hū mai fakalotofonua. Kuo fokotu'utu'u ke fakahoko 'ae langa fakalakalaka mo e fakaakeake mei he saikolone ko Gita, 'i he kamata'anga 'o e ta'u fakapa'anga 2018/19. Ko e ogo me'a ni fakatou'osi 'oku mahu'inga 'aupito ki hono a'usia 'ae tāketi fakalukufua 'a e tu'unga fakapa'anga.

'Oku vakai e pule'aga ki hono leva'i lelei e tu'unga fakapa'anga 'o e fonua pea ke siofi e pa'anga hū mai kuo hulu atu hono tanaki ke tokoni ki he totogi fakafoki e mo'ua 'a e pule'anga mei he ngaahi ta'u kimu'a 'o kamata he ta'u fakapa'anga 2018/19, 'I hono totogi fakafoki 'ae mo'ua kihe Pule'anga Siaina. I ha tu'unga fakapotopoto 'o e 'atakai fakapa'anga 'a e pule'anga, ka 'i ai ha pa'anga hū mai 'oku tanaki 'o huluatu 'i hono fakafuofua'i, 'oku kau ia 'i he ngaahi sino'i silini 'oku tuku ki he tafa'aki ke ne fakatokamalie'i 'a e ngaahi fakamole ki he mo'ua. 'Oku fakafuofua na'e hiki hake 'aki e \$14 miliona he ta'u 2018/19 mei he \$29 miliona he ta'u 2017/18 'ae pa'anga kuo vahe'i kihe fakamole 'o e mo'ua, makatu'unga pē 'a e hiki koeni ke fakakakato e mo'ua kihe pule'aga Siaina.

'I he ta'u fakapa'anga 2018/19, kuo hiki hake 'ae pa'anga tokoni kihe ngaahi ako'anga siasi taautaha, mo eako'anga fakapule'anga – koe hiki hake 'eni 'aki 'a e \$7 miliona. Ko e hiki hake ko 'eni 'e tokoni ia ki hono fakalelei'i e tu'unga vāhenga 'a e kau faiako pea toe lelei ange 'a e silapa ako. 'I he lolotoga ni ko e pa'anga tokoni 'oku \$400 ki he tokotaha pea 'e hiki hake ki he \$700 ki he tokotaha 'i he 2018/19. Ko e faka'osi, he'ikai ke toe tali ha fokotu'u lakanga fo'ou makehe mei he ngaahi lakanga lolotonga; pea ko e ngaahi potungaue ke nau ngae'aki pe 'a e patiseti lolotonga ki he ngaahi lakangakuo'osi tali pea mo fakangae'i 'o e ngaahi lakanga 'oku lolotonga 'ataa. .

Ngaahi Fakalelei ki he Pa'anga Hu Mai

'Oku faka'amu 'a e Pule'anga 'e to e lelei ange 'a e pa'anga 'e tanaki mai 'o makatu'unga ia 'I he lahi ange 'a e pa'anga hū mai fakaloto fonua. 'Oku tokoni 'eni ki hono fakapa'anga 'o 'ene ngaahi taumu'a fisifisimu'a 'I he ngaahi ta'u ka hoko mai koe'uh i pē ke fakasi'isi'i 'a e nō. Ko e taha 'o e ngaahi fakalelei kihe pa'anga hū mai 'a ia 'oku lolotonga fakahoko ki he tukuhau 'ekisia 'I he kava malohi, tapaka kae pehe kihe ngaahi koloa 'oku felave'i moe ngaahi fokoutua 'ikai ke pipihi ke tokoni ki hono faka'ai'ai mo tu'uaki 'o e to'onga fakatupu mo'ui lelei ki he kakai 'o e fonua. Ko e toenga 'o e ngaahi fakalelei ki he pa'anga hū mai 'oku lisi atu ia ko eni.

- Ko e totongi pea mo e ngaahi faka'ataa mei he tukuhau mo e tute 'i he ngaahi koloa kotoa pe 'oku felave'i mo e ngaahi kautaha fefononga'aki 'i he 'ea pea mo tahi foki 'oku fakataumu'a ia ke tokoni'i e ngaahi kautaha ko 'eni. Kapau 'e 'i ai ha totongi tute moe totogi tukuhau 'i he koloa vakapuna 'oku hū mai 'e ha kautaha 'osi ma'u laiseni pea kuopau leva ke faka'ataa 'ae ngaahi totongi koia. Tanaki atu ki hen i ko e ngaahi koloa kotoa pe felave'i mo e ngaahi vaka folau tahi ka 'oku hū mai 'e ha kautaha 'oku 'osi laiseni, kuopau leva ke faka'ataa 'a e totongi tute mo e tukuhau ngae'aki 'i he ngaahi koloa ni.

- Ko e ngaahi koloa kotoa pē 'oku hū mai fakataumu'a ko e tokoni ki he ST-Gita mo e ngaahi tu'utu'uni 'oku lolotonga fakahoko ki hono faka'ataa totogi tute moe tukuhau 'i he ngaahi koloa ni.
 - Koe ngaahi koloa kotoa pe 'oku hū mai kihe 'ofisi 'o e pule'i 'o e ngaahi tokoni fakavavevave fakafonua ke nau ngae'aki 'i he'enau fakahoko fatongia 'o hangee koia 'oku ha 'i he konga 7 'o e lao ki hono pule'i 'a e ngaahi tokoni fakavavevave 2007, kuopau ke faka'ataa 'a e totongi tukuhau ngae'aki 'i he ngaahi koloa ni.
 - Ko hono faka'ataa ha ngaahi koloa humai mei tu'apule'anga mei he tukuhau ngae'aki 'i he mahina 'e ono hili 'a e hoko 'a e me'a fakafokifaa, 'o kau ai e ngaahi koloa vala pe me'akai 'oku hū mai mei tu'apule'anga 'e ha tokotaha na'e uesia mei ha me'a fakafokifaa 'i he'ene haa 'i he Lao ki he Pule'i 'o e Me'a Fakafokifaa 2007, fakataha mo hono 'osi fakapaasi 'e he Pule 'o e 'Ofisi Fakafonua ki he Pule'i 'o e Me'a Fakafokifaa pea mo e Pule 'o e Potungaue Tānaki Pa'anga Hū mai mo e Kasitomu.
 - Ko hono faka'ataa ha ngaahi koloa hū mai mei tu'apule'anga mei he tukuhau ngae'aki 'i he ta'u 'e ua hili 'a e hoko 'a e me'a fakafokifaa, 'o kau ai e ngaahi me'angae, naunau langa, naunau fale, me'alele, vaka tahi pe ko ha ngaahi misini 'oku humai mei tu'apule'anga 'e ha tokotaha pe ko ha pisinisi na'e uesia 'i he fakatamaki fakaenatula 'o fakatatau 'i he'ene haa 'i he Lao ki he Pule'i 'o e Me'a Fakafokifaa 2007, fakataha mo hono 'osi fakapaasi 'e he Pule 'o e 'Ofisi Fakafonua ki he Pule'i 'o e Me'a Fakafokifaa pea mo e Pule 'o e Potungaue Tānaki Pa'anga Hū mai mo e Kasitomu.
- Totongi fe'ave'aki pa'anga ki/mei tu'apule'anga
 - 'Oku 'i ai e fokotu'utu'u ke to e hokohoko atu pe 'a hono ngae'aki 'o e totongi fe'ave'aki pa'anga ki/mei tu'apule'anga
- Ngaahi fakalelei kehe ki he Pa'anga Hū mai

'Oku 'i ai foki e ngaahi fakalelei kehe ki he Pa'anga Hū mai 'oku lolotonga fakahoko, 'o kau ai hono toe fakamāloha e ngaahi founa tanaki 'o e ngaahi mo'ua. Tanaki atu ki ai, 'oku 'i ai e palani ke fokotu'u 'i he 2018/19 ha ngaahi misini, ko e tokoni 'a e Pule'anga Siaina, 'o fakataumu'a ki hono sivi'i mo vakai'i e ngaahi koniteina mo e ngaahi uta koloa humai mei tu'apule'anga, 'a ia 'oku tu'uta 'i he Uafu Kuini Salote, ke fakapapau'i 'oku malu mo taau. Ko e ngaahi me'angae ni te ne lava to e tokonia 'a e Potungaue Tānaki Pa'anga Hū mai mo e Kasitomu ke ne malava 'o vakai'i vave ange ha ngaahi uta 'oku mahalo'i ke 'i ai ha ngaahi koloa 'oku 'ikai ngofua ke hū mai mei tu'apule'anga. 'Ikai ngata ai, 'e malava foki ke tokoni 'eni ki hono to e mapule'i lelei ange, mo hono to e fakamāloha 'a e founa muimui ki he ngaahi tu'utu'uni ngae'aki mo fakalao 'a e Kasitomu. 'I he taimi tatau, 'oku lolotonga fakahoko 'e he potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua ki hono fakangaue'i ha tokotaha teknikale mo mataotao ke tokoni ki hono to e vakai'i e ngaahi totongi ngae'aki 'a e Pule'anga.

Patiseti 'a e Pule'anga 'i he ngaahi Poutuliki 'o e TSDFII

Ko e Patiseti 'a e Pule'anga ki he 2017/18-2018/19 'o Fakakulupu 'o Fakatatau ki he Ngaahi Poutuliki Lalahi 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalakalaka 'o Tonga hono II pea mo e Ola 'o e Ngaahi Fokotu'utu'u Fakangaue'anga (T\$M)

Ngaahi Poutuliki 'o e TSDF II	'Esitimet 2017/18	'Esitimet Liliu 2017/18	'Esitimet 2018/19
Ngaahi Ngau'e'anga Faka'ekonomika	73.8	68.5	81.7
1.1 Lelei ange pea loloto ange 'a hono pukepuke e pule'l 'o e tu'unga faka'ekonomika pea mo e ngaahi maketi fakapa'anga	46.2	42.6	57.0
1.2 Vaofi ange 'a e takaua 'a e Pule'anga mo e Sekitoa Taautaha ke tupulekina 'a e tupu faka'ekonomika	6.0	5.7	6.6
1.3 Lelei ange 'a e 'atakai fakahoko pisinisi	11.2	10.1	6.8
1.4 Lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'a e ngaahi kautaha 'a e Pule'anga	1.2	1.1	1.3
1.5 Lelei ange hono a'usia 'o e fakatau'aki fakavaha'apule'anga, ngau'e mo e 'inivesi mei muli	9.1	9.0	10.1
Ngaahi Ngau'e'anga Fakasosiale	129.6	124.2	138.3
2.1 Fakalakalaka 'a e fengaue'aki mo e fepoupouaki 'a e ngaahi kautaha 'ikai fakapule'anga mo e ngaahi kulupu fakakolo	5.1	4.9	5.4
2.2 Ngau'e vaofi ange 'a e pule'anga, ngaahi siasi mo e ngaahi hoa ngau'e kehe ki he fakalakalaka 'a e ngaahi komiuniti	1.9	1.7	1.9
2.3 Fakotu'utu'u e ngaahi ngau'e mo e polokalama faka-sosiale mo e 'ulungaanga fakafonua totonu mo e fonua	5.2	5.2	5.2
2.4 Fakalakalaka 'a e ako mo e ako ngau'e ke hakeaki'l e tu'unga fakaako	51.4	47.5	56.6
2.5 Fakalakalaka 'a e tokanga'l e mo'ui mo e founa fakahoko fatongia ke a'usia 'e he kakai 'a e mo'ui lelei	33.4	33.4	35.5
2.6 Fakahoko e ngaahi founa ngau'e 'oku fakamamafa ki he ngaahi mahaki pipihi mo e 'ikai pipihi	9.0	8.5	9.8
2.7 To e lelei ange hono tokanga'ai mo poupou'i e kau faingata'a'ia fakaesino	14.3	12.3	13.2
2.8 Fakalakalaka 'a e fengaue'aki mo e kakai Tonga 'I muli	9.2	10.8	10.9

Ngaue'anga Fakapolitikale	77.7	73.1	95.4
3.1 Lahi ange lava me'a, 'aonga, ma'ama'a, faitotonu, 'ata ki tu'a mo tokonia 'a e ngaahi fakahoko fatongia 'o fakatefito 'l he ngaahi taumu'a mahu'inga taha	34.5	28.6	50.7
3.2 Fakalelei'l e lao mo e maaau pea ko e malu mo e hao fakalotofale 'oku taau pea fe'unga hono fakahoko	20.5	19.1	21.2
3.3 Ko 'ene mahino ange koia 'a e tu'unga 'o e fengaue'aki pea mo e kakai fakalukufua, pea 'e malava leva ke lelei 'a hono vahevahé 'o e ngaahi fatongia 'o e Pule'anga	1.3	1.2	1.5
3.4 Ke fakaeonopooni pea mo e fe'unga 'a e Konisitutone, pea ko e ngaahi Lao ke ho'ata mei ai 'oku nau muimui ofi ki he tu'unga fakamamani lahi 'o e ngaue fakatemokalati	4.6	5.4	4.9
3.5 Fakalelei'l 'a e ngaahi va fengaue'aki pea mo e ngaue fakataha 'l he Fakataha Tokoni 'a Ene 'Afio, Pule'anga, Fale Alea pea mo e Fakamaau'anga	3.1	2.8	3.7
3.6 Lelei ange 'a e fengaue'aki mo e ngaahi fonua tokoni ki he fakalakalaka ke fakapapau'i ko 'enau polokalama ngaue 'oku muimui ofi pe 'l he 'asenita ngaue 'a e Pule'anga	0.5	0.4	0.6
3.7 Fakalelei'l 'a e va fekau'aki fakapolitikale, fakataumalu'l fonua 'o 'ikai ngata pe 'l he Pasifik kae pehe pe foki mo e fakamamani lahi	13.1	15.7	12.8
Ngaahi Ngaue'anga Lalahi mo e Tekinolosia	53.9	29.3	40.3
4.1 Ke falala'anga, malu, pea ma'ama'a ange 'a hono a'usia 'a e ngaahi faingamalie ki he ma'u'anga ivi	1.1	1.0	1.2
4.2 Ke falala'anga, malu, pea ma'ama'a ange 'a hono a'usia 'a e ngaahi faingamalie 'l he fefononga'aki	17.3	15.2	12.1
4.3 Ke falala'anga, malu, pea ma'ama'a ange 'a hono a'usia 'a e ngaahi faingamalie ki he fakamatala mo e fetu'utaki fakatekinolosia, 'o ngaue'aki 'l he founiga'ilo fo'ou	1.0	0.8	1.2
4.4 Ke falala'anga ange, malu pea ma'ama'a 'a hono a'usia e ngaahi faingamalie 'o e langa pea mo e ngaahi fa'unga kehe	30.3	8.4	20.2
4.5 Ke fakalakalaka ange 'a hono ngaue'aki 'o e fakatotolo mo e fakalakalaka 'o fakamamafa ki he ngaahi fiema'u mahu'inga taha	3.9	3.7	5.3
4.6 Ke falala'anga ange, malu, ma'ama'a ange hono a'usia 'a e ma'u'anga vai mo hono pule'l pea mo e ngaahi ngaue ki he ma'	0.3	0.2	0.3
Ngaahi Ngaue'anga ki he Koloa Fakaenatula mo e 'Atakai	9.5	8.8	10.3
5.1 Fakalelei'l 'a e palani mo hono pule'l 'o e kelekele pea pehe ki he ngaahi feitu'u fakapule'anga	2.7	2.4	2.6
5.2 Fakalelei'l hono ngaue'aki 'a e koloa fakaenatula ke tolonga 'a hono ngaahi lelei	1.6	1.5	1.9
5.3 Ke to e ma'a ange 'a e 'atakai pea mo e fakalelei ki hono to e ngaue'aki 'a e veve	0.8	0.8	0.9
5.4 Fakalelei'l 'a e ngaahi ngaue kae lava ke matu'uaki 'a e nunu'a mo e fakatamaki 'o e feliuliuki 'o e 'ea	4.4	4.2	4.9
FAKAKATOA	344.4	303.9	366.0

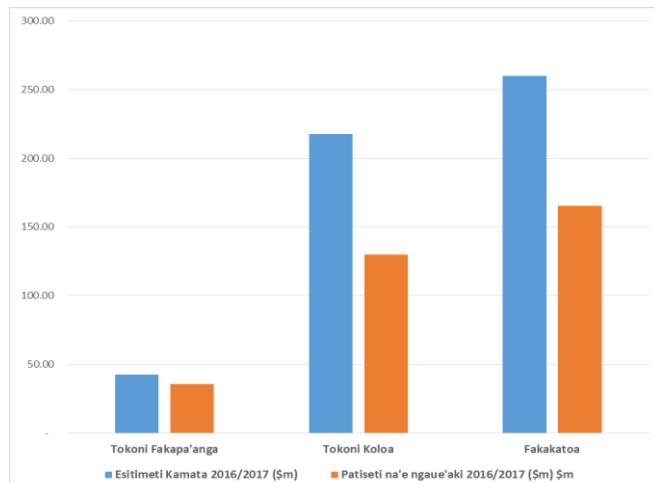
5.2 Ko e Patiseti Fakalakalaka 'a e Pule'anga Tonga

Ola 'o e Patiseti Fakalakalaka 2016/17

Na'e fakafuofua ko e Patiseti Fakalakalaka ki he 2016/17 na'e \$259.8 miliona, 'a ia ko e \$42.4 miliona pe peseti 'e 16 ko e fakafuofua ia ki he Pa'anga ne Hu hangatonu mai ki he Pule'anga 'o fou mai 'i he Falepa'anga pe koia 'oku ui ko e Tokoni Pa'anga hangē koia 'oku ngae'aki atu 'i he ngaahi tepile 'i he konga ko 'eni. 'I he faka'osinga 'o e Ta'u Fakapa'anga 2016/17, na'e fe'unga mo e \$35.6 miliona fakakatoa na'e fakamoleki. 'I he \$259.8 miliona, na'e fakafuofua ko e \$217.4 miliona pe peseti 'e 84 ai ko e fakafuofua ia ki he ngaahi tokoni koloa'. 'I he'ene a'u ki he 'aho 30 'o Sune 2017, na'e fe'unga mo e \$129.7 miliona fakakatoa na'e fakamoleki. 'I hono fakalukufua', ko e peseti 'e 64.4 na'e malava ke fakahoko 'i he ngaahi taumu'a ngae'na'e 'i he patiseti langa fakalakalaka ki he ta'u 2016/17.

Ngaahi Tokoni	Fakaangaanga 2016/2017	'Esitimeti Kamata 2017/2018	'Esitimeti Liliu 2017/2018	'Esitimeti 2018/2019	Fakafuofua 2019/2020	Fakafuofua 2020/2021
	\$m	\$m	\$m	\$m	\$m	\$m
Tokoni Fakapa'anga	35.64	37.89	28.38	110.78	75.07	63.11
Tokoni Koloa	129.68	213.36	135.96	182.53	228.37	159.46
Fakakatoa	165.32	251.25	164.34	293.32	303.44	222.57

Ko e ngaahi 'uhinga lalahi ki he tonounou 'i he patiseti fakafuofua 'i he kamata' mo e fakamole totonu 'i he faka'osinga 'a e Ta'u Fakapa'anga 2016/17, 'a ia ko e tuai 'a e ngae'ki he ngaahi poloseki lolotonga' tupu mei he 'ikai ma'u ha taukei fe'unga 'e he Kau Ngaue 'a e Ngaahi Potungaue 'oku nau fakalele 'a e poloseki, pehe foki ki he 'ikai to e mahino ange ki he Kau Ngaue 'a e founiga ngae' 'a e Pule'anga' mo e ngaahi Hoa Ngaue' pea pehe foki ki he 'ikai ha palani lelei 'i hono teuteu'i 'o e poloseki' mei he kamata'anga'. Kuo 'osi fakatokanga'i e ngaahi matavaivai ko 'eni' pea 'oku palani 'a e Potungaue Pa'anga ke fakahoko ha ako ki he Kau Ngaue 'a e ngaahi Potungaue' 'o fakataumu'a ke to e lelei ange 'a hono ngae' 'o e ngaahi poloseki. 'Oku kaunga lahi 'a e ngaahi poloseki te'eki fakapapau'i hano tokoni fakapa'anga' ki he 'uhinga 'o e tonounou ko 'eni. 'I he Ta'u Fakapa'anga 2016/17, ne 'i ai 'a e ngaahi poloseki 'e 61 ne te'eki fakapapau'i hano fakapa'anga mei he ngaahi Hoa Ngaue' 'a ia ne malava ke 'i ai e fakafuofua he'ikai ma'u mai hano pa'anga pea 'ikai ke lava 'o fakalele.



'I he hili hono ma'u 'o e ngofua 'i he ta'u 2013 ke fakalele 'e Tonga 'a e Sipoti 'a e Pasifiki 'i he 2019, na'e hoko leva ia ko e taumu'a ngae' tu'u ki mu'a 'a e Pule'anga pea na'e poupoua 'e he ngaahi Hoa Ngaue Tokoni'. 'I he hili ange hono kaniseli 'i Me 2017, na'e liliu ai 'a e ngaahi taumu'a ngae' 'a e Pule'anga pea na'e pau ai ke liliu mo e ngaahi taumu'a tokoni 'a e ngaahi Hoa Ngaue.

Tu'unga 'o e Patiseti Tokoni ki he Fakalakalaka 'i he 2017/18

Na'e fakafuofua ke 'i he \$251.3 miliona 'a e Patiseti ki he 2017/18, 'a ia ko e \$37.9 miliona pe ko e peseti 'e 15 ai na'e fakafuofua 'e hu hangatonu mai ki he Pule'anga 'o fou mai 'i he falepa'anga 'a ia ko e Tokoni Pa'anga ia pea ko e \$213.4 miliona pe peseti 'e 85 ko e Tokoni Koloa mo e sevesi. 'I he faka'osinga 'o e Ta'u Fakapa'anga 2017/18, ne fakafuofua ki he \$28.4 miliona 'o e pa'anga tokoni pea mo e \$136 miliona

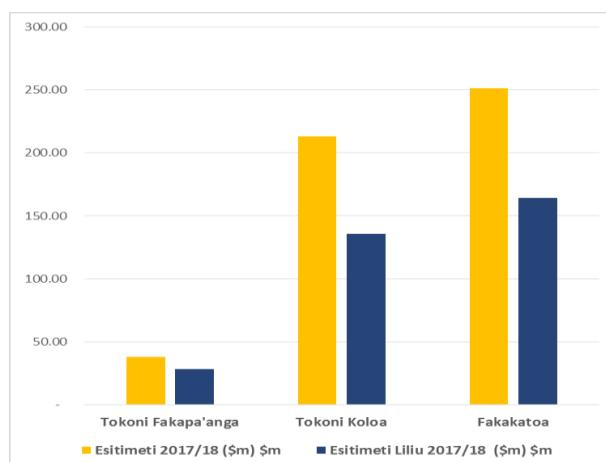
'o e tokoni koloa mo e ngaue ne fakamoleki. 'Oku hā mai hen'i ko hono fakalukufua, ko e peseti 'e 64 na'e malava ke fakahoko 'i he ngaahi Taumu'a Ngaue na'e 'i he Patiseti Langi Fakalakalaka ki he Ta'u 2017/18.

Hange ko ia ne hoko 'i he Ta'u Fakapa'anga kuo'osi, ko e ngaahi poloseki 'e 80 ne te'eki fakapapau'i hano fakapa'anga mei he Ngaahi Hoa Ngaue, 'a ia na'e hoko ia ke fu'u ma'olunga ai 'a e fakafuofua ki he patiseti.

Hiliange 'a e Saikolone Faka-Talopiki ko Gita, ne pau ke fakahoko hano liliu 'o e ngaahi taumu'a ngaue' ka na'e fakatefito 'eni ki he ngaahi taumu'a ngaue fakapa'anga mei he Pa'anga Hu mai fakalotofonua ka na'e 'ikai ke fu'u uesia hen'i 'a e patiseti fakalakalaka tukukehe ange 'a e konga 'o e ngaahi poloseki ne to e ofe'i 'ene ngaahi fakataumu'a ke kau ai 'a e fakaakeake. Fakatātā'aki 'a e Poloseki ki he mateuteu ki ha ngaahi fakatamaki 'a e Pasifiki 'a ia 'oku fakapa'anga mei he Pangike 'a Mamani ne liliu 'a e konga 'e taha ko e konga ki he talifaki ki ha ngaahi fakatamaki fakatupake, 'a ia na'e fe'unga mo e pa'anga 'Amelika 'e \$0.5 miliona ke tokoni ki he ngaahi langalanga hake 'o e ngaahi maumau ne fakahoko 'e he matangi.

Patiseti 'o e Ngaahi Tokoni mei Muli 2018/19 - 2020/21

'Oku fakafuofua ke 'i he \$293.3 miliona 'a e patiseti langa fakalakalaka ki he 2018/19 'a ia 'oku 'i ai 'a e \$110.8 miliona ko e Tokoni Pa'anga pea \$182.5 miliona ko e Tokoni Koloa. Ki mu'a pea hoko 'a e Saikolone Faka-Talopiki ko Gita, ne fakafuofua ke 'i he \$233.8 miliona 'a e Patiseti Langi Fakalakalaka, 'a ia ko e hiki hake ko eni 'a e patiseti' 'oku makatu'unga ia 'i he Ngaahi Tokoni mei he Ngaahi Hoa Ngaue' ki hono langa hake 'a e ngaahi maumau ne fakahoko 'e he matangi.



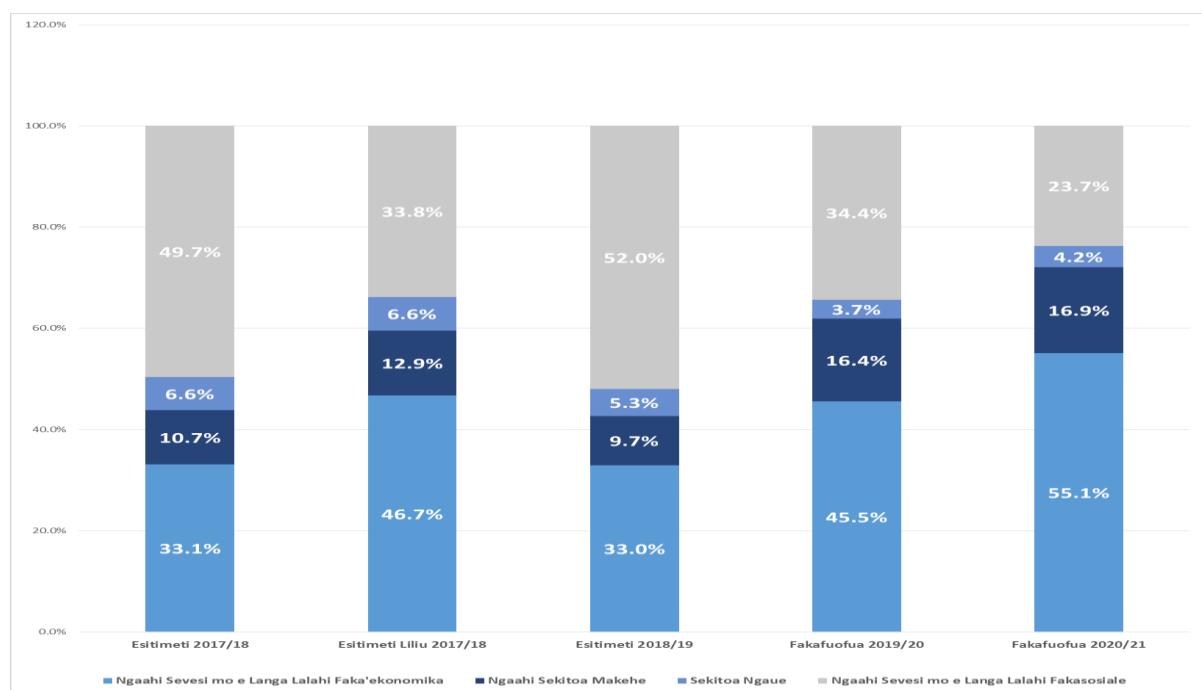
	Fakaangaanga 2016/2017	'Esitimet Kamata 2017/2018	'Esitimet Liliu 2017/2018	'Esitimet 2018/2019	Fakafuofua 2019/2020	Fakafuofua 2020/2021
	\$m	\$m	\$m	\$m	\$m	\$m
Tokoni Fakapa'anga	35.64	37.89	28.38	65.00	54.97	53.01
TC Gita - Fiema'u Vivili	-	-	-	13.00	-	-
TC Gita - Fakaakeake	-	-	-	32.78	20.10	10.10
Katoa Tokoni Fakapa'anga	-	-	-	110.78	75.07	63.11
Tokoni Koloa	129.68	213.36	135.96	168.75	214.59	155.68
TC Gita	-	-	-	13.78	13.78	3.78
Katoa Tokoni Koloa	-	-	-	182.53	228.37	159.46
Fakakatoa	165.32	251.25	164.34	293.31	303.44	222.57

'I he hili ange 'a e Saikole Faka-Talopiki ko Gita, 'oku fakafuofua ki he \$107.3 miliona 'a e lahi 'o e Tokoni Pa'anga mei he Ngaahi Hoa Ngaue' 'o fakapatonu ki he langalanga hake 'o e ngaahi maumau mei he matangi' 'a ia 'oku fakafuofua ke \$59.5 miliona 'i he 2018/19, \$33.9 miliona 'i he 2019/20, pea \$13.9 miliona 'i he 2020/21. 'Oku malava pe ke liliu 'a e ngaahi fika ko eni 'i ha hiliange hano aofangatuku 'a e lipooti ki he maumau ne hoko 'a ia 'oku fakafuofua ki he kamata'anga 'o Me 2018 pea mo kakato mo e ngaahi alea pea faka'ataa 'e he Ngaahi Hoa Ngaue. Makatu'unga 'i he te'eki ke ma'u mai 'a e konga lahi 'o e ngaahi pa'anga tokoni ko'eni, 'oku kei tuku pe 'a e Pa'anga'ni 'i he patiseti 'a e Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua' kae 'oleva kuo maa mo aofangatuku hono ngaahi fokotu'utu'u. Pea 'e malava ke toki vahevahé atu 'eni ki he ngaahi potungaue'.

Kuo fokotu'u ha tu'utu'uni ngaue 'o kamata 'i he 2018/19 ke to'o 'a e ngaahi poloseki ne te'eki fakapapau'i mai hano fakapa'anga mei he Ngaahi Hoa Ngaue, 'aia 'oku fakafuofua ki he \$10.6 miliona ki he 2018/19. 'E malava hen'i ke ne uesia 'a e fakafuofua ne fakahoko'.

Vahevahe 'o e Pa'anga Tokoni (Peseti) fakatatau ki he Fakakalakalasi 'o e Ngaahi Kulupu Fakalakalaka

Fakatatau ki he Kautaha 'oku'ne tokanga'i 'a e Ngaahi Ngāue Faka'ekonomika mo e Ngaahi Ngāue fakalakalaka 'o e Ngaahi Fonua Fakavaha'apule'anga (OECD) pea mo e fakakalakalasi 'o e Ngaahi Kulupu fakalakalaka (DAC), na'e hiki hake a e Ngaahi Ngāue Langa Lalahi ki he nofo fakasosiale pea mo e sevesi mei he peseti 'e 49 'i he 2017/18 ki he peseti 'e 52 'i he 2018/19. 'A ia 'oku ne ho'ata ai 'a e ngaahi ngāue ke fakafoki ai 'a e tu'unga 'o e Ngaahi Langa 'o e Ngaahi 'Apiako, ngaahi 'apinofo'anga pea mo e ngaahi Ngāue'anga na'e uesia mei he Saikolone Faka-Talopiki ko Gita 'i he kamata'anga 'o e Ta'u, ki ha toe tu'unga 'o e langa ke leleiange ke ne matu'u'aki ha fakatamaki 'e toe hoko 'i he kaha'u.



'Oku fe'unga mo e \$118.78 miliona 'a e Ngaahi Ngāue Lalahi ki he Fakalakalaka Faka'ekonomika pea mo hono ngaahi sevesi pea 'oku kei hoko aipe ko e makatu'unga 'o hono fakatupulaki 'o e 'ekonomika, tu'umalie 'o e kakai' pea mo hono paotoloaki 'o e ngaahi ngāue fakalakalaka' 'a ia oku kau ai 'a e ngaahi ngāue ki he fakalelei'i 'o e Ma'u'anga Ivi 'oe Fonua (\$64.9 miliona), ngaahi fakalelei ki he fefononga'aki (\$40.7 miliona), ngaahi fakalelei ki he tu'unga 'o e fetu'utaki (\$13.2 miliona) pea mo e ngaahi ngāue fakatupulaki 'o e ngaahi pisinisi. 'I he tu'unga 'o e maumau na'e fakahoko 'e he Saikolone Faka-Talopiki ko Gita ki he tu'u'anga 'o e ngaahi Ma'u'anga ivi Faka'uhila, na'e iiki pe 'a e ngaahi maumau ki he fa'unga 'o e ma'unga ivi, 'a ia na'e fe'unga mo e \$615,000 hono fakamole. Na'e vave 'a hono ngaahi 'o e senoleita tisolo 'a e Kautaha 'Uhila mo e fakafoki 'a e Ma'u'anga ivi Uhila ki he nomolo 'o e sevesi hili 'a e to mai 'a Gita. Na'e tali ke fakahoko 'e he Poloseki ki he ngaahi ngāue fakalakalaka ki he Netiueka 'i Nuku'alofa (NNUP) 'a ia na'e 'o hake ai ke tokanga'i 'a e ngaahi koloa Ma'u'anga ivi Faka'uhila ke ne matatali 'a e ngaahi fakatu'utamaki e hoko 'i Tongatapu. Ko e taumu'a', ke ma'u ha peseti 'e 50 ki he 2020, 'a hono malava ke holoki 'o e ngaahi ma'unga ivi lolo fakalotofonua. Ko e ngaahi ngāue 'oku hanga atu ki ai, ko hono teke 'o e sekitoa'hi ke a'u 'a e Taumu'a ne ha atu. Ngaahi tu'utu'uni ngāue 'oku kau ai 'a e fealealea'aki ki hono faka'ai'ai 'a hono fakapotopoto'i hono ngāue'aki 'o e ivi 'o e 'uhila, poupou'i 'o e ma'u'anga ivi mei he Havili, ma'u'anga ivi mei he la'a mo hono tanaki, vakai'i 'o e lao ki he ma'u'anga ivi, vakai'i 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he ngaahi maama 'oku si'si'i 'a hono ivi' pea mo hono poupou'i 'o e ma'u'anga ivi mei he lolo.

Ko e ngaahi ngaue 'oku felave'i mo e ngaahi kulupu kotoa hange koe 'atakai pea mo e kulupu 'o e fakatupu koloa mo e me'akai, 'oku fe'unga mo e \$40.5 miliona 'a ia ko e peseti 'eni 'e 15 'o e ngaahi tokoni ki he 2018/2019. Ko e Kulupu Ngaue 'oku kau ai 'a e Ngoue ko e \$10.0 miliona mo e Toutai ko e \$4.5 miliona 'a ia 'e hokohoko 'a hono paotoloaki 'o e ngaahi ngaue ki hono teke 'o e Palani Fakafonua 'a e Ngoue mo e Toutai (TAFSP) ki he fakatupulaki 'o ha ngaahi me'akai oku fakatupu mo'ui lelei, holoki tu'unga mo'ui masivesiva 'o e kakai, pea mo hono fakalahi ki he GDP. 'Oku fe'unga mo e \$25.96 miliona 'oku hu'u ia ki he ngaahi poloseki fekau'aki mo e feliuli'u'aki 'o e Ea 'a ia 'oku kau ai 'a e Poleseki 'a e Pangike Fakalakalaka 'a 'Esia ko e \$6.8 miliona, Poloseki 'a e Pule'anga Fakatahataha ki he ngaahi ngaue feliuli'u'aki 'o e 'ea 'oku vakai'i ki he ngaahi palani fakafonua ko e \$0.1 miliona, Poloseki 'a e Pule'anga Amelika ko e tokoni ki he mateuteu 'o e Fonua, Poloseki 'a e Pangike 'a Mamani ki he Fosoa ko e \$2 miliona, Poloseki 'a e Pule'anga Fakatahataha ki he ngaahi fosoa \$1m, Poloseki ki hono matu'uaki 'o e feliuliuki 'o e Ea ki he Pasifiki ko e \$11.0 miliona, Ngaahi tokoni 'o e Kautaha SPC ki he ngaahi ako fakalele ke teuteu'i 'o e kakai ki he ngaahi me'a ke fai 'o ka panaki mai ha fakatamaki ko e \$1 miliona, Tokoni mei he Kautaha 'Atakai 'i he Pasifiki ko e \$0.5 miliona, pea moe ngaahi poloseki iiki pe fekau'aki mo e feliuliuki 'oe ea ko e \$2.56 miliona, 'a ia 'oku poupou lahi ki he ngaahi taumu'a ngaue 'a e pule'anga' ke fakalelei'i 'a e ngaahi me'a ngaue ki hono teuteu'i ke matatali 'o e feliuliuki 'o e 'Ea, pea hoko atu ki hono malava ke tali 'o e ngaahi faingata'a' pea mo e fakaakeake 'o e ngaahi kolo hili ha fakatamaki, langa hake 'i ha fengaue'aki fakataha mo ma'opo'opo 'a e Pule'anga, ngaahi Kautaha taautaha, Ngaahi Kautaha Pisinisi pea mo e ngaahi koloa, ke toe lelei ange hono talia 'oe feliuliuki 'o e 'Ea.

Ngaahi Fakamole mei he Polokalama 'oku Fakapa'anga 'e he Ngāue Tokoni Fakalakalaka.

Ngaahi Hoa Tokoni Fakalakalaka	Fakaangaanga 2016/2017 (\$m)	'Esitimetu Kamata 2017/18 (\$m)	'Esitimetu Liliu 2017/18 (\$m)	'Esitimetu 2018/19 (\$m)	Fakafuofua 2019/20 (\$m)	Fakafuofua 2020/21 (\$m)
Pangike Fakalakalaka 'o 'Esia	28.41	48.00	30.34	53.62	62.72	60.48
Kosilio 'o e Ngaahi Va'a Fakavahefonua 'o e Pasifik	4.53	11.51	7.92	3.01	0.43	0.43
Pule'anga Fakatahataha 'o 'ulope	1.14	2.09	2.01	7.31	0.61	0.21
Pule'anga 'Aositelelia	23.74	25.76	17.96	22.72	19.28	11.12
Pule'anga Siapani	35.62	30.50	32.72	42.70	43.70	17.70
Pule'anga Nu'usila	19.47	16.01	24.28	28.48	19.29	19.79
Tokoni 'oku fakataha ai 'a 'Aositelelia mo Nu'usila	4.28	2.50	1.95	2.50	2.50	2.50
Lepapulika 'o e Kakai Siaina	21.21	55.70	2.89	29.05	40.00	24.30
Tokoni mei he Ngaahi Va'a 'o e Pule'anga Fakatahataha 'a Mamani	8.35	11.63	11.03	10.87	43.26	42.90
Pule'anga 'Amelika	0.51	1.51	1.51	1.51	1.51	0.51
Pangike 'a Mamani	14.63	31.92	28.30	75.38	67.85	40.75
Ngaahi Fonua Kehe 'oku Tokoni mai	2.71	3.40	3.36	15.83	1.70	1.54
Ngaahi ngae 'oku kei ale'a'l ha tokoni ki he Ngaahi Va'a Tokoni	0.71	10.72	0.06	0.34	0.58	0.34
Fakakatoa	165.32	251.25	164.34	293.32	303.44	222.57

'Oku kei hokohoko 'a e tafe mai ki he ngaahi Ngauae Fakalakalaka 'o e Fonua mei he'etau Ngaahi Hoa Ngauae mei Muli.

Fakatatau ki he Pangike 'a Mamani, ko 'enau tokoni ki Tonga ki he ta'u 'e tolu ka hoko IDA18:2017/18-2019/20 ko e US\$67.8 miliona 'a ia ko e ngaahi 'elia lalahi 'eni kuo vahea ke nau tokoni'i o kau ai 'a e tokoni ki he Fefononga'aki (USD\$27.8 miliona), Toutai (USD\$5 miliona), Ngaahi Tekinolosia Fakakomiputa 'a e Pule'anga (US\$5 miliona), Ngaahi Ngauae faka'ai ki he To'utupu (USD\$15.0 miliona) pea mo e tokoni'i 'o e ngaahi fiema'u 'o hono fakalele 'o e Pule'anga(USD\$15 miliona). 'I hono fakafehoanaki ki he tokoni 'a e Pangike 'a Mamani 'i he IDA17:2014/15-16/17, 'oku hiki hake 'a e tokoni mei he USD\$19.2 miliona.

'Oku pehe pe ki he Pangike 'o Esia, ko e tokoni hoko na'e kamata ia he 2018-2020, 'a ia 'e fai 'a e tokanga ki he ngaahi polokalama ki hono matu'uaki 'o e feliuliuki 'o e Ea 'i he ngaahi 'elia 'o e kolo (USD\$12 miliona), polokalama 'a e Kautaha tokonia 'o e ngaahi poloseki ki he Ma'u'ivi (USD\$6.5 miliona), poloseki ki he Hala Fakavakavaka (USD\$20 miliona), Tokoni'i 'o e Patiseti (USD\$15 miliona) pea na'e to e kau 'a e Tokoni 'a e Pangike 'Esia ke to e 'alu hake mei he USD\$44.9 miliona ki he 'avalisi 'o e USD\$60 miliona.

Ko e Tokoni mei he Pule'anga 'Aositelelia (DFAT) 'oku tataki 'aki 'a e Palani Tokoni ngaue (AIP) 2015/16-2018/19) 'a ia na'e fe'unga mo e \$60 miliona ke poupou ki he Ngaahi Tauma'u Ngaue ko e 1) Tokoni'i 'o e ngaahi fakalelei ki he Ngaahi Ngaue Faka'ekonomika, Pule lelei mo e ngaahi Sekitoa Pisinisi, 2) teke 'o e ngaahi ngaue ki hono fakalele 'o e Potungaue Mo'ui ke to e lelei ange 'a e ngaahi sevesi mo e me'angae ki hono fakahoko 'aki ki he mo'ui 'a e kakai, 3) teke 'o hono ako'i 'o e kakai ki ha ngaahi poto'i ngaue 'e malava ai ke ma'u ngaue ai 'a e kakai, pea 4) mo ha Ngaahi Polokalama fekau'aki mo hono tokangaekina 'o e fefine mo e tangata, feliuliuki 'o e 'Ea pea mo e Kau Vaivai.

Ko e tokoni mei he Pule'anga Nu'usila (MFAT) 'oku 'omi ia mei he'enau polokalama fakatahataha 2015/16 ki he 2017/18 ko e NZD\$74 miliona 'a e 'elia 'o e 1) Ma'u'anga ivi, 2) Ngaahi Fakalakalaka Faka'ekonomika, 3) Ngaahi Fakalakalaka fakaako mo e poto'i ngaue, pea mo e 4) Lao mo e Fakamaau'anga.

Ko e Pule'anga Fakatahataha 'o 'Iulope (EU) - Ko e tokoni fika 11 'a e Pule'anga Fakatahataha 'o Iulope (EDF) mei he 2014-2020 'oku fe'unga ia mo e €11.1 miliona pea ko e €10 miliona 'oku hu'u ia ki he ma'u'anga ivi fou 'i he tokoni'i 'o e patiseti' pea ko e €1.1 miliona ki he Ngaahi Ngaue fakatekinikale ki he 'Ofisi Ma'u Mafai ki he ngaahi tokoni EU pea mo e sosaieti sivile.

Ko e tokoni mei he Lipapilika 'o e Kakai Siaina (PRC) ko e ngaahi polokalama fakatekinikale pea na'e toki fefakamo'oni'aki ha aleapau fakatekinikale ko e RMB\$100 miliona. 'I he 2017, na'e ma'u ai 'a e Tokoni pehe ni ko e RMB 200 miliona pea ki he 2016 ko e RMB 150 miliona. Ko e Ngaahi Sekitoa 'oku hu'u atu ki ai 'a e tokoni' ko e Ako, Fefonoga'aki pea mo e Ngoue.

Ko e tokoni 'a Siapani ki Tonga'ni 'oku fakatefito ki he 'elia lalahi 'e 5 'a ia ko e 1) Ngaahi tokoni fakalukufua 'a ia 'oku fakahangahanga ki he langa moe fakalelei ki he ngaahi kiliniki , falemahaki, ngaahi me'angae ki he ngaahi 'apiako fakatekinikale, fakalelei'i 'o e fefononga'aki, Hala Fakavakavaka pea mo e Ngaahi naunau 2) Ko e tokoni ki he ngaahi kolo (GGP) 'a ia 'oku a'u 'a e tokoni ki he ngaahi Kautaha Tautaha, Falemahaki, Ngaahi 'apiako iiki pea mo e Ngaahi Kautaha 'ikai 'i ai ha tupu, ke tokonia 'a e ngaahi poloseki 'e 'aonga tonu ki he ngaahi kolo mo e kakai. 3) Ko e tokoni ko e NPGA 'a ia ko hono natula ke poupou'i vave ki he ngaahi Fonua Fakalakalaka 'a ee 'oku fehangahangai mo ha palopalema faka'ekonomika hange ko e lahi e tupu 'o e mo'ua(debt) pe ko e tupu lahi 'o e mo'ua ke totongi 'o e koloa ki muli, ko e tokoni ke fakalelei'i 'o e ngaahi tu'unga faka'ekonomika 'o e Fonua 4) ngaahi tokoni fakatekinikale ke fakaa'u 'aki 'a e ngaahi fiema'u.

Ko e ngaahi tokoni 'a e Pule'anga Fakatahataha ki Tonga' ne kamata ia he UNDAF 2018-2022. Ko e 'elia lalahi 'e 5 kuo faka'ilonga'i ko e ngaahi tokoni ki ai ko e (1) Ngaahi polokalama felave'i mo e feliuliuki 'o e Ea, ngaahi polokalama ke matatali 'o ha fakatamaki 'e hoko mo e ngaahi polokalama 'o e malu'i 'o e 'atakai (2) mahu'inga 'o e tokanga'i ke potupotu tatau 'a e 'inasi 'o e fefine mo tangata ki he Ngaahi Ngaue Fakalakalaka 'o e Fonua (3) ngaahi polokalama faka'ai'ai 'o e kau kotoa 'i he fakalakalaka Faka'ekonomika (4) Ngaahi polokalama ke tofuhia ai 'a e kotoa 'o e kakai 'i he ngaahi fiema'u vivili 'o e mo'ui (mo'ui, ako mo e malu fakasosiale) pea (5) koe totonus 'a e Tangata. 'A ia 'oku fe'unga fakakātoa mo e \$104.4 miliona.

Ngaahi Pa'anga Tokoni ki he Fakamole 'o e ngaahi Poloseki Faka-Potungaue

	Potungaue	Fakaangaanga 2016/2017 (\$m)	'Esitimet Kamata 2017/18 (\$m)	'Esitimet Liliu 2017/18 (\$m)	'Esitimet 2018/19 (\$m)	Fakafuofua 2019/20 (\$m)	Fakafuofua 2020/21 (\$m)
01	'Ofisi Palasi	0.45	0.28	-	-	-	-
02	Fale Alea	0.03	0.10	0.14	0.32	10.10	10.10
03	'Ofisi 'Atita Seniale	0.20	0.20	0.20	0.20	0.20	0.20
04	'Ofisi 'Ompatimeni	-	-	0.03	-	-	-
05	Potungaue Ngaahi Ngae ki Muli	0.29	-	0.27	0.10	0.10	-
06	Kau Tau 'a 'Ene 'Afio	7.98	11.96	7.66	5.95	6.05	5.05
07	'Ofisi 'o e Palemia	-	0.06	-	-	-	-
08	Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua	26.51	12.65	11.28	72.84	44.24	22.61
09	Potungaue Pa'anga Hu Mai mo e Tute	0.10	6.40	-	6.00	0.50	-
10	Potungaue ki he Ngaahi Kautaha Pisini 'a e Pule'anga	9.07	3.98	4.43	0.15	0.15	0.15
	Potungaue Komeesi Konisiuma, Fefakatau'aki, 'Ilo Fo'ou mo e Ngae 'a e Kakai	0.34	0.46	0.08	0.22	0.01	0.01
12	Potungaue Fakamaau'anga mo e Pilisone	0.69	1.31	1.90	2.32	1.65	1.65
13	'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale	0.18	0.19	0.22	0.19	0.19	0.19
14	Potungaue Polisi mo e Tamate Afi	3.74	3.86	2.27	2.90	4.90	2.90
15	Potungaue Mo'ui	11.51	16.78	13.58	12.05	9.49	8.60
16	Potungaue Ako mo e Ako Ngae	12.89	18.58	14.21	19.89	17.70	11.97
17	Potungaue Ngaahi Ngae Fakalotofonua	3.91	48.46	7.65	14.03	12.00	4.10
18	Potungaue Ngoue, Me'akai mo e Vao'akau	4.43	9.32	5.24	6.46	4.89	4.34
19	Potungaue Ngaahi Ngae Lalahi	41.43	49.23	46.35	39.45	42.23	40.83
20	Potungaue Fonua, Savea mo e Koloa Fakanatula	0.12	7.61	6.43	1.77	2.00	5.00
21	Komisoni 'o e Kau Ngaue Fakapule'anga	0.17	1.98	0.51	0.44	0.44	0.44
22	Potungaue Sitetisitika	0.50	-	0.26	0.05	-	-
23	Potungaue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki, 'Atakai, Fetu'utaki mo e Feliliuaki e 'Ea	39.57	52.92	39.61	103.52	143.22	101.21
24	Potungaue Toutai	1.21	2.83	1.83	4.47	3.38	3.23
25	Potungaue Takimamata	-	-	2.10	0.19	-	-
	Fakakatoa	165.32	251.25	164.34	293.32	303.44	222.57

'I he vahevahe fakapotungāue 'a e patiseti ki he langa fakalakalaka ki he 2018/19, ne tu'ukimu'a ai 'a e Potungāue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakanatula, 'Atakai, Fetu'utaki mo e Feliliuaki e 'Ea (MEIDECC) 'aki 'a e \$103.5 miliona, hoko atu ki ai 'a e Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua (MOFNP) ko e \$72.8 miliona, mo e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi (MOI) ko e \$39.5 miliona.

Ko e ngaahi poloseki lalahi 'i he MEIDECC 'oku kau ai 'a e ngaahi poloseki lolotonga hange ko e Poloseki ki he Ngaahi Ivi Fakanatula ki he ngaahi 'otumotu, \$21.6 miliona mo e Poloseki ki he matatali e feliliuaki e 'Ea \$6.6 miliona 'a ia 'oku fakapa'anga mei he Pangike Fakalakalaka 'a 'Esia (ADB); ko e ongo poloseki 'a Siapani ki hono fokotu'u 'o ha sisitemi fakatupu ma'u'anga ivi mei he havili \$20 miliona pea mo ha sisitemi ki he fakatokanga 'o ha fakatamaki \$19 miliona; pehe ki he poloseki lolotonga 'a e Pangike 'a Mamani Poloseki ki he mateuteu ki ha ngaahi fakatamaki 'a e Pasifiki \$11.1 miliona; pea mo e ongo poloseki 'oku teu fakahu atu ki he Kautaha ki he Feliliuaki e 'Ea 'a ia ko e poloseki ki hono malu'i e tafatafa'aki Fonua pea mo e poloseki ki he Ma'u'anga Ivi 'a Tonga mei he La'a 'a ia 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e \$4.3 miliona 'e fakamoleki 'i he Ta'u 2018/19. Ko e ngaahi poloseki kotoa ko eni, 'oku nau felave'i kotoa ki hono fakatuai'i mo ta'ota'ofi 'a e ngaahi nanunga kovi 'a e feliliuaki 'o e 'ea.

Ko e ngaahi poloseki lalahi 'i he MOFNP ki he 2018/19, ko e tokoni ki he ngaahi maumau ne fakahoko 'e he ST Gita \$46.6 miliona mo e pa'anga ki he ngaahi tokoni ki he ngaahi fiema'u vivili 'oku fu'u fiema'u ke tokoni'i 'i he hili pe 'a e matangi \$13 million, hoko atu ki ai 'a e polokalama tokoni koloa 'a Siapani ki he langa faka'ekonomika mo e fakasosiale \$2.5 miliona. Ko e ngaahi pa'anga tokoni ki he ST Gita 'oku tauhi pe 'i he MOFNP ke lava 'o mapule'i lelei pea 'e toki ngae'aki ki he ngaahi tafa'aki ne fakahoko e felotoi ki ai.

Ko e ngaahi poloseki lalahi 'i he MOI, 'oku kau ki ai 'a e ongo poloseki 'a e Pangike 'a Mamani ki he mateuteu 'o e tafa'aki ki he fefononga'aki ki he feliliuaki e 'ea \$21.6 miliona, tokoni ki he fefononga'aki 'i he 'ea \$6.6 miliona. Ko e ongo tokoni ko eni 'oku fakatefito ki he tafa'aki fefononga'aki 'o kau ai 'a e fefononga'aki 'i he 'ea, tahi, pea mo e hala pule'anga. 'Oku kau foki 'i he ngaahi poloseki lalahi 'oku 'i he Potungaue Ngaahi Ngae Lalahi, 'a e poloseki 'a e Pangike Falakalaka 'a 'Esia ko e Poloseki ki he matatali e feliliuaki e 'Ea \$5.8 milliona 'a ia ko e konga eni 'o e poloseki 'oku fakatefito ki he Ngaahi Hala ke ngae'aki 'o ka hoko ha fa'ahinga fakatamaki.

Ngaahi Fakamole mei he ngaahi tokoni fakalakalaka ki he ngaahi feitu'u

Ngaahi Poloseki Fakafonua

Fakalukufua	Fakaangaanga 2016/2017 (\$m)	'Esitimetni Kamata 2017/18 (\$m)	'Esitimetni Liliu 2017/18 (\$m)	'Esitimetni 2018/19 (\$m)	Fakafuofua 2019/20 (\$m)	Fakafuofua 2020/21 (\$m)
Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi						
Faka'ekonomika	4.00	15.96	11.79	38.06	84.91	86.30
Fefononga'aki mo e Tauhi'anga Koloa	-	13.11	4.64	21.11	32.50	37.30
Fetu'utaki	-	1.00	-	13.20	22.00	19.00
Ma'u'anga Ivi	4.00	1.85	7.15	3.75	30.41	30.00
Ngaahi Sekitoa Makehe	5.69	13.52	11.73	16.09	6.00	-
Tokoni ki he ngaahi sekitoa Kehe	5.69	13.52	11.73	16.09	6.00	-
Sekitoa Ngae	3.94	3.24	2.97	7.49	5.40	5.40
Ngaahi Ngae (Ngoue)	2.96	2.60	2.43	4.20	2.50	2.50
Ngaahi Ngae (Totuai)	0.33	0.38	0.36	3.29	2.90	2.90
Ngaahi Ngae (Takimamata)	0.64	0.26	0.19	-	-	-
Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fakasosiale	16.46	19.81	17.49	79.43	53.21	29.26
Pule'anga mo e Sosaieti Sivile	4.92	3.70	7.46	62.16	35.58	15.08
Ngaahi sevesi mo e langa lalahi fakasosiale makehe	0.30	0.09	0.20	0.11	0.11	0.11
Ngaahi sevesi mo e langa fakasosiale (Ako)	8.74	12.60	7.87	14.24	14.00	10.55
Ngaahi sevesi mo e langa fakasosiale (Mo'ui)	2.50	3.42	1.96	2.92	3.52	3.52
Fakakatoa	30.09	52.52	43.98	141.07	149.51	120.96

Ko e ngaahi poloseki 'oku 'i he polokalama **fakafonua** 'oku kaunga kotoa ia ki he ngaahi sekitoa', pea ko ia ai ko hono ola' 'oku 'inasi kotoa ai 'a e Fonua 'a ia ko e peseti 'e 50 'o e ngaahi poloseki kotoa fakafeitu'u ki he 2018/2019 'o fakafehoanaki ki he peseti 'e 21 'i he 2017/18. Ko e fakalahi 'o e ngaahi polokalama fakafonua 'oku hulu'i mai 'a e mahu'inga 'o e felalave'i 'o e ngaahi sekitoa 'i he fakalakalaka. 'Oku fe'unga mo e peseti 'e 50 'o e ngaahi poloseki fakafonua 'oku kau ki he ngaahi langa lalahi 'o e fakasosiale ko e \$79.4 miliona 'a ia 'i loto ai' ko e sekitoa ki he Pule'anga mo e Kautaha Tautaha 'oku ha ai 'a e \$62.2 miliona 'a ia 'oku felave'i mo e ngaahi polokalama langa hake 'o e ako ko e \$14.2 miliona pea mo e mo'ui 'a e kakai ko e \$2.9 miliona pea ko e ngaahi ngae fakasosiale kehe ko e \$0.1 miliona. Ko e ngaahi poloseki felave'i mo e langa lalahi faka'ekonomika' 'oku peseti ia 'e 27 fakalukufua 'a ia 'oku kau ai 'a e ngaahi poloseki ki he fefononga'aki ko e \$21.1 miliona, fetu'utaki ko e \$13.2 miliona pea mo e ma'u'anga ivi ko e \$3.8 miliona. Ko e ngaahi sekitoa kehe 'oku ne to'o 'e ia 'a e peseti 'e 11 'o e fakalukufua 'o e ngaahi poloseki fakafonua pea ko e fakatupu koloa mo e ngoue oku peseti ia 'e 6.

Ngaahi Poloseki 'i Tongatapu

Tongatapu	Fakaangaanga 2016/2017 (\$m)	'Esitimet Kamata 2017/18 (\$m)	'Esitimet Liliu 2017/18 (\$m)	'Esitimet 2018/19 (\$m)	Fakafuofua 2019/20 (\$m)	Fakafuofua 2020/21 (\$m)
Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi						
Faka'ekonomika	41.40	42.95	47.11	51.22	43.03	17.03
Fefononga'aki mo e Tauhi'anga Koloa	40.14	41.59	46.30	10.87	3.03	3.03
Fetu'utaki	0.76	0.60	0.79	-	-	-
Ma'u'anga Ivi	0.50	0.50	0.02	40.35	40.00	14.00
Pisini'i mo e ngaahi sevesi kehe	-	0.26	-	-	-	-
Ngaahi Sekitoa Makehe	4.79	11.08	8.04	9.75	11.20	11.20
Malu'l Atakai Fakalukufua	0.06	0.04	-	-	-	-
Tokoni ki he ngaahi sekitoa Kehe	4.73	11.04	8.04	9.75	11.20	11.20
Sekitoa Ngae	4.24	11.94	7.15	7.04	4.88	4.17
Ngaahi Ngae (Ngoue)	3.31	7.60	5.69	5.86	4.16	3.84
Ngaahi Ngae (Toutai)	0.86	2.28	1.46	1.18	0.72	0.33
Ngaahi Ngae (Takimamata)	0.07	2.06	-	-	-	-
Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fakasosiale	58.01	97.00	37.14	50.09	52.09	36.28
Pule'anga mo e Sosaieti Sivile	35.48	27.93	16.79	22.40	30.88	26.85
Ngaahi sevesi mo e langa lalahi fakasosiale makehe	9.86	56.65	6.65	16.95	11.52	2.91
Ngaahi sevesi mo e langa fakasosiale (Ako)	4.16	6.05	6.37	5.72	3.72	1.44
Ngaahi sevesi mo e langa fakasosiale (Mo'ui)	8.51	6.36	7.33	5.02	5.98	5.08
Fakakatoa	108.44	162.96	99.44	118.10	111.20	68.68

Ko e vahevake ki **Tongatapu**, 'a ia 'oku ha atu 'i he tepile 'i olunga, ko e fakalukufa 'o e mahu'inga 'o e ngaahi poloseki ko e \$118.1 miliona 'a ia ko e peseti ia 'e 40 'o e fakalukufua 'o e patiseti ki he 2018/19. Ko e holo mei he peseti 'e 60 'i he 2017/18 makatu'unga mei he konga lahi 'o e ngaahi poloseki langa lalahi kuo a'u ki he konga faka'osi 'o e ngaahi poloseki pea kakato ki he ta'u fakapa'anga ko 'eni (Langa 'o e Uafu fakalotofonua, fokotu'u 'o e ngaahi sola ki he ngaahi kolo ki 'uta pea mo e ngaahi polokalama ke matatali 'a e feliusiuaki 'o e 'ea). 'I he 2018/19, ko e fakataha'i 'a e ngaahi poloseki langa lalahi 'o e faka'ekonomika mo e fakasosiale 'oku fe'unga ia mo e peseti 'e 85 'o e ngaahi poloseki 'i Tongatapu, ko e toenga' 'oku tokoni ia ki he sekitoa ngoue mo e 'atakai. 'I he'ene pehe, 'oku fakamamafa 'a e tokoni ki hono fakalelei'i mo e fakalahi 'o e ngaahi fiema'u 'o e sekitoa ma'u'anga ivi 'a ia 'oku vahe 'a e \$40.4 miliona ki he 2018/29. Ko e fakatefito 'eni mei he fengae'aki 'a e MFAT pea mo e Pangike Fakalakalaka 'o 'Esia 'i he poloseki ko e langa hake netiueka 'a Nuku'alofa, 'I ai mo e ongo poloseki lalahi 'a ia ko e tokoni 'a e JICA ki hono fokotu'u 'o e ngaahi me'a ngae fakaonopooni ki hono tala 'o e matangi, pea mo hono fokotu'u 'o e ma'u'anga ivi mei he havili pea mo hono fakalelei'i 'o e ngaahi netiueka 'o e kolo. 'Oku kau foki hen i moe fakamamafa 'o e ngaahi poloseki fakaakeake 'a ia 'oku palani ke hoko vave ni mai.

Ngaahi Poloseki 'i Vava'u

Vava'u	Fakaangaanga 2016/2017 (\$m)	'Esitimet Kamata 2017/18 (\$m)	'Esitimet Liliu 2017/18 (\$m)	'Esitimet 2018/19 (\$m)	Fakafuofua 2019/20 (\$m)	Fakafuofua 2020/21 (\$m)
Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi						
Faka'ekonomika	0.63	8.62	8.72	6.00	2.00	-
Fefononga'aki mo e Tauhi'anga Koloa	0.60	0.60	0.60	-	-	-
Ma'u'anga Ivi	0.03	8.02	8.12	6.00	2.00	-
Ngaahi Sekitoa Makehe	0.04	0.00	0.03	0.00	14.00	14.00
Malu'l Atakai Fakalukufua	0.004	-	-	-	-	-
Tokoni ki he ngaahi sekitoa Kehe	0.04	0.00	0.03	0.00	14.00	14.00
Sekitoa Ngae	0.06	0.01	-	-	-	-
Ngaahi Ngae (Toutai)	0.01	0.01	-	-	-	-
Ngaahi Ngae (Takimamata)	0.05	-	-	-	-	-
Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fakasosiale	0.54	2.50	2.54	0.00	0.00	0.00
Pule'anga mo e Sosaieti Sivile	0.01	0.00	0.00	-	-	-
Ngaahi sevesi mo e langa lalahi fakasosiale makehe	0.01	-	-	-	-	-
Ngaahi sevesi mo e langa fakasosiale (Ako)	0.02	-	0.00	-	-	-
Ngaahi sevesi mo e langa fakasosiale (Mo'ui)	0.51	2.50	2.53	0.00	0.00	0.00
Fakakatoa	1.27	11.13	11.29	6.00	16.00	14.00

'Oku ha 'i he tepile 'i olunga 'a e vahevake ki he vahefonua **Vava'u** ki he 2017/18, na'e vahe'i ai 'a e \$11.1 miliona 'o fakataumu'a ki he Ngaahi Ngae Lalahi 'i he Ngaahi Ngae Faka'ekonomika mo e Fakasosiale. Ko e ngaahi poloseki ko eni, ne kau ki ai 'a hono fakalelei'i 'o e falemahaki Ngu 'aia ne

fakapa'anga 'e he Pangike 'a Mamani, pehe foki ki he fakalelei ki he sisitemi lolotonga ki he ma'u'anga ivi 'a Vava'u 'a ia ne fakafou mai 'i he poloseki 'oku fakapa'anga 'e he Pangike Fakalakalaka 'a 'Esia. 'A ia 'e hokohoko atu 'a e ngae koia 'i he Ta'u 2018/19 mo e 2019/20 ke malava 'o a'usia 'a e taumu'a ke a'u ki he peseti 'e 60.

Ngaahi Poloseki 'i Ha'apai

Ha'apai	Fakaangaanga 2016/2017 (\$m)	'Esitimet Kamata 2017/18 (\$m)	'Esitimet Liliu 2017/18 (\$m)	'Esitimet 2018/19 (\$m)	Fakafuofua 2019/20 (\$m)	Fakafuofua 2020/21 (\$m)
Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi						
Faka'ekonomika	4.53	10.30	0.86	7.70	4.90	2.30
Fefononga'aki mo e Tauhi'anga Koloa	-	0.20	0.20	2.30	2.30	2.30
Fetu'utaki	-	0.60	0.60	-	-	-
Ma'u'anga Ivi	4.53	9.50	0.06	5.40	2.60	-
Ngaahi Sekitoa Makehe	13.84	2.10	0.04	0.00	13.00	13.00
Tokoni ki he ngaahi sekitoa Kehe	13.84	2.10	0.04	0.00	13.00	13.00
Sekitoa Ngae	0.07	1.28	0.43	-	-	-
Ngaahi Ngae (Ngoue)	0.06	0.40	0.43	-	-	-
Ngaahi Ngae (Toutai)	0.01	0.88	0.01	-	-	-
Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fakasosiale	0.77	3.75	2.33	4.13	0.02	0.02
Pule'anga mo e Sosaieti Sivile	0.49	0.44	0.47	-	-	-
Ngaahi sevesi mo e langa lalahi fakasosiale makehe	0.01	0.00	-	0.00	0.00	0.00
Ngaahi sevesi mo e langa fakasosiale (Ako)	0.02	-	0.01	-	-	-
Ngaahi sevesi mo e langa fakasosiale (Mo'ui)	0.25	3.32	1.84	4.12	0.02	0.02
Fakakatoa	19.21	17.43	3.66	11.83	17.92	15.33

'Oku fe'unga mo e \$11.8 miliona 'a e pa'anga tokoni kuo vahe'i ki he Vahefonua **Ha'apai** 'i he patiseti 'o e 2018/19. Ko e Ngaahi Poloseki 'oku kau ki ai 'a e hoko atu 'o e poloseki lolotonga ko ia ki he Ma'u'anga Ivi mei he La'a \$5.4 miliona pehe ki he poloseki ki he Mateuteu 'o e Tafa'aki ki he Fefononga'aki ke matatali 'a e Feliliuaki e 'Ea \$2.3 miliona 'a ia 'oku ne tokangaekina 'a e ngaahi ngae lalahi ki he fefononga'aki ke fakapapau'i 'a e hao mo e malu 'o e fefononga'aki.

'I he Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fakasosiale', 'oku kau ki ai 'a e tokoni ki he langa fo'ou 'o e Falemahaki Ha'apai 'a ia 'oku fakafou mai 'i he Poloseki ki he Matatali e Feliliuaki e 'Ea (CRSP-Climate Resilient Sector Project) ko e \$4.1 miliona. Ko e palanisi ko e Konga 3 ia 'o e tokoni 'a 'Aositelelia ki he Potungaue Mo'ui.

Ngaahi Poloseki 'i 'Eua

'Eua	Fakaangaanga 2016/2017 (\$m)	'Esitimet Kamata 2017/18 (\$m)	'Esitimet Liliu 2017/18 (\$m)	'Esitimet 2018/19 (\$m)	Fakafuofua 2019/20 (\$m)	Fakafuofua 2020/21 (\$m)
Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi						
Faka'ekonomika	5.50	2.08	4.08	3.20	3.20	3.20
Fefononga'aki mo e Tauhi'anga Koloa	-	0.08	0.08	3.20	3.20	3.20
Ma'u'anga Ivi	5.50	2.00	4.00	-	-	-
Ngaahi Sekitoa Makehe	0.02	0.00	-	0.00	0.00	0.00
Malu'l Atakai Fakalukufua	0.013	-	-	-	-	-
Tokoni ki he ngaahi sekitoa Kehe	0.004	0.00	-	0.00	0.00	0.00
Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fakasosiale	0.02	0.50	0.02	0.40	0.40	0.40
Pule'anga mo e Sosaieti Sivile	0.01	0.50	0.00	0.40	0.40	0.40
Ngaahi sevesi mo e langa lalahi fakasosiale makehe	0.004	0.001	-	0.001	0.001	0.001
Ngaahi sevesi mo e langa fakasosiale (Ako)	0.001	-	0.001	-	-	-
Ngaahi sevesi mo e langa fakasosiale (Mo'ui)	0.01	-	0.01	-	-	-
Fakakatoa	5.53	2.58	4.10	3.60	3.60	3.60

Ko e vahevahe ki he vahefonua **'Eua** ki he patiseti 'o e 2018/19, 'oku fe'unga mo e \$3.6 miliona 'a ia ko e \$3.2 miliona ai ko e fakapa'anga 'o e poloseki ki he mateuteu 'o e tafa'aki ki he fefononga'aki ke Matatali 'a e Feliliuaki e 'Ea 'a ia 'oku ne tokangaekina 'a e ngaahi ngae lalahi ki he monomono 'o e Ngaahi Hala, Mala'evakapuna, pea pehe ki he Malini. 'Oku ne to e tokangaekina foki 'a e Mateuteu ke

matatali 'e he tafa'aki ki he fefononga'aki 'a e feliliuaki 'o e 'ea pea pehe ki hono fakapapau'i 'a e hao mo e malu 'o e fefononga'aki.

'Oku kau foki heni mo e \$0.4 miliona ko e tokoni 'a e Pule'anga 'Initia ki he Ngaahi Tanaki'anga Vai.

Ngaahi Poloseki 'i he Ongo Niua

Niuatoputapu & Niuafo'ou	Fakaangaanga 2016/2017 (\$m)	'Esitimet Kamata 2017/18 (\$m)	'Esitimet Liliu 2017/18 (\$m)	'Esitimet 2018/19 (\$m)	Fakafuofua 2019/20 (\$m)	Fakafuofua 2020/21 (\$m)
Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi	-	3.30	-	12.60	5.20	-
Faka'ekonomika	-	-	-	-	-	-
Fefononga'aki mo e Tauhi'anga Koloa	-	-	-	3.20	3.20	-
Ma'u'anga Ivi	-	3.30	-	9.40	2.00	-
Ngaahi Sekitoa Makehe	-	0.11	-	0.11	-	-
Tokoni ki he ngaahi sekitoa Kehe	-	0.11	-	0.11	-	-
Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi	-	-	-	-	-	-
Fakasosiale	0.79	1.20	1.87	-	-	-
Pule'anga mo e Sosaieti Sivile	0.0025	0.0003	-	-	-	-
Ngaahi sevesi mo e langa fakasosiale (Mo'ui)	0.78	1.20	1.87	-	-	-
Fakakatoa	0.79	4.61	1.87	12.71	5.20	-

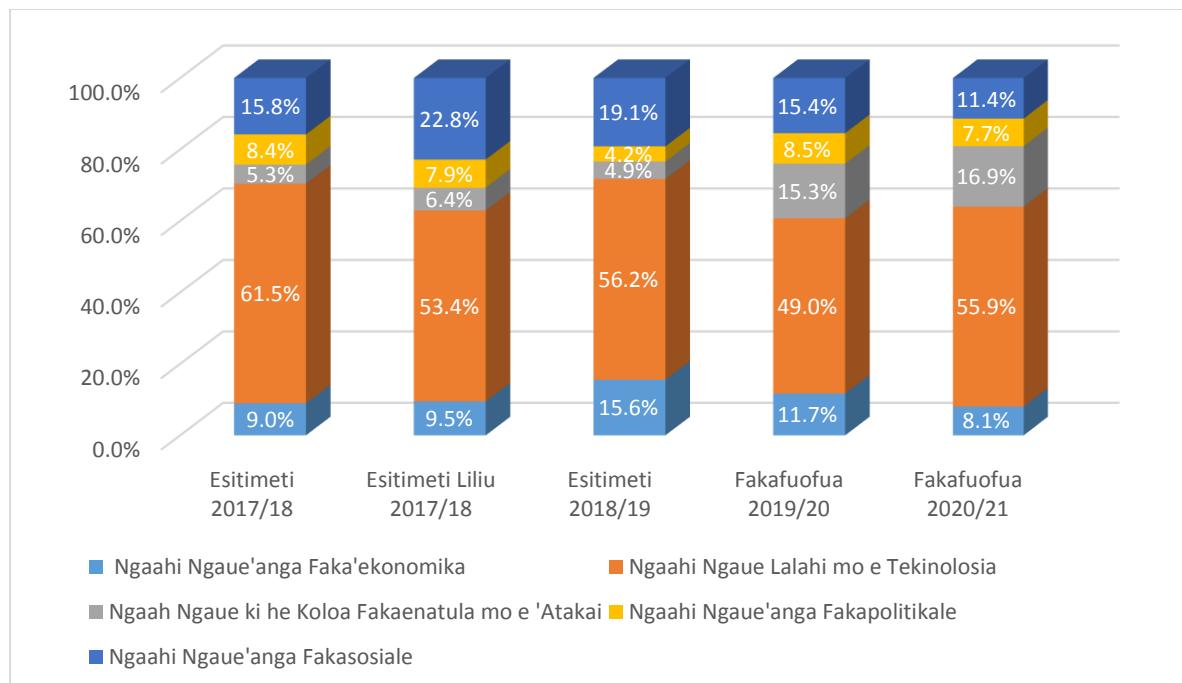
'Oku fakafuofua ki he \$12.6 miliona 'a e 'esitimet ki he ta'u fakapa'anga 2018/19. 'Oku kau ki heni 'a e konga hono 2 'a e poloseki ma'a Tonga ke malava matu'uaki 'a e tu'unga 'o e 'ea 'i he tafa'aki 'o e fefononga'aki. 'Oku fakapa'anga 'a e ngaue ni he Pangike 'a mamani pea 'oku fakafuofua 'e kamata 'i Sepitema 2018. 'Oku lolotonga lele pe foki moe poloseki koia kihenga ngaahi 'otu motu moe ma'u'anga ivi mei he la'a pea ko e konga hono 2 mo e konga hono 4 'e fakahoko ia 'i he ta'u fakapa'anga 2018/19. Kau ki ai pea mo hono fokotu'u 'i Niuatoputapu 'a e ma'u'anga ivi sola fakataha pea mo e me'a ngaue ke tauhi ki ai, pea pehe foki ki he misini senoleita tisolo talifaki 'o ka fiema'u. 'Oku 'i ai mo e ngaue tokoni ki he ngaahi ma'u'anga ivi sola ne 'osi fokotu'u 'i Niuafo'ou pea 'e fokotu'u kiai mo e faama sola fakafe'unga ki hono tufaki 'o e ngaahi ivi ne tanaki mei he la'aa ke fakaa'u ki he ngaahi 'api nofo'anga 'i Niuatoputapu.

Ngaahi fakamole 'o e poloseki 'a e ngaahi fonua tokoni' 'i he ngaahi Poutuliki 'o e TSDF II

Ko e vahevahe 'o e ngaahi tokoni fakatatau ki he ngaahi Poutuliki 'e 5 'i he Palani Fakafonua'(TSDFII). 'I he 2018/19, ko e lahi taha 'o e patiseti', 'oku vahe ia ki he Ngaahi Ngaue Lalahi mo e Tekinolosia ko e \$117.7 miliona hoko atu ki ai 'a e Ngaahi Ngaue ki he koloa fakaenatula ko e \$93.3 miliona pea tolu aki 'a e Ngaahi Ngaue'anga fakasosiale ko e \$41.9 miliona. Ko e tu'unga tatau pe 'eni mo hono fakamamafa'i 'o e ngaahi kaveinga ngaue koia na'e fakahoko 'i he 2017/18.

Poutuliki 'o e TSDF II	Fakaangaanga 2016/2017 (\$m)	'Esitimet Kamata 2017/18 (\$m)	'Esitimet Liliu 2017/18 (\$m)	'Esitimet 2018/19 (\$m)	Fakafuofua 2019/20 (\$m)	Fakafuofua 2020/21 (\$m)
Ngāahi Ngāue'anga Faka'ekonomika	12.44	21.91	11.94	26.39	16.20	15.01
oo.1.1 Leleiane pea lolotoange 'a hono pukepuke e pule'i 'o e tu'unga faka'ekonomika pe a mo e ngāahi maketi fakapa'anga	0.12	0.12	0.12	0.12	0.12	0.12
OO.1.2 Vaofiangae 'a e takaua 'a e Pule'anga mo e Sekitoa Taautaha ke tupulekina 'a e tupu faka'ekonomika	4.44	7.86	7.88	10.62	6.47	5.99
OO.1.3 Leleiane 'a e 'atākai fakahoko pisinisi	0.67	7.92	0.22	7.31	2.66	2.16
OO.1.5 Leleiane hono a'usia 'o e fefakatau'aki fakavaha'apule'anga', 'inivesi mei muli	7.21	6.00	3.71	8.34	6.96	6.74
Ngāahi Ngāue'anga Fakasōsiale	25.52	82.77	30.77	41.90	36.38	21.66
OO.2.1 Fakalakalaka ange 'a e fenguae'aki mo e fepoupouaki	0.59	44.16	1.65	9.49	8.76	0.67
OO.2.2 Ngāue väofi ange 'a e Pule'anga', ngāahi siasi' mo e ngāahi hoa ngāue kehe' ki he fakalakalaka 'a e ngāahi komiuniti'	0.10	0.53	0.43	0.13	0.13	0.13
OO.2.3 Fokotu'utu'u e ngāahi ngāue mo e pololakalama fakasōsiale mo e 'ulungaanga fakafonua totolu mo e fonua'	0.07	1.50	-	-	-	-
OO.2.4 Fakalakalaka 'a e ako' mo e ako ngāue' ke hakeak'i'e tu'unga fakaako'	13.15	18.85	14.70	20.12	17.88	12.15
OO.2.5 Fakalakalaka 'a e tokanga'i e mo'ui mo e founua fakahoko fatoniga ke a'usia 'e he kakai' 'a e mo'ui lelei'	11.35	16.48	13.62	12.05	9.49	8.60
OO.2.6 Fakahoko e ngāahi founua ngāue 'oku fakamamafa ki he ngāahi mahaki pipihī' mo e 'ikai pipihī'	0.20	0.04	0.08	0.05	0.05	0.05
OO.2.7 To e lelei ange hono tokanga'l mo poupou'i 'o e kau faingata'a'ia fakatefito ki he kau faingata'a'ia fakaesino'	0.07	1.21	0.29	0.06	0.07	0.06
Ngāahi Ngāue'anga Fakapolitikale	14.18	16.81	11.56	14.01	12.51	11.78
OO.3.1 Lahi ange lava me'a, 'aonga, ma'ama'a, faitotonu, 'ata ki tu'a mo tokonua 'a e ngāahi fakahoko fatongia 'o fakatefito 'i he ngāahi taumu'a mahu'inga taha	5.03	8.07	2.81	4.09	3.27	2.54
OO.3.2 Fakalelei'i e lao mo e maaue pea ko e malu mo e hao fakalotofale 'oku taau	1.28	2.18	2.17	3.95	3.28	3.28
OO.3.5 Fakalelei'i 'a e ngāahi va fenguae'aki pea mo e ngāue fakataha 'i he Fakataha Tokoni 'a Ene 'Afio, Pule'anga, Fale Alea mo e Fakamaau'anga	0.80	0.84	0.87	0.49	0.49	0.49
OO.3.6 Lelei ange 'a e fenguae'aki mo e ngāahi founua tokoni ki he fakalakaka ke fakapapau'i ko 'enau pololakalama ngāue 'oku muimui ofi pē 'i he 'asenita ngāue 'a e Pule'anga'	0.60	0.50	0.50	0.50	0.50	0.50
OO.3.7 Fakalelei'i 'a e va fekau'aki fakapolitikale, fakatau malu'l fonua 'i ikai ngata pe 'i he Pasifik ikae pehe pe foki mo e fakamamani lahi	6.48	5.21	5.21	4.98	4.98	4.98
Ngāahi Ngāue'anga Lalahi mo e Tekinolosia	85.70	94.62	83.02	117.69	157.28	119.88
OO.4.1 Ke falala'anga, malu, pea ma'ama'aange 'a hono a'usia 'a e ngāahi faingamālie ki he ma'u'anga ivi'	23.38	28.95	23.57	64.90	77.01	44.00
OO.4.2 Ko ha fefononga'aki 'oku falala'anga, malu pea ma'ama'aange 'i hono a'usia 'e he kakai' 'o e fonua	40.84	52.48	51.91	37.64	44.23	45.83
OO.4.3 Ko ha fakamatala, fetu'utaki fakatekinolosia 'oku falala'anga, malu pea ma'ama'aange 'i hono a'usia 'e he kakai' 'o e Fonua, pea ke ngāue'aki 'i he founua 'ilo fo'ou	0.76	2.33	1.39	13.20	22.00	19.00
OO.4.4 Ke falala'anga ange, malu pea ma'ama'aange 'a hono a'usia e ngāahi faingamālie 'o e langa pea mo e ngāahi fa'unga kehe	20.71	10.76	6.15	1.95	14.05	11.05
OO.4.5 Ke to e lelei ange 'a hono ngāue'aki e fekumi mo e fakalakalaka 'o fakamamafa ki he ngāahi fiema'u 'oku mahu'inga taha	-	0.10	-	-	-	-
Ngāahi Ngāue'anga ki he Koloa Fakaenatula mo e 'Ātakai	27.48	35.14	27.05	93.32	81.06	54.24
OO.5.1 Fakalelei'i 'a e palani mo pule'i 'o e kelekele pea pehē ki he ngāahi feitu'u fakapule'anga'	0.05	-	-	-	-	-
OO.5.2 Fakalelei'i hono ngāue'aki 'a e koloa fakaenatula ke tolonga 'a hono ngāahi lelei	0.07	0.04	-	-	-	-
OO.5.4 Fakalelei'i 'a e ngāahi ngāue kae lava ke matu'uaki 'a e nunu'a mo e fakatamaki 'o e feliliuiauki 'o e 'ea'	27.36	35.10	27.05	93.32	81.06	54.24
Fakakatoa	165.32	251.25	164.34	293.32	303.44	222.57

'I he Poutuliki 'e 5 'o e TSDF ki he 2018/19, 'oku kei hoko pe 'a e Ngaahi ngaue lalahi mo e tekinolosia', ko e ma'olunga taha ia, 'o hange 'oku ha he fakatata. Pea mei ai, ko e peseti ai 'e 50 'o e poutuliki ko eni 'oku kau ai 'a e ngaahi poloseki lalahi ko ia ki he ma'u'anga ivi pea kau ai foki mo e ngaahi polokalama 'o e fakaakeake hili 'a e TC Gita hange ko e monomono mo e langa 'oku teu ki he ngaahi falengauae fakapule'anga, ngaahi 'apiako, mo e ngaahi 'api nofo'nga, fakalelei ki he ngaahi tanaki'anga vai mo e sepitiki mo e monomoo ki he ngaahi hala. 'Oku hoko hake 'a e Ngaahi ngaue'anga fakasosiale 'o e ngaahi poutuliki, 'i he avalisi ko e peseti 'e 16.9 pea hoko atu ki ai 'a e Ngaahi ngaue'anga faka'ekonomika ki he 'avalisi ko e peseti 'e 10.8, pea ko e Ngaahi Ngaue ki he Koloa Fakaenatula mo e Atakai 'i he peseti 'e 7.3 pea ko e si'si'i taha ko e Ngaahi Ngaue'anga fakapolitikale' ki he 'avalisi ko e peseti 'e 9.76.



5.3 Ko e Patiseti 'i he fotunga 'o e Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga Fakasitetisitika (GFS)

Ko e konga ni 'oku 'oatu ai 'a e patiseti fakalukufua 'a e Pule'anga' 'i he fótunga 'o e Sitetisitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga' 'i he GFS 2001 'a ia na'e tali 'e he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga' (IMF), ko e konga 'o e Fakamatala Fakapa'anga fakalukufua 'o e fonua' ke mahu'inga mälie ange ha ngaaahi fakafehoanaki ki he ngaahi fakamatala tatau mei he ngaahi fonua kehe'. 'Oku' ne fakahä 'a e tefito'i fakamatala ki he fa'unga 'o e pule'anga' 'a ia 'oku mahu'inga ki he kau fokotu'u tu'utu'uni' pehë ki he kau fekumi fakamatala'. 'Oku hoa 'eni mo e ngaahi tu'utu'uni fakavaha'apule'anga 'a ia 'oku kau kotoa hen'i 'a e fakamatala ki he ngaahi koloa mo e mo'ua 'o e Pule'anga' kae pehë ki he fakamatala fekau'aki mo e pa'anga hü mai mo e pa'anga hü atu 'a e Pule'anga' kau ki ai mo e ngaahi tokoni fakapa'anga fakalotofonua' pea mo e ngaahi tokoni mei muli'. 'Oku hä atu 'i he Tēpile ni 'a e fakamatala fakapa'anga fakalukufua ki he ta'u fakapa'anga 2016/17, 2017/18, 2018/19 mo e tu'unga fakapa'anga ki he Fa'unga Patiseti Taimi Nounou (MTBF).

	Fakaangaanga 2016/17	'Esitimet Kamata 2017/18	'Esitimet Liliu 2017/18	'Esitimet 2018/19	Fakafuofua 2019/20	Fakafuofua 2020/21
Pa'anga Humai	439.8	541.0	447.6	615.2	624.1	562.2
Pa'anga Humai mei he Tukuhau	213.3	247.4	221.4	247.8	248.1	256.0
Tukuhau 'i he Vahenga mo e Tupu	46.1	38.1	40.0	45.4	43.4	45.4
Tukuhau 'i he Ngaahi Koloa	0.3	0.9	0.8	1.1	0.9	1.1
Tukuhau 'i he Ngaahi Koloa mo e Ngaue 'a e Pule'anga	142.9	171.9	155.2	166.5	168.4	173.1
Tukuhau 'i he fefakatau'aki fakavaha'apule'anga	24.0	36.6	25.3	34.8	35.5	36.5
Ngaahi Tukuhau Makehe	-	-	-	-	-	-
Pa'anga Tokoni	196.4	251.4	185.9	323.3	331.6	255.4
Ngaue	97.7	114.3	100.4	139.4	142.6	129.2
Ngaue Lalahi	98.7	137.1	85.5	183.9	189.1	126.2
Pa'anga Humai Makehe	30.1	42.2	40.2	44.2	44.4	50.7
Ngaahai 'Inasi Mei he Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga	11.2	20.2	19.3	21.8	20.7	22.2
Pa'anga Humai mei he Ngaahi Koloa mo e Ngaue	14.1	17.9	15.6	17.7	17.5	19.2
Pa'anga Humai mei he Tautea	0.7	1.3	1.0	1.2	1.2	1.3
Ngaahi Monu'ia Fakataimi 'ikai kau ai e Pa'anga Tokoni	0.1	-	0.0	-	-	-
Ngaahi Pa'anga Humai Kehe	4.1	2.7	4.3	3.4	4.9	8.0
Pa'anga Huatu	298.6	407.8	335.0	422.0	417.9	404.8
Totongi 'o e Kau Ngaue	129.6	148.6	137.8	154.7	154.5	154.0
Vahenga	115.0	135.9	126.5	142.1	141.6	141.0
Tokoni Fakasosiale	14.6	12.7	11.3	12.6	12.9	12.9
Ngaue'aki 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngaue	116.9	171.6	146.5	194.9	194.3	185.6
Totongi Tupu	8.3	8.1	7.8	8.1	8.1	8.1
Ki he Kakai 'ikai Nofo Fonua	6.5	6.3	6.1	6.3	6.3	6.3
Kakai Nofo Fonua 'ikai kau ai 'a e Pule'anga	1.8	1.8	1.7	1.8	1.8	1.8
Ngaahi Tokoni	0.8	0.9	0.7	0.9	0.9	0.9
Tokoni ki he Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anaga	-	-	-	-	-	-
Tokoni ki he Ngaahi Kautaha Taautaha	0.8	0.9	0.7	0.9	0.9	0.9
Ngaahi Tokoni Fakapa'anga	3.2	2.5	2.9	2.5	3.7	3.7
Monu'ia Fakasosiale	21.8	24.5	20.9	26.9	26.0	24.3
Ngaahi Pa'anga Huatu Makehe	18.0	51.7	18.5	34.1	30.4	28.3
Palanisi	141.2	133.3	112.6	193.3	206.3	157.4
Ngaahi Koloa Lalahi Haohaoa	104.9	146.6	96.6	191.9	196.7	133.6
Koloa Liliu Pa'anga Taimi Loloa	104.7	146.4	96.5	194.0	198.9	136.0
Ngaahi Langa	69.5	92.6	61.5	88.0	66.5	41.8
Ngaahi Me'a Ngaue Lalahi	28.8	42.5	25.7	90.3	79.4	38.5
Ngaahi Koloa Kehe	6.4	11.3	9.3	15.7	53.0	55.8
Ngaahi Koloa 'ikai Ngaue'aki	0.2	0.2	0.1	(2.1)	(2.1)	(2.4)
Totongi 'o e Kelekele	0.2	0.2	0.1	0.4	0.4	0.4
No Atu Haohaoa	36.3	(13.4)	16.0	1.3	9.5	23.7
Ngaahi Koloa Liliu Pa'anga Taimi Nounou to'o mei ai 'a e						
Ngaahi Mo'ua Taimi Nounou	36.3	(13.4)	16.0	1.3	9.5	23.7
Ngaahi Koloa Liliu Pa'anga Taimi Nounou	48.9	15.2	24.5	(2.6)	(5.2)	0.5
Fakalotofonua	48.9	15.2	24.5	(2.6)	(5.2)	0.5
Pa'anga mo e Ngaahi Fakahu Pa'anga	40.1	0.6	7.6	(10.8)	(6.9)	0.8
No	8.6	14.2	16.5	7.9	1.3	(0.7)
'Inasi mo e Ngaahi monu'ia kehe	0.2	0.4	0.4	0.4	0.4	0.4
Ngaahi Mo'ua	12.6	28.6	8.5	(3.9)	(14.8)	(23.3)
Fakalotofonua	2.7	1.9	1.0	0.9	(3.2)	(8.0)
Tu'apule'anga	9.9	26.6	7.5	(4.8)	(11.6)	(15.2)

Ko e palanisi fakapa'anga fakalukufua 'a e fonua' 'a ia 'oku fakafuofua 'i he'ene a'u ki he faka'osinga 'o Sune 2018, 'e hulu 'aki 'a e Pa'anga Ngäue fakalukufua' 'a e \$16 miliona, 'o fakafehoanaki ia ki he nounou 'i he Pa'anga Ngäue fakalukufua 'o e 2017/18 ('esitimet kamata) fe'unga mo e \$13.4 miliona. Na'e fakatefito 'a e fakafuofua 'e hulu 'a e Pa'anga Ngäue fakalukufua' mei he 'amanaki ke hümai 'a e pa'anga tokoni ki he patiseti' mei he Pangike 'o Mamani, fakafuofua ki he \$20 miliona, pea fakataha pe mo e feinga 'a e Pule'anga' ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi fakamole'.

'I he patiseti ki he ta'u fakapa'anga 2018/19, 'oku fakafuofua ke holo mei he palanisi fakapa'anga fakalukufua 'i he faka'osinga 'o e 2017/18, ki he hulu fakalukufua pē 'e \$1.3 miliona. Ko e makatu'unga eni mei he to e lahi ange 'a e ngaahi fakamole 'o fakatefito ki he ngaahi langa fakalakalaka lalahi hili 'a e ST-Gita, 'a ia 'e fakapa'anga eni mei he pa'anga talifaki 'a e Pule'anga fe'unga mo e \$10.8 miliona, fakataha pe mo e kamata hono totongi fakafoki 'a e sino'i nō mei he Pangike EXIM 'a Siaina 'i he 2018/19. 'Oku fakafuofua ke to e hiki 'a e palanisi fakapa'anga fakalukufua' 'i he ta'u 'e ua ka hoko' ki

he \$9.5 miliona 'i he ta'u 2019/20 pea pehë ki he \$23.7 miliona 'i he 2020/21, 'o makatu'unga eni 'i he fakafuofua 'e to e lelei ange 'a e tänaki pa'anga hü mai mei he tukuhau', ngaahi fakalelei ki he pa'anga hü mai 'ikai tukuhau', pea pehe foki ki he holo 'a e fakamole' 'i he faka'osinga 'o e ngaahi ngäue langa lalahi 'i he 2018/19 mo e konga 'i he 2019/20. 'Ikai ngata ai', 'oku 'amanaki foki ke 'ikai to e 'i ai ha konga nö 'a e pa'anga tokoni ki he patiseti' mei he Pangike 'o Mamanī' mo e Pangike Fakalakalaka 'o 'Esia', ka kuo hoko pe 'eni ko e pa'anga tokoni fakalukufufa, fakatefito mei he tu'unga fakapa'anga nö 'a e Pule'anga'.

Pa'anga Hü mai mei he Tukuhau

'Oku fakafuofua ke fe'unga mo e \$247.8 miliona (24% 'o e GDP) 'a e pa'anga hü mai mei he tukuhau' 'i he 2018/19, 'a ia 'oku meimeei ke 'i he tu'unga tatau eni mo e 'esitimeti kamata 'o e 2017/18, ka 'i hono fakafehoanaki ki he 'estimeti liliu 'o e 2017/18, 'oku fakafuofua ke ma'olunga 'aki e pëseti 'e 12. Ko e 'esitimeti ko eni ki he 2018/19 'oku lahi 'aki e pëseti 'e 16 (pe \$35 milliona) 'i he tanaki 'o e ta'u kuo'osi (2016/17). Ko e makatu'unga 'a e hiki 'i he pa'anga tänaki mei he tukuhau' 'i he 2018/19 mei he to e lelei ange 'a e tupu mei he tänaki 'a e pa'anga tukuhau 'o e ngaahi ta'u kuohili'. 'Oku kau fakataha foki henri mo e fokotu'utu'u ngäue 'a e Potungäue Tänaki Pa'anga Hü Mai' mo e Kasitomu' feläve'i mo hono to e fakamalohia 'a e ngaahi tu'utu'uni ngäue ki hono tänaki 'o e pa'anga hü mai'.

Pa'anga Hu mai mei he Tukuhau

	Fakaangaanga 2016/17	'Esitimeti Kamata 2017/18	'Esitimeti Liliu 2017/18	'Esitimeti 2018/19	Fakafuofua 2019/20	Fakafuofua 2020/21
Ngaahi Tukuhau						
Tukuhau 'i he Vahenga mo e Tupu	46.1	38.1	40.0	45.4	43.4	45.4
Tukuhau 'i he Ngaahi Koloa	0.3	0.9	0.8	1.1	0.9	1.1
Tukuhau 'i he Ngaahi koloa mo e Ngae 'a e Pule'anga	142.9	171.9	155.2	166.5	168.4	173.1
Tukuhau 'i he fefakatau'aki fakavaha'apule'anga	24.0	36.6	25.3	34.8	35.5	36.5
Ngaahi Tukuhau kehe	-	-	-	-	-	-
Fakakatoa	213.3	247.4	221.4	247.8	248.1	256.0

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

Tukuhau Vahenga mo e Tupu

Ko e 'Esitimeti Liliu 2017/18 ki he Tukuhau 'o e Vähenga' mo e Tupu', 'oku 'i ai 'a e fakafuofua 'e tänaki fakakätoa 'a e \$40.0 miliona, 'a ia 'e hulu 'aki 'eni 'aki 'a e \$2.0 miliona mei he 'Esitimeti Kamata 2017/18, pea holo 'aki 'a e \$6.1 miliona mei he 'Esitimeti Fakaangaanga 2016/17. 'Oku fakafuofua 'e tänaki 'a e \$45.4 miliona 'i he 'Esitimeti 2018/19, 'a ia 'e hulu 'aki 'a e \$5.3 miliona mei he 'Esitimeti Liliu 2017/18. 'Oku makatu'unga 'a e fakafuofua ko 'eni' mei he to e lelei ange 'o e tukuhau 'e tänaki mei he ngaahi pisinisi lalahi'. 'Oku kau foki henri mo e ngaahi fokotu'utu'u ngäue ki hono poupoua 'e he Pule'anga' 'a hono fakalakalaka'i 'o e äatakai 'o e fakahoko pisinisi' 'i Tonga'ni, fakataha mo e tokoni mei he Pangikē Fakalakalaka 'o 'Esia', 'i hono to e fakalelei'i 'o e sisitemi ki hono lësisita 'o e ngaahi pisinisi', fakataha 'eni mo e to e tokolahi ange 'a e kau 'Invesito' pea mo hono to e faka'ai'ai 'o e ngaahi pisinisi iiki 'oku ikai ke tukuhau' ke nau lesisita. 'E hoko leva 'eni ko ha faingamälie ke hiki hake ai 'a e pa'anga hü mai mei he Tukuhau 'o e Ngaahi Kautaha'.

Tukuhau ki he Ngaahi Koloa mo e Ngāue

Ko e fakakātoa 'o e Tukuhau ki he Ngaahi Koloa mo e Ngāue', 'oku fakafuofua ki he 'Esitimet 2018/19 ke fe'unga mo e \$166.5 miliona, 'a ia 'e hulu 'aki 'eni fe'unga mo e \$11.2 miliona mei he 'Esitimet Liliu 2017/18', pē ko e \$23.5 miliona hulu hake mei he 'Esitimet Fakaangaanga 2016/17'.

Tukuhau ki he Ngaahi Koloa mo e Ngāue

Fakaangaanga 2016/17	'Esitimet Kamata 2017/18	'Esitimet Liliu 2017/18	'Esitimet 2018/19	Fakafuofua 2019/20	Fakafuofua 2020/21
Pa'anga Humai mei he Pisinisi mo e Ngaahi Koloa 'a e Pule'anga					
Tukuhau Ngaue'aki	83.4	96.9	91.7	93.7	94.7
<i>Tukuhau Ngaue'aki (Koloa humai mei tu'apule'anga & Fakalotofonua)</i>	82.2	95.9	89.9	91.9	92.9
Tute 'Ekisia	53.1	62.8	56.5	64.9	65.9
Ngaahi Tukuhau kehe	6.4	12.2	7.0	8.0	7.9
Pakakatoa	142.9	171.9	155.2	166.5	168.4
					173.1

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

'Oku makatu'unga 'eni mei he tupulaki 'i he tānaki mei he Tukuhau Ngāue'aki 'o e koloa fakalotofonua', koloa hū mai mei Tu'apule'anga', ka e pehē foki ki he Tute 'Ekisia'. Neongo ia, ko e fakafuofua ki he 2018/19 'oku holo 'aki 'a e \$5.4 miliona 'i hono fakafehoanaki ki he 'Esitimet Kamata 2017/18, 'o fakatefito eni mei he ngaahi mole fakatefito mei he ngaahi koloa humai mei tu'apule'anga ki he tokoni afaa, 'a ia ne faka'ataa mei he totongi tukuhau. Neongo ia, 'oku fakafuofua ke to e hiki hake 'a e tanaki pa'anga humai 'i he kaha'u, tautaufitio ki he faka'osinga 'o e 2019/20 hili 'a e taimi faka'ataa ki hono to'o e tukuhau mei he ngaahi koloa langa.

Ko e Tute 'Ekisia ki he 'Esitimet 2018/19' 'oku fakafuofua ki he \$64.9 miliona. Ko e hiki hake 'eni 'aki 'a e \$8.3 milion pē ko e pēseti 'e 15 mei he 'Esitimet Liliu 2017/18. 'Oku makatu'unga 'eni mei he fakalelei 'oku fai ki he Tute 'Ekisia', 'o hangē ko hono liliu 'o e Tute 'Ekisia 'e hilifaki 'i he sikaleti ngaohi fakalotofonua', fakataha mo e tapaka hū mai mei Tu'apule'anga'. Ko e toe tānaki atu 'eni ki he fakalelei na'e fakahoko kimu'a ki he Tute 'Ekisia' na'e hilifaki 'i he nutolo', 'olokaholo', inu oku 'i ai e suka', meioneisi', aisi kilimi', muii pīpī', lolō' mo e penisini', taipa ma'ae pēpē, mo e ngako ngaohi mei he kakano'i manu', makatu'unga 'a e fakalelei ko 'eni mei hono poupoua mo e feinga ke fakalakalaka ki mu'a 'a e to'onga mo'ui 'oku mo'ui lelei ma'a Tonga, pea tokoni ki hono to e fakasi'isi'i 'a e tu'ulaveangofua 'a e fonua ki he ngaahi mahaki 'ikai pipihi.

Tukuhau Fefakatau'aki

Tukuhau Fefakatau'aki

	Fakaangaanga 2016/17	'Esitimet Kamata 2017/18	'Esitimet Liliu 2017/18	'Esitimet 2018/19	Fakafuofua 2019/20	Fakafuofua 2020/21
Tukuhau Fefakatau'aki						
Tute Koloa humai ngahi Pisini	19.7	26.1	19.8	27.2	28.2	29.2
Tute Koloa humai Pule'anga	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2
Ngaahi tukuhau makehe ki he fefakatau'aki	0.0	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1
Totngi Tukuhau 'i he Talafi pa'anga taautaha mei/ki muli	4.1	5.0	3.8	6.0	7.0	7.0
Totongi Tukuhau 'i he fefolau'aki fakavaha'apule'anga	-	5.2	1.5	1.4	0.0	0.0
Fakakatoa	24.0	36.6	25.3	34.8	35.5	36.5

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

Ko e fakakātoa 'o e Tukuhau Fefakatau'aki' ki he Esitimet Liliu 2017/18', ko e \$25.3 miliona, 'a ia ko e holo 'aki 'eni 'aki 'a e pēseti 'e 30 mei he 'Esitimet Kamata 2017/18.

'Oku makatu'unga 'eni mei he ngaahi koloa felave'i mo e tokoni afaa ne faka'ataa mei he totongi tute, pea pehe foki ki he tolo i hono fakahoko 'o e Tukuhau ki he Fefonoga'aki Fakavaha'aPule'anga'. Ka neongo ia, 'oku fakafuofua ke to e lelei ange 'a e tu'unga 'a e tukuhau fefakatau'aki 'i he ta'u fakapa'anga patiseti 2018/19 mo e ta'u 'e ua 'ka hoko, makatu'unga mei he to e lahi ange e ngaahi ngāue fakatupu koloa faka'ekonomika lolotonga mo hono fakakakato 'a e ngaahi ngāue langa fakalakalaka ki hono fakalelei'i e ngaahi maumau mo e uesia hili e ST-Gita.

Pa'anga Hū Mai 'Ikai Tukuhau

Ko e Pa'anga Hū Mai 'ikai ke tukuhau 'i he 2017/18 na'e fakafuofua ki he \$40.2 miliona, 'a ia ko e holo'aki e peseti 'e 5 mei hono 'uluaki fakafuofua 'i he ta'u tatau pe. Ko e holo ko 'eni' na'e makatu'unga ia mei he ma'ulalo ange 'a hono tanaki mai 'a e pa'anga hū mai mei he ngaahi koloa 'a e pule'anga tautaufitio ki he tupu mei he ngaahi 'inivesimeni kotoa pe 'a e Pule'aga 'i he koloa mo e sevesi. Fakatāta'aki e tonounou \$1 miliona na'e totoru ke tanaki mai mei he laiseni 'o hono savea'i 'o e ngaahi maka koloa 'o kilisitahi.

Pa'anga Humai Makehe

	Fakaangaanga 2016/17	'Esitimet Kamata 2017/18	'Esitimet Liliu 2017/18	'Esitimet 2018/19	Fakafuofua 2019/20	Fakafuofua 2020/21
Pa'anga Humai Makehe						
Ngaahi 'Inasi mei he Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga	11.2	20.2	19.3	21.8	20.7	22.2
Pa'anga Humai mei he Ngaahi Koloa mo e Ngae	14.1	17.9	15.6	17.7	17.5	19.2
Pa'anga Humai mei he Tautea	0.7	1.3	1.0	1.2	1.2	1.3
Ngaahi monu'ia fakataimi 'ikai kau ai 'a e Pule'anga	0.1	-	0.0	-	-	-
Ngaahi Pa'anga Humai Makehe	4.1	2.7	4.3	3.4	4.9	8.0
Fakakatoa	30.1	42.2	40.2	44.2	44.4	50.7

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

'Oku fakafuofua 'e kake hake 'a e tanaki 'i he pa'anga hū mai 'ikai tukuhau 'i he 2018/19 'aki 'a e \$3.9 miliona, pe ko e peseti 'e 10, mei he fakafuofua fakamuimui taha 'o e 2017/18. Ko e kake ko 'eni' na'e tupu ia mei he fakafuofua 'e to e lahi ange 'a e tanaki mai mei he ngaahi koloa 'a e Pule'anga' 'o hange ko e totongi tupu mei he ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga. Na'e makatu'unga 'eni mei he ola lelei 'o e ngaahi polokalama fakalelei ne fakahoko ki he ngaahi kautaha ni 'a ia 'oku ne tokoni'i kinautolu ke to e lelei

ange 'enau fakahoko fatongia.'Oku kau fakataha atu foki ki he kake ni mo e ngaahi fakatau atu 'a e ngaahi koloa mo e ngae 'a e Pule'anga.

Ngaahi Tokoni Faka-pa'anga

'Oku vahevahe ki he konga lalahi 'e tolu 'a e ngaahi tokoni faka-pa'anga ki he Pule'anga' 'o fakatatau ki he fotunga 'o e Sitetisitika Fakapa'anga 'a e Puela'anga (GFS). 'A ia ko e tokoni faka-pa'anga ko eni' 'oku 'omai ia mei he ngaahi Pule'anga, Kautaha Fakatu'a Pule'anga, pea mo e ngaahi Pule'anga Fakalufua pe 'i muli, pea 'oku faka-kalakalasi pe 'o fakatatau ki he natula 'o e tokoni faka-pa'anga takitaha, pe ko e taumu'a 'oku 'omai ki ai hangē ko e ngae iiki pe ngāue lalahi.

Ngaahi Pa'anga Tokoni

	Fakaangaanga 2016/17	'Esitimet Kamata 2017/18	'Esitimet Liliu 2017/18	'Esitimet 2018/19	Fakafuofua 2019/20	Fakafuofua 2020/21
Pa'anga Tokoni						
Ngae	97.7	114.3	100.4	139.4	142.6	129.2
Ngae Lalahi	98.7	137.1	85.5	183.9	189.1	126.2
Fakakatoa	196.4	251.4	185.9	323.3	331.6	255.4

Ma'u'anga Fakamatala : MOFNP

Ko e hiki ko eni 'i he fakafuofua ki he 2018/19 mei he 'uluaki fakafuofua 'i he 2017/18 na'e makatu'unga ia 'i he lelei ange 'a e tokoni mai mei he ngaahi Pule'anga muli' 'o kau ai 'a Siapani (hiki 'aki 'a e \$40.2 miliona), Nu'usila (hiki 'aki 'a e \$15.9 miliona) pea mo e ngaahi fonua kehekehe pe ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula (hiki 'aki 'a e \$13 miliona). 'I he tafa'aki 'o e tokoni fakapa'anga ki he patiseti' na'e fakafuofua 'e kake 'aki ki he \$43.5 miliona 'i he 2018/19, 'a ia ko e hiki 'aki 'a e \$9.1 miliona mei he 'uluaki fakafuofua 'i he 2017/18' 'o kau ki hen 'a e \$20 miliona 'i he 2018/19 mei he Pangike 'a Mamani' 'a ia 'oku tokoni eni ki he ngaahi ngāue langalanga hake 'i he hili e ST- Gita pea ke toe fakafoki 'a e tu'unga 'o e fakalakalaka 'a e fonua' 'i loto 'i he ta'u 'e 3 ka hoko mai' ki he tu'unga ne 'i ai kimu'a pea hoko mai 'a e Saikolone. 'I he taimi tatau, ko e tokoni faka-pa'anga ki he ngaahi ngae lalahi mei he ngaahi fonua tokoni ko eni' 'oku fakafuofua ke to e ma'olunga ange 'i he 2018/19 'i hono fakahoa ki he fakafuofua 'i he 2017/18 'a ia 'oku ha mahino mai ai 'a e tokoni 'a e ngaahi fonua ni ki he fakaakeake mei he ST-Gita. Ko hono fakaikiiki 'o e ngaahi tokoni ko eni' 'e to e lahi ange tokoni fakapa'anga mei he Pangike 'a Mamani' (IDA) 'aki 'a e \$45.9 miliona; Pangike Fakalakalaka 'Esia' (ADB) 'aki e \$13.5 miliona, Pule'anga Fakatahataha 'a 'Iulope' \$5.2 miliona; Sekelitali ki he Ngaahi Komiuniti 'o e Pasifiki' \$1.0 miliona pea mo e ngaahi tokoni makehe pe.

'I he sio ki he ta'u 'e 3 ka hoko mai, ko e fakakatoa 'o e pa'anga tokoni' 'oku fakafuofua 'e holo 'i he 2020/21 mo e ngaahi ta'u ka hoko mai, makatu'unga pe 'i he kakato 'a e ngaahi ngae langa 'i he 'osi 'a e ST - Gita. 'Oku mahu'inga 'aupito ke fakatokanga'i ko e taha 'eni 'i he ngaahi fakafe'atungia 'oku lolotonga fehangahangai mo e Pule'anga' ko e 'ikai ke pau 'a e taimi hono ma'u mai 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga mei muli 'o tatau pe 'i he koloa mo e pa'anga tokoni ki he patiseti pea 'oku hokohoko atu pe 'a e fe'ao 'a e Pule'anga mo e faingata'a ni. Na'e 'osi fai pe 'a hono 'ohake 'a e ngaahi me'a ni 'i he faingamalie kotoa pe 'oku fai ai ha laulea mo e ngaahi hoa tokoni ki he fakalakalaka, pea mo e ngaahi kautaha fakatu'apule'anga muli. Ko e faka'amu ia ke to e fakalakalaka ange 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai 'a e muimui ofi mo e feinga ke talangofua ki he ngaahi alea pau mo e ngaahi fonua tokoni' 'a ia ne fakahoko 'i Palesi pea mo e ngaahi alea pau makehe pe.

Fakakatoa 'a e Pa'anga Hū Mai mo e Tokoni Faka-pa'anga

Pa'anga Hu Mai						
	Fakaangaanga 2016/17	'Esitimet Kamata 2017/18	'Esitimet Liliu 2017/18	'Esitimet 2018/19	Fakafuofua 2019/20	Fakafuofua 2020/21
Pa'anga Hu Mai						
Ngaahi Tukuhau	213.3	247.4	221.4	247.8	248.1	256.0
Pa'anga Tokoni	196.4	251.4	185.9	323.3	331.6	255.4
Pa'anga Hu Mai Makehe	30.1	42.2	40.2	44.2	44.4	50.7
Fakakatoa	439.8	541.0	447.6	615.2	624.1	562.2

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

Ko e fakakatoa 'o e pa'anga hū mai mo e tokoni faka-pa'anga 'a e Pule'anga' na'e fakafuofua 'e hiki hake mei he peseti 'e 45 'o e Fakakatoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngaue Fakalotofonua (GDP) 'i he 2017/18 ki he peseti 'e 59 'o e Fakakatoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngaue Fakalotofonua (GDP) 'i he 2018/19. 'Oku makatu'unga 'eni mei he hū mai 'a e ngaahi tokoni mei muli pea mo e pa'anga tokoni ki he patiseti 'o hange ko ia ne 'osi fakamatala ki mu'a. 'Oku kau ki hen'i 'a e ngaahi ngauae langa lalahi 'I he fakaakeake 'i he 'osi 'a e ST - Gita. Hangē pe ko ia ne 'osi fakamatala 'i he ngaahi konga ki mu'a' ko e lelei ange 'a e muimui pau ki he ngaahi tu'utu'uni faka-tukuhau, hokohoko atu 'a e ngaahi fakalelei ki he ivi tanaki pa'anga hū mai 'a e Potungaue Tanaki Pa'anga Hū Mai mo e Kasitomu (MORC), pea mo to e fakalakalaka ange 'a e ivi ki hono fokotu'utu'u mo hono pule'i 'e he ngaahi Potungaue 'a e Pule'anga' 'a e ngaahi tototongi 'o e ngauae, 'e hoko ia ko e ngaahi tefito'i taumu'a ngauae ke ne a'usia 'a e taketi ki he pa'anga hū mai 'i he 2018/19 pea mo e ta'u 'e ua ka hoko mai.

Fakakatoa 'o e Fakamole pea mo e Fakatau 'o e Ngaahi Koloa 'ikai Fakapa'anga

Ko e fakakatoa 'o e ngaahi fakamole 'a e Pule'anga' 'oku fakaikiiki atu ia 'i he tēpile 'i lalo. 'Oku fakafuofua 'e a'u ki he \$431.7 miliona 'i he faka'osinga 'o e 2017/18 fakafehoanaki ki he 'uluaki fakaofiofi \$554.8 miliona 'i he ta'u tatau. 'E to e hiki hake 'aki 'a e \$28.1 miliona mei he ta'u fakapa'anga kuo 'osi (2016/17).

'I he ta'u 'e 3 ka hoko mai', 'oku fakafuofua ko e fakakātoa 'a e ngaahi fakamole 'a e Pule'anga' 'e lahi 'aupito 'o a'u ki he \$614.3 miliona 'i he 2018/19 pea ko e hiki 'aki eni 'o meimeei \$60 miliona mei he 'uluaki fakafuofua 'i he 2017/18, pea 'e tu'uma'u ai pē 'i he tu'unga tatau 'i he 2018/19 ki mu'a pea toki holo hifo 'i he 2020/21 ki he tu'unga angamaheni ne 'i ai 'i he fuofua fakafuofua 'i he 2017/18. Ko e fetō'aki ko 'eni 'oku makatu'unga ia mei he fakaofiofi 'e lahi ange 'a e ngaahi fakamole ki he ngaahi langa kotoa pē felave'i mo e fakaakeake mei he ST – Gita 'a ia 'oku ha māhino mai 'eni 'i he hiki hake 'i he ngaahi fakamole ki he koloa 'ikai fakapa'anga'.

Fakakatoa Ngaahi Fakamole mo e Ngaahi Koloa 'ikai Fakapa'anga (\$m)

	Fakaangaanga 2016/17	'Esitimet Kamata 2017/18	'Esitimet Liliu 2017/18	'Esitimet 2018/19	Fakafuofua 2019/20	Fakafuofua 2020/21
Pa'anga Hu Atu (Pa'anga Ngaue)	298.6	407.8	335.0	422.0	417.9	404.8
Totongi 'o e Kau Ngaue	129.6	148.6	137.8	154.7	154.5	154.0
Ngaue'aki 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngaue	116.9	171.6	146.5	194.9	194.3	185.6
Totongi Tupu	8.3	8.1	7.8	8.1	8.1	8.1
Ngaahi Tokoni (Subsidies)	0.8	0.9	0.7	0.9	0.9	0.9
Ngaahi Tokoni Fakapa'anga (Grants)	3.2	2.5	2.9	2.5	3.7	3.7
Monu'ia Fakasosiale	21.8	24.5	20.9	26.9	26.0	24.3
Ngaahi Pa'anga Huatu Makehe	18.0	51.7	18.5	34.1	30.4	28.3
Toenga tupu 'o e ngaahi koloa 'ikai fakapa'anga (Sino'i Pe)	105.0	147.1	96.7	192.3	197.2	134.1
Ngaahi Koloa 'a e Pule'anga	104.8	146.9	96.6	194.4	199.3	136.5
<i>Ngaahi Langa</i>	69.5	92.6	61.5	88.0	66.5	41.8
<i>Ngaahi Me'a Ngaue Lalahi</i>	28.9	43.0	25.8	90.8	79.8	38.9
<i>Ngaahi Koloa Kehe</i>	6.4	11.3	9.3	15.7	53.0	55.8
Ngaahi Koloa 'ikai Ngaue'aki	0.2	0.2	0.1	(2.1)	(2.1)	(2.4)
<i>Totongi 'o e Kelekele</i>	0.2	0.2	0.1	0.4	0.4	0.4
<i>Ngaahi Koloa 'ikai ke lava ala ki ai</i>	-	-	-	(2.5)	(2.5)	(2.8)
Fakakatoa	403.6	554.8	431.7	614.3	615.0	538.9

*Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP***Ngaahi Fakamole**

Ko e ngaahi fakamole 'a e Pule'anga' 'oku vahevahe ia ki he konga lalahi 'e 8: 'a ia ko e pa'anga totongi 'o e kau ngāue, ngaahi 'inasi fakasōsiale, totongi 'o e ngaahi koloa'mo e ngāue', totongi tupu, ngaahi tokoni', ngaahi tokoni faka-pa'anga' (ngaahi nguae angamaheni mo e ngaahi nguae lalahi), ngaahi monu'ia fakasōsiale' pea mo e ngaahi fakamole kehe pē. Hange koia 'oku hā atu 'i he tepile 'o e ngaahi fakamole 'i lalo', 'oku hulu'i mai 'e he fetō'aki 'i he ngaahi fakamole' 'a e fakafuofua fakamuimui taha 'i

Fakakatoa Ngaahi Fakamole

	Fakaangaanga 2016/17	'Esitimet Kamata 2017/18	'Esitimet Liliu 2017/18	'Esitimet 2018/19	Fakafuofua 2019/20	Fakafuofua 2020/21
Pa'anga Hu Atu (Pa'anga Ngaue)						
Totongi 'o e Kau Ngaue	129.6	148.6	137.8	154.7	154.5	154.0
Ngaue'aki 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngaue	116.9	171.6	146.5	194.9	194.3	185.6
Totongi Tupu	8.3	8.1	7.8	8.1	8.1	8.1
Ngaahi Tokoni (Subsidies)	0.8	0.9	0.7	0.9	0.9	0.9
Ngaahi Tokoni Fakapa'anga (Grants)	3.2	2.5	2.9	2.5	3.7	3.7
Monu'ia Fakasosiale	21.8	24.5	20.9	26.9	26.0	24.3
Ngaahi Pa'anga Huatu Makehe	18.0	51.7	18.5	34.1	30.4	28.3
Fakakatoa	298.6	407.8	335.0	422.0	417.9	404.8

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

he 2017/18 'a ia 'oku \$335 miliona; 'a ia ko e holo 'aki 'a e \$72.8 miliona mei he fuofua fakafuofua', ko e makatu'unga pē mei hono 'ikai ke nguae'aki 'a e \$27 miliona 'i he tokoni fakapa'anga ne 'uluaki tali ki he ngaahi ngāue langa ki he Sipoti Pasifiki' 'a ia ne toki fakaukau ai 'a Tonga ke 'oua toe fakahoko mai e Sipoti Pasifiki Saute 2019 ki Tonga' ni. Koia ai, na'e pau leva ke liliu hake 'a e seniti ko 'eni' ki he ngaahi fakalelei kotoa pē pea ke toe lelei ange 'a e ngaahi fale sipoti' pea na'e makatu'unga ai 'a hono tolo i atu 'a e ngaahi ngāue' ni. 'I he 2018/19, ko e ngaahi fakamole 'a e pule'anga' 'oku fakafuofua ke 'i he \$442.0 miliona; ko e hiki 'aki 'a e \$14.2 miliona mei he 'uluaki fakafuofua 'i he 2017/18 mo e \$87.0 miliona mei he fakafuofua fakamuimui taha 'i he ta'u tatau pē. 'Oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e holo e ngaahi fakamole 'a

e Pule'anga' ki he ongo ta'u 'e 2 kimui' makatu'unga pē mei he ngaahi fakamole lalahi 'oku tā tu'o taha pe 'ene hoko 'i he 2017/18; tautaufito ki he ngaahi langa felave'i mo e fakaakeake mei he ST-Gita. 'Oku toe tānaki atu foki ki he ngaahi me'a ko 'eni' 'a e ngaahi polōseki mo e polokalama hangē ko hono toe vakai'i 'a e tu'unga vāhenga 'a e kau ngāue' pea mo e ngaahi ngāue langa lalahi pē, ke fakakau atu ki ai 'a e ngaahi uesia 'o e feliiliuaki 'o e 'ea' 'a ia 'oku 'i ai e 'amanaki 'e kakato 'i he kaha'u vave mai'.

Totongi 'o e Kau Ngāue

<i>Totongi 'o e Kau Ngae</i>						
	Fakaangaanga 2016/17	'Esitimet Kamata 2017/18	'Esitimet Liliu 2017/18	'Esitimet 2018/19	Fakafuofua 2019/20	Fakafuofua 2020/21
Totongi 'o e Kau Ngaue						
Vahenga	115.0	135.9	126.5	142.1	141.6	141.0
Tokoni Fakasosiale	14.6	12.7	11.3	12.6	12.9	12.9
Fakakatoa	129.6	148.6	137.8	154.7	154.5	154.0

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

Ko e totongi 'o e kau ngāue 'oku fakafuofua ia ki he \$137.8 miliona ki he faka'osinga 'o e ta'u 2017/18 , 'a ia ne holo'aki 'a e \$10.9 miliona mei he 'esitimeti kamata 'o e ta'u tatau ka na'e hiki 'aki ia 'a 'e \$8.2 miliona mei he ngaahi fakamole na'e fakahoko 'i he 2016/17 . Ko e holo ko 'eni' 'oku makatu'unga ia mei he tōloi 'a hono fakafonu 'o e ngaahi lakanga na'e 'atā 'i he ngaahi potungāue. Hangē ko ia ne lave ki ai 'i mu'a', ko e ngaahi founa ngāue 'oku ngāue 'aki 'e he 'Ofisi 'o e Komisoni' ki he kau ngāue Fakapule'anga' ki hono fakahū mai 'o e kau ngāue' 'oku fa'a fiema'u e taimi lōlōa mo fe'unga, ka 'oku kau pē 'i he ngaahi makatu'unga ke tōmui ai hono fakafonu e ngaahi lakangā. Na'e kau foki mo e 'ikai ke ngāue'aki kotoa 'a e pa'anga na'e vahe'i ki he fakalelei vāhenga he holo ko 'eni', 'a ia 'oku fakafuofua ki he \$4 kihe \$5 miliona 'e faka'aonga'i ke fakapa'anga 'aki 'a e ngaahi lakanga ngāue fiema'u vivili pea mo e ngaahi monu'ia 'o e PMS, 'a ia 'oku fakafuofua kihe \$5 miliona 'a e ngaahi pa'anga vāhenga 'o e kau ngāue.

'Oku fakafuofua ki he peseti 'e 37 'a e ngaahi fakamole fakakātoa 'e vahe ki he vāhenga 'o e kau ngāue ki he ta'u 2018/19. 'A ia ko e hiki 'aki 'eni e pa'anga \$6 milliona mei he 'esitimeti kamata 'o e ta'u 2017/18. Ko e vahevahe ko 'eni 'oku kau ai 'a e vāhenga kihe kau ngāue tu'umau' pea mo e kau ngāue lau'aho fe'unga mo e \$142.1 milliona, pea mo e \$12.6 miliona ki hono fakapa'anga 'aki 'a e tokoni 'a e pule'anga' ki he vāhenga malōlō 'a e kau ngāue fakapule'anga'. Ko e vāhenga 'o e kau ngāue 'oku fakafuofua ke holo 'i he ta'u fakapa'anga 'e tolu ka hoko', makatu'unga 'i hono fakahoko ha ngaahi palani mo e fokotu'utu'u ngāue felave'i mo e kau ngāue. Fakatau mo e ngaahi faka'amu ki he langa fakalakalaka', 'oku fai e toe tokanga makehe ki hono pule'i mo hono vakavakai'i 'a e ngaahi founa ki hono fakangāue'i 'o ha kau ngāue fo'ou, 'o kau ai hono feinga ke fenāpasi lelei 'a e ngaahi fiema'u 'o ha kau ngāue pea mo e ngaahi kaveinga tefito 'oku hā 'i he ngaahi palani ngāue 'a e potungāue. 'I he'ene pehē, ko e ngaahi fiema'u felave'i mo hono fakangaue'i ha kau ngāue, 'e pau ke fakafou mai ia ki he potungāue PSC mo e Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua ke fai hano sivisivi'i mo fakapapau'i 'oku tāau mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e Pule'anga' fekau'aki mo e kau ngāue mo hono fakapa'anga 'o e ngaahi lakanga'. 'Oku 'i ai foki mo e palani ke fai hano 'analaiso 'o e ngaahi hikihiki 'i he totongi koloa' 'i he fonua', 'e he potungāue PSC pea mo e va'a pule ki he vāhenga, ke fakahoko ha fale'i 'o e Pule'anga' fekau'aki mo e ngaahi founa kehekehe 'e malava ke fai ha toe fakalelei ki he ngaahi tu'unga vāhenga 'i he kaha'u'.

Tātānaki ki he Sino'i Pa'anga Mālōlō

Ko e fakakātoa 'o e ngaahi monu'ia fakasōsiale 'i he 'esitimetu kamata 'o e 2017/18 na'e fe'unga mo e \$12.7 miliona 'a ia 'oku hā 'i he tēpile fakamole 'i 'olunga'. 'Oku hā hen'i 'a e holo 'aki e \$1.9 miliona mei he ngaahi fakamole na'e fakahoko 'i he 2016/17, tupu 'eni mei hono holoki 'a e mo'ua 'o e Pule'anga' ki he sino'i pa'anga totongi ki he Vāhenga Malōlō. 'Oku fakafuofua ko e holo 'eni ki he \$0.1 miliona 'o fe'unga pē mo e \$12.6 miliona 'i he 2018/19.

Ko e fakakātoa 'o e 'inasi fakasōsiale 'oku fakafuofua 'e toe tatau pe ia 'i he'ene tu'u ki he kaha'u'. 'Oku makatu'unga 'eni mei hono totongi faka'osi 'o e mo'ua ki he sino'i pa'anga malōlō 'i he 2018/19, ka 'i he taimi tatau 'oku fakafuofua ke hikihiki māmālie foki 'a e ngaahi totongi 'inasi 'o e pule'anga ki he vāhenga malōlō.

Ngaue'aki 'a e ngaahi Koloa mo e Ngaue

Ko e fakakatoa 'o e fakamole ki hono fakatau mai 'o e ngaahi koloa mo e ngaue ki he 2018/19 'oku fakafuofua ki he \$194.9 miliona, pe peseti 'e 46 'o e fakalukufua 'o e ngaahi fakamole. 'Oku kau hen'i 'a e \$50.1 miliona ke totongi'aki 'a e kau ngaue pe tokoni fakatekinikale mo e totongi ki he ngaahi tokoni ko 'eni, \$19 miliona ke fakapa'anga'aki 'a e ngaahi langa fakaakeake mei he ST-Gita, \$17.6 miliona ki hono fakalelei'i 'o e hala pule'anga' pea mo e ngaahi me'a kehe pe. 'Oku ha hen'i 'a e tupu peseti 'e 14 pe \$23.3 miliona mei he 'esitimetu kamata 'o e 2017/18.

Ko e ngaahi fakamole lalahi kehe mei hen'i ki he 2018/19 'oku kau kiai 'a e: \$13.4 miliona ki he ako mo e konifelenisi, \$7.4 miliona ki he ngaahi tokoni; \$4.4 miliona ki he 'uhila'; pea mo e \$3.3 miliona ki he ngaahi faito'o fakafalemahaki pea mo e ngaahi me'akehe pe. 'I he ta'u 'e tolu ka hoko mai' 'oku fakafuofua ko e patiseti ki he hen'i 'e holo 'aki 'a e \$0.6 miliona mo e \$9.3 miliona 'i he 2019/20 pea mo e 2020/21 takitaha. 'Oku tupulaki hen'i 'a hono tokangaekina 'e he Pule'anga 'a 'ene 'inivesime'i ki he ngaahi langa lalahi' - tokanga'i 'o e hala pule'anga mo e ngaahi langa' pe fale' - pea pehee ki hono 'omai 'o e kau mataotao mo taukei fakatekinikale ke tokoni ki hono fakahoko 'o e ngaahi fakalelei ko 'eni', 'a e ngaahi 'uhinga 'oku ne tataki 'a e ngaahi fakamole ko 'eni'.

Totongi Tupu

Ko e ngaahi totongi tupu', mei he 'analaiso faka-GFS 'oku 'i ai ai 'a e konga lalahi 'e ua, 'aia ko e totongi tupu ki ha taha 'ikai nofo fonua pē koha taha muli, mo ha taha nofo fonua ka 'oku 'ikai ke kau 'i he pule'anga. 'Oku ha 'eni 'i he tēpile 'i 'olunga' 'oku 'ilonga ko e totongi tupu 'a e tokotaha 'ikai nofo fonua (muli)' 'oku ma'olunga taha 'a 'ene konga 'i he totongi tupu'; makatu'unga pe ia mei he totongi tupu 'i he nō mei muli'.

Ko e fakakātoa 'o e 'esitimetu kamata 2017/18 ki he ngaahi totongi tupu 'i he nō fakalotofonua' mo fakatu`apule`anga' na'e fe'unga mo e \$8.1 miliona; 'a ia 'oku holo 'aki ia 'a e \$8.3 miliona mei he totongi tupu na'e totongi he 2016/17 . 'I he taimi tatau pē koe totongi tupu 'i he nō fakatu`apule`anga' mo e fakalotofonua' 'oku fakafuofua 'e tatau, 'o makatu'unga 'eni mei he palani ke kamata hono totongi fakafoki 'e he pule'anga 'a e sino'i nō ki he Pangike EXIM 'a Siaina'.

Totongi Tupu

	Fakaangaanga 2016/17	'Esitimet Kamata 2017/18	'Esitimet Liliu 2017/18	'Esitimet 2018/19	Fakafuofua 2019/20	Fakafuofua 2020/21
Totongi Tupu						
Ki he Kakai 'ikai Nofo Fonua	6.5	6.3	6.1	6.3	6.3	6.3
Kakai Nofo Fonua 'ikai kau ai 'a e Pule'anga	1.8	1.8	1.7	1.8	1.8	1.8
Fakakatoa	8.3	8.1	7.8	8.1	8.1	8.1

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

Ngaahi Tokoni (Subsidies)

Ko e ngaahi tokoni' 'oku konga lalahi 'e ua; 'a ia ko e tokoni ki he ngaahi kautaha taautaha' pea mo e ngaahi kautaha 'a e pule'anga'. 'I he patiseti fakaangaanga 'a Tonga' ko e lahi 'o e ngaahi tokoni ko e tokoni ma'ae ngaahi kautaha taautaha' 'a ia 'oku fakafou koia 'i he ngaahi Komiti Fakalakalaka'. Ko e ngaahi tokoni ko ia' 'oku fu'u fiema'u ia ki he langa fakalakalaka mo e ngaahi fatongia 'o e ngaahi kolo 'a ia 'oku a'u tonu ki he kakai' pea ko e monu'ia ko ia' 'e tofuhia ai 'a e kakai fakalukufua 'o e ngaahi kolo', 'o fakatatau ki he pa'anga kuo vahe'i fakata'u'. Koe 'esitimet kamata 'o e tokoni ki he ngaahi kautaha taautaha 'i he 2017/18 na'e fe'unga mo e \$0.9 miliona, 'a ia 'oku hiki 'aki ia 'a e \$0.1 milliona mei he ngaahi fakamole 'i he 2016/17. Ko e 'esitimet fakakātoa ki he ngaahi tokoni 'i he 2018/19 'oku kei 'i he mahu'inga tatau pē 'a ia koe \$0.9 miliona 'i he ta'u 'e tolu ka hoko'.

Ngaahi Pa'anga Tokoni (Grants)

Ko e ngaahi pa'anga tokoni 'oku vahevahe ia ki he konga lalahi 'e tolu 'i he GFS: ko e ngaahi pule'anga muli', ko e ngaahi kautaha mei tu`apule`anga', pea mo e ngaahi ngāue fakalukufua makehe 'a e pule'anga'. Aia, ko e ngaahi pa'anga tokoni mei he ngaahi kautaha mei tu`apule`anga pē 'oku lototonga lele he taimi ni'. Ko e ngaahi tokoni leva ki he ngaahi kautaha fakatu`apule`anga' mo e ngaahi fonua kaunga'api' 'oku fakahoko ia koe'ahi ko 'enau fakakakato 'a e ngaahi fatongia fakapa'anga ki he ngaahi kautaha 'oku memipa 'a Tonga ai'.

'Oku 'osi fakafuofua 'i he a'u ki he faka`osinga 'o e 2017/18, ko e ngaahi pa'anga tokoni 'e hiki 'aki e \$0.4 miliona mei he pa'anga na'e vahe'i ki ai 'o fakafehoanaki ki he 'esitimet kamata 'o e 2017/18. Ka 'i he 2018/19, koe ngaahi pa'anga tokoni 'oku fakafuofua ke 'i he \$2.5 miliona; 'aia ko e holo 'aki 'a e \$0.4 miliona mei he 'esitimet liliu 'o e 2017/18. Koe fakakātoa 'o e pa'anga tokoni 'i he 2019 /20 'oku fakafuofua ke hiki 'aki 'a e \$0.8 miliona pea pehe foki 'i he 2020/21, 'o makatu'unga eni mei he toe lahi ange 'a e ngaahi kautaha fakatu`apule`anga 'oku kau 'a Tonga ki ai'.

Ngaahi Monu'ia faka- Sosiale

'Oku 'ikai ke toe fakafehu'ia 'a e mahu'inga fakafo'ituitui 'o e ngaahi monu'ia fakasōsiale 'i he ngaahi Fonua' 'i mamani. 'Oku tokoni foki 'eni ke feau 'a e ngaahi fiema'u vivili 'akinautolu'oku tu'ulaveangofua' – ko e kau toulekeleka', kau ma'u vāhenga mālōlō, kakai 'ikai malava ke fai ha ngāue, kau ma'u sikolasipi, etc - 'i he sōsaieti. Ko e patiseti ki he ngaahi monu'ia fakasōsiale 'i he 2018/19 'oku fakafuofua ke hiki hake 'aki 'a e \$5.1 miliona mei he ngaahi totongi na'e fakahoko 'i he 2016/17 pea hiki hake 'aki 'a e \$6.0 miliona mei 'esitimet liliu 'o e 2017/18 pea hiki 'aki 'a e \$2.4 miliona mei he 'esitimet kamata 'o e ta'u tatau. Na'e makatu'unga 'eni mei he hiki hake 'a e totongi 'o e ngaahi ma'u sikolasipi 'aki e \$2.3 miliona 'i he 2018/19.

Ko e Ngaahi Fakamole Kehe

Ko e 'esitimeti liliu ki he fakakātoa 'o e ngaahi fakamole kehe ki he 2017/18 'oku fakafuofua ki he \$18.5 miliona; holo 'aki ia 'a e \$33.2 miliona mei he 'esitimeti kamata 'o e \$51.7 miliona. 'A ia 'oku fakafuofua ko e \$27 miliona 'i he holo lahi ko 'eni' na'e fakatefito ia mei he 'ikai ke fakahoko e ngaahi fakamole moe ngāue felave'i mo e ngaahi ngāue ne palani ki hono langa fakalakalaka 'o e sipoti'.

Ko e 'esitimeti fakaangaanga ki he ngaahi fakamole kehe 'i he 2018/19 'oku fe'unga mo e \$34.1 miliona; 'oku holo 'aki ia \$17.6 miliona mei he 'esitimeti kamata mo lahi 'aki 'a e \$15.6 miliona mei he esitimeti liliu 'o e 2017/18. Ko e holo lahi ko 'eni' 'i he patiseti 'o e 2018/19 fakahoa ki he 'esitimei kamata 2017/18, 'oku makatu'unga ia 'i he fiema'u ke ofe'i 'a e ngaahi fakamole ki he ngaahi ngāue felave'i mo e fakaakeake pe. 'Oku toe fakalahi mo e pa'anga fakamole ki hono tokonia 'a e ngaahi ako kolisi 'a e siasi', 'aki e \$7 miliona 'i he 2018/19, pea pehē foki ki he hiki \$1.4 miliona ki hono fokotu'u 'o e ngaahi 'ofisi 'i he ngaahi vāhenga takitaha 'i Tonga ni.

Tānaki atu ki ai, ko e ngaahi fakamole kehe 'oku fakafuofua 'e holo 'i he ta'u 'e ua ka hoko' makatu'unga ia mei he kakato 'a e ngaahi polōseki langa fakalakalaka felave'i mo e langa fonua hili e uesia 'a e ST-Gita, pea pehē foki ki he ngaahi ngāue ki hono fakalelei'i 'o e mala'e Teufaiva' mo e hiki 'o e 'api ako Tonga Side School.

Fakatau mai 'a e ngaahi koloa 'ikai fakapa'anga (totongi ngaahi ngāue lalahi)

Ko e fakatau mai 'o e ngaahi koloa 'ikai fakapa'anga' 'oku patiseti ia ki he \$194.4 miliona 'i he 2018/19, 'o hiki hake 'aki 'a e \$89.5 miliona mei he ngaahi totongi na'e fakahoko 'i he 2016/17, pea pehe ki he hiki 'aki 'a e \$47.8 miliona mei he 'esitimeti kamata mo e \$97.8 miliona leva 'i hono fakahoa ki he 'esitimeti liliu 'i he 2017/18.

Fakatau mai 'o e Ngaahi Koloa 'oku 'ikai Fakapa'anga (\$m)						
	Fakaangaanga 2016/17	'Esitimeti Kamata 2017/18	'Esitimeti Liliu 2017/18	'Esitimeti 2018/19	Fakafuofua 2019/20	Fakafuofua 2020/21
Koloa Liliu Pa'anga Taimi Loloa						
Ngaahi Langa	69.5	92.6	61.5	88.0	66.5	41.8
Ngaahi Me'a Ngae Lalahi	28.8	42.5	25.7	90.3	79.4	38.5
Ngaahi Koloa Kehe	6.4	11.3	9.3	15.7	53.0	55.8
Totongi 'o e Kelekele	0.2	0.2	0.1	0.4	0.4	0.4
Fakakatoa	104.9	146.6	96.6	194.4	199.2	136.4

Ma'u'anga Fakamatala: MOFPN

Ko e hiki lahi hangē 'oku lave ki ai 'i 'olunga' 'oku makatu'unga ia 'i he ngaahi poloseki ngāue mo e ngaahi tokoni mai mei he ngaahi hoa ngāue mei tu'apule'anga' ki hono langa fakalakalaka'i 'o e fonua hili e ngaahi maumau mo e uesia 'a e ST-Gita mo e ngaahi poloseki lalahi kehe pe, 'oku tokoni'i mei he ngaahi pa'anga humai mo e ngaahi tokoni koloa mei he ngaahi fonua tokoni'. 'Oku fakafuofua koe fakatau mai 'a e ngaahi koloa 'ikai fakapa'anga 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai 'e meimeい ke tatau pē 'i he 2019/20 pea toki holo 'i he 2020/21, 'i he hili e kakato 'a e ngaahi ngāue langa lalahi 'ni.

Fakapa'anga

Ko e ngaahi fiema'u nō/nō atu 'a e Pule'anga' ki he ta'u fakapa'anga 'e tolu ka hoko mai' 'oku hā atu hen. 'Oku fakafuofua 'i he 'esitimeti liliu 2017/18 'e fe'unga mo e \$16.0 miliona, 'a ia 'oku kau hen 'a e fakapa'anga mei he pa'anga ngāue talifaki 'a e Pule'anga' fe'unga mo e \$7.6 miliona, pea mo e \$16.5 ko e pa'anga nō atu fakalotofonua ki he ngaahi kautaha pisinisi 'a e pule'anga'.

Toenga Tupu 'o e Ngaahi Koloa Fakapa'anga mo e Ngaahi Mo'ua

	Fakaangaanga 2016/17	'Esitimet Kamata 2017/18	'Esitimet Liliu 2017/18	'Esitimet 2018/19	Fakafuofua 2019/20	Fakafuofua 2020/21
Ngaahi Koloa Liliu Pa'anga Taimi Nounou						
Fakalotofonua						
Pa'anga mo e Ngaahi Fakahu Pa'anga	40.1	0.6	7.6	(10.8)	(6.9)	0.8
No	8.6	14.2	16.5	7.9	1.3	(0.7)
'Inasi mo e Ngaahi monu'ia kehe	0.2	0.4	0.4	0.4	0.4	0.4
Tu'apule'anga	-	-	-	-	-	-
No	-	-	-	-	-	-
Fakalukufua e Ngaahi Koloa Liliu Pa'anga Taimi Nour	48.9	15.2	24.5	(2.6)	(5.2)	0.5
Ngaahi Mo'ua	12.6	28.6	8.5	(3.9)	(14.8)	(23.3)
Fakalukufua e Ngaahi Koloa Liliu Pa'anga Taimi Nounou mo e Ngaahi Mo'ua	36.3	(13.4)	16.0	1.3	9.5	23.7

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

'I he 2018/19 'oku fakafuofua 'e fe'unga 'a e palanisi fakapa'anga fakalukufua 'a e Pule'anga' mo e \$1.3 miliona. 'A ia 'oku fakapa'anga mei ai 'a e \$10.8 miliona mei he pa'anga talifaki 'a e Pule'anga pea mo e patiseti fakaangaanga ki he nō 'e hu mai, ko e \$7.9 miliona 'oku palani ke fakapa'anga fakalotofonua. 'Oku tanaki atu ki hen'i 'a e fakafuofua ke hiki hake 'a e tu'unga 'o e ngaahi mo'ua', makatu'unga mei he kamata hono totongi fakafoki 'o e sino'i nō mei he Pangike EXIM 'a Siaina', 'o hokohoko atu 'i he ta'u fakapa'anga 'e tolu ka hoko'. 'Oku fakafofonga mai hen'i 'a e fiema'u ke to e tokangaekina ange 'e he Pule'anga' 'a e ngaahi fakamole'ni 'i he kaha'u', 'o fakatatau ki he uesia 'e malava ke hoko ki he pa'anga talifaki mo e tu'unga nō 'a e Pule'anga', tautautefito ki he taimi 'e holo ai 'a e ngaahi pa'anga tokoni ki he patiseti' 'i ha kakato 'a e ngaahi ngāue ki he fakaakeake mei he ST-Gita.

6. AOFANGATUKU

Kuo fokotu'u 'a e kaveinga 'o e patiseti 2018/19, ko e "Fakaakeake ki ha tu'unga 'oku malu ange", 'aia 'oku ne tapou mai 'e 'ikai tetau malava 'a e fakaakeake' 'aki hotau ivi fakalotofonua pē, ka 'e matu'aki tokoni 'aupito kapau tetau ma'u 'a e laumalie 'o e ngāue fakataha' 'o hangē koia na'e ma'u 'e he timi Mate Ma'a Tonga', lolotonga 'a e fe'auhi ki he ipu 'a mamani ki he 'akapulu liiki 2017. Kau ki hen'i pea mo e fakakaukau 'o e Saame 46, 'o hangē ko e tō folofola 'a 'Ene 'Afio 'one fokotu'u ai 'a e fakava'e, ko hotau hufanga'anga mo e ma'u'anga ivi 'i he taimi 'o e faingata'a'. Ko e tokoni matu'aki ofi 'o ka tau ka hūfanga kiate ia - mafai ta'etoele'gia mo e ivi matu'aki mālohi he ngaahi taimi 'o e faingata'a'. Pea mei ai leva, 'oku kau fakataha 'a e Pule'anga' mo e Tonga kotoa, fakataha mo e ngaahi fonua tokoni', ke tau fetākinima 'o fononga atu fakataha ke fakapapau'i 'e a'usia 'a e fakalakalaka' pea hoko ke paotoloaki mo fakalekesi ai 'a e mo'ui' ki he taha kotoa (TSDF II) pea ke 'oua na'a li'ekina ha taha (SDG). Ko e mo'oni, 'e 'ikai ha taha pe ha kulupu taautaha, te ne maa'usia ha fakaakeake lelei 'iate ia pē, ka kuopau ke tau kaafataha ke haukinima 'a e ngaahi fatongia felāve'i mo e fakaakeake' he ngaahi fungavaka kehekehe. Ko e Pule'anga, tokoni mei he ngaahi pisinisi pea mo e sekitoa taautaha', ngaahi kautaha 'ikai fakapule'anga, siasi mo e ngaahi komiuniti pea pehee ki he tokotaha kotoa. Koia ai, ke tau umoumataha ke langa hake 'a hotau fonua' 'i ha founiga fakaakeake 'e tu'uloa, mālohi ange pea mo malu ange he ngaahi tapa kotoa 'o e mo'ui', ke faitokonia 'a e fa'ahinga na'e uesia' ki he tu'unga lelei 'e malava ai 'a e Tonga kotoa 'o a'usia ha langa fakalakalaka tu'uloa, mālohi pea mo malu ange'. Ke tau fetākinima mo ngāue fakataha 'i he fakaakeake' ki ha tu'unga 'oku mālohi mo malu ange', ma'ae Tonga kotoa!

7. FKAMATALA FAKALAHİ

Ko e Ngaahi Me'afua Faka'ekonōmika 'o Tonga 'i he, 2009/10-2016/17

	2009/10	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17
(Feliliuaki fakapeseti (%) fakata'u)								
Mahu'inga Fakalukufua e Ngaahi Koloa mo e Ngaahi Totongi 1/								
Mahu'inga Fakakātoa e Ngaohi Koloa & Ngaahi Ngāue Fakalotofonua (GDP)	3.3	2.9	0.8	0.7	2.1	3.7	3.4	3.0
Hikihiki 'i he Totongi Koloa ('avalisi fakata'u)	1.7	6.0	3.3	0.7	2.2	0.2	-0.6	7.3
Pa'anga mo e Ngaahi NŌ 'i he Pangike (tupu fakata'u %) 2/								
Pa'anga Taimi Loloa (M2)	5.1	2.6	-2.0	7.3	8.1	2.4	12.6	11.4
NŌ Fakalotofonua	-11.5	-11.5	-16	-0.4	9.2	11.7	18.2	13.3
NŌ ki he Ngaahi Kautaha Taautaha	-15.5	-9.2	-9.6	-7.8	-0.6	8.9	19.8	22.8
Palanisi 'o e Fehu'aki Pa'anga mo Muli (OET)								
Ngaahi Koloa Hū Atu	11.4	11.3	8.8	12.3	15.8	15.3	15.4	23.9
Konga ai mei he: huatu 'o e Hina	0.5	0.7	2.2	2.4	2.9	1.8	3.7	4.3
Ngaahi Koloa Hū Mai	-208.0	-229.6	-247.8	-260.9	-261.7	-306.3	-322.1	-367.8
Ngaahi Ngāue (palanisi)	-7.9	5.0	-4.4	6.3	-3.0	-7.3	16.9	26.4
Ngaahi 'Inivesi (palanisi)	5.3	4.9	5.6	0.9	8.5	13.4	4.3	-16.4
Ngaahi Ngāue + Ngaahi 'Inivesi (palanisi)	-2.6	9.9	1.2	7.2	5.5	6.1	21.2	10.0
Talafi Pa'anga (palanisi)	166.8	136.5	182.3	174.8	200.6	209.6	283.8	342.1
Konga ai mei he: Fe'ave'aki Pa'anga Taautaha	157.5	138.9	156.8	209.5	208.9	273.2	329.3	395.2
Palanisi 'o e 'Akauni Lolotonga	-32.4	-72.0	-55.4	-66.5	-39.8	-75.3	-1.7	8.2
('I he peseti 'o e GDP)	-4.5%	-9.3%	-6.9%	-8.5%	-4.9%	-8.9%	-0.2%	0.9%
Palanisi Fakalukufua	34.2	33.2	42.4	17.2	11.2	41.2	65.2	53.0
Pa'anga Talifaki 'a e Pule'anga 'i Muli								
Pa'anga (miliona)	170.5	203.8	246.1	263.3	274.4	289.7	354.9	407.9
Hū Koloa 'i he Mahina	7.1	7.7	8.5	9.1	9.1	8.1	7.2	7.1
Ngaahi NŌ ki Tu'apule'anga 3/								
NŌ ki Tu'apule'anga/GDP (%)	32.1%	35.5%	40.4%	44.2%	42.0%	44.2%	43.7%	43.5%
Fetongi Pa'anga ('avalisi fakata'u)								
Fetongi Pa'anga ki he Pa'anga 'Amelika US\$	1.93	1.84	1.70	1.73	1.81	1.95	2.22	2.21

1/ Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika 'a Tonga

2/ Ma'u'anga Fakamatala: Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga

3/ Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

Koloa Hū atu 'i he ngaahi vahevahe lalahi Faka-Kasitomu, 2009/10 - 2016/17

Fika Faka-Kasitomu Ngaahi Vahevahe	2009/10 (\$'000)	2010/11 (\$'000)	2011/12 (\$'000)	2012/13 (\$'000)	2013/14 (\$'000)	2014/15 (\$'000)	2015/16p (\$'000)	2016/17 (\$'000)	%							
Monuman Mo'ui mo e Koloa Kakano'i Manu	9,857	64.3	9,905	49.9	9,277	36.6	8,029	35.1	6,147	28.3	12,994	46.2	8,438	31.1	9,633	33.5
Ngaahi Koloa Vesitapolu	4,019	26.2	8,056	40.5	10,593	41.8	11,393	49.7	12,630	58.1	11,896	42.3	15,560	57.4	17,583	61.2
Me'atokonji;Kavamalohi,Tapaka	216	1.4	240	1.2	358	1.4	494	2.2	461	2.1	717	2.6	1,211	4.5	225	0.8
Ngaahi Koloa Kemikale pe Faitatau	585	3.8	646	3.3	367	1.4	462	2.0	596	2.7	563	2.0	494	1.8	4,098	1.4
Koloa Papa pe Koloa Ngaohi mei he Papa	322	2.1	433	2.2	416	1.6	424	1.9	760	3.5	986	3.5	784	2.9	742	2.6
Ngaahi Koloa Ngaohi Kehe	22	0.1	5	0.0	27	0.1	112	0.5	91	0.4	33	0.1	160	0.6	156	0.5
Ngāue Fakame'a pe Kongokonga Koloa	17	0.1	56	0.3	144	0.6	26	0.1	1	0.0	2	0.0	445	1.6	1	0.0
Ngaahi Koloa Hū atu kehe	289	1.9	526	2.6	4,173	16.5	1,963	8.6	1,045	4.8	909	3.2	0	0.0	0	0.0
KĀTOA	15,327	100.0	19,869	100.0	25,354	100.0	22,901	100.0	21,731	100.0	28,100	100.0	27,093	100.0	287,511	100.0

p: esitimeti fakaanganga

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitesitika

'Avalisi 'o e Ngaahi Totongi Fakatau ki he ta'u 2010 - 2017, Vaha'a Taimi 'oku Makatu'unga 'a hono liliu ('Okatopa 2010 = 100)										
Kotoa 'o e Ngaahi Koloa	Me'akai	Fale	Ngaahi Koloa Faka'api	Vala mo e Su	Fefononga' aki	Tapaka mo e Kavamalohi	Ngaahi Koloa mo e Ngāue 'oku 'ikai kau ha kalasi	Koloa Hū mai	Koloa Fakalotofonua	
Fakapalan	100.0	45.8	2.5	20.8	3.2	11.9	6.0	9.8	57.8	42.2
2008	93.6	88.5	99.5	104.5	96.2	109	78.9	101.4	93.0	94.3
2009	94.9	95.4	103.8	98.5	100.8	95.2	82.9	104.1	93.2	97.9
2010	98.3	98.3	102.1	99.3	99.8	100.5	93.7	99.4	98.1	98.3
2011	104.4	104.7	99.8	101.6	104.6	112.6	101.6	101.7	106.1	102.2
2012	105.7	106.4	99.6	103.4	104.6	113.0	102.4	102.1	107.4	103.1
2013	106.4	108.2	100.7	103.4	104.6	113.1	99.8	102.5	109.0	103.0
2014	109.1	112.2	101.4	104	119.1	112.8	100.4	105.3	112.3	104.8
2015	108	114.3	101.3	98.3	129.4	99	106.3	105.9	108.4	107.4
2016	110.7	115.8	103.5	98.5	138.6	96.1	128.4	113.2	107.8	114.8
2017	119	125.7	114	102.4	138.8	104.2	157.5	112.1	117.9	120.5

Ma'u'anga Fakamatala: Potungäue Sitesitika

Feliuliuki (%) Fakata'u 'i he Ngaahi Totongi Fakata'u 'o e Ngaahi Koloa ki he mahina ko Tisema 2010 - 2017.

Kotoa 'o e Ngaahi Koloa	Me'akai	Fale	Ngaahi Koloa Faka'api	Vala mo e Su	Fefononga' aki	Tapaka mo e Kavamalohi	Ngaahi Koloa mo e Ngāue 'oku 'ikai kau ha kalasi	Koloa Hū mai	Koloa Fakalotofonua	
Fakapalan	100.0	45.8	2.5	20.8	3.2	11.9	6.0	9.8	57.8	42.2
2008	6.4	2.7	7.5	10.4	7.8	10.4	8.1	7.3	6.0	7.4
2009	1.1	8.3	-1.5	-7.7	3.2	-7.6	-1.4	3.5	-0.6	4.3
2010	5.0	3.8	-3.1	1.6	-0.6	4.4	24.0	-5.5	7.9	0.4
2011	3.8	3.2	0.0	3.8	4.6	8.8	1.8	2.6	5.9	1.0
2012	2.5	6.0	0.4	-1.8	0.0	1.7	0.2	-0.2	2.3	2.8
2013	0.8	1.0	1.4	2.4	0.0	-0.8	-2.0	0.8	1.4	0.0
2014	0.2	1.0	-0.3	-1.6	16.2	-5.4	-0.8	3.1	0.5	-0.2
2015	-1.2	0.2	0.4	-5.9	8.9	-8.2	-0.8	-0.1	-4.9	4.4
2016	6.7	6.3	2.3	2.5	4.0	4.5	29.9	6.9	6.9	6.4
2017	5.5	6.0	12.6	3.6	2.0	5.3	17.4	-2.1	7.4	3.0

Ma'u'anga Fakamatala: Potungäue Sitesitika

Ngaahi Koloa Hū mai Faka-sekitoa Lalahi, 2009/10 - 2016/17

SEKITOA NGĀUE'ANGA	2009/10 (T\$'000)	2010/11 %	2011/12 (T\$'000)	2011/12 %	2012/13 (T\$'000)	2012/13 %	2013/14 (T\$'000)	2013/14 %	2014/15 (T\$'000)	2014/15 %	2015/16 (T\$'000)	2015/16 %
Sekitoa Taautaha	15,327	100	19,863	100.0	25,343	100.0	22,866	99.8	21,705	99.9	28,030	99.6
Sekitoa Pule'anga	0	0	6	0.0	6	0.0	2	0.0	21	0.1	23	0.1
Sekitoa ki he Ngaahi Kautaha 'oku Tokoni'i 'e he Pule'anga ka 'oku nau lele taautaha pe	0	0	0	0.0	5	0.0	33	0.1	8	0.0	82	0.3
KĀTOA	15,327	100.0	19,869	100.0	25,354	100.0	22,901	100.0	21,734	100.0	28,135	100.0

Ma'u'anga Fakamatala: Potungäue Sitesitika

Exports by Country of Destination, 2009/10 - 2016/17

COUNTRY	2009/10		2010/11		2011/12		2012/13		2013/14		2014/15		2015/16		2016/17				
	(T\$'000)	%	New Zealand	3,264	21.3	3,269	16.5	4,801	18.9	6,550	28.6	7,184	33.1	7,049	25.1	11,888	27.2	13,745	29
Australia	693	4.5	581	2.9	4,622	18.2	1,437	6.3	2,002	9.2	3,200	11.4	8,799	20.1	10,521	22			
Fiji	18	0.1	318	1.6	697	2.7	200	0.9	169	0.8	186	0.7	503	1.1	968	2			
Mainland USA	2,551	16.6	2,685	13.5	2,651	10.5	3,590	15.7	3,359	15.5	5,514	19.6	11,749	26.8	9,462	20			
Samoa	492	3.2	543	2.7	375	1.5	479	2.1	746	3.4	1,137	4.0	-	-	-	-			
Japan	517	3.4	2,862	14.4	6,293	24.8	2,754	12.0	2,710	12.5	3,361	11.9	3,776	8.6	4,404	9			
Korea	369	2.4	140	0.7	1,548	6.1	2,020	8.8	2,232	10.3	590	2.1	1,549	3.5	2,112	4			
Singapore	458	3.0	2	-	30	0.1	171	0.7	0	0.0	4	0.0	2	0.0	2	0			
American Samoa	178	1.2	213	1.1	282	1.1	323	1.4	50	0.2	453	1.6	-	-	-	-			
Hong Kong	6,433	42.0	7,538	37.9	2,355	9.3	3,579	15.6	2,397	11.0	5,368	19.1	28	0.1	23	0			
All other Countries	399	2.6	1,719	8.7	1,701	6.7	1,799	7.9	884	4.1	1,273	4.5	5,488	12.5	6,303	13			
TOTAL	15,327	100.0	19,869	100.0	25,354	100.0	22,901	100.0	21,734	100.0	28,135	100.0	43,782	100.0	47,540	100			

Source: Statistics Department

Ngaahi Koloa Hū mai Faka-kasitomu, 2009/10 - 2016/17

Fika Faka-Kasitomu Ngaahi Vahevahe	2009/10		2010/11		2011/12		2012/13		2013/14		2014/15		2015/16		2016/17	
	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%
1.Monumanu Mo'ui;Ngaahi Koloa Monumanu	39,502	13.8	40,464	13	39,778	12	43,922	13	33,361	13	46,987	11	48,451	17	50,951	11
2.Ngaahi Koloa	9,347	3.3	10,216	3	10,536	3	10,838	3	8,157	3	11,341	3	14,588	5	14,580	3
3. Me'atokoni; Kavamalohi & Tapaka	45,633	16.0	39,041	12	47,152	14	48,283	14	36,701	14	55,893	13	68,165	24	68,075	15
4. Ngaahi Koloa ngaohi mei he Makakoloa	64,715	22.6	80,726	25	88,675	26	82,697	24	61,899	24	88,805	21	-	30	80,146	17
5. Ngaahi Koloa Kemikale pe Faitatau	13,684	4.8	13,675	4	14,794	4	14,346	4	12,927	5	15,701	4	20,121	7	17,751	4
6. Koloa 'Akau pe Koloa Ngaohi mei he 'Akau	7,164	2.5	11,243	4	9,434	3	8,063	2	6,700	3	13,763	3	16,433	6	19,888	4
7. Ngaahi Koloa Papa	9,148	3.2	10,302	3	12,139	4	12,980	4	7,568	3	10,944	3	12,276	4	9,593	2
8. Ngaahi Koloa Kapa mo e Ukamea	13,373	4.7	26,286	8	20,563	6	15,214	4	12,921	5	20,203	5	109	0	35,727	8
9. Misini mo e Ngaahi Naunau Faka'uhila	39,244	13.7	41,372	13	46,895	14	41,744	12	35,061	13	74,142	17	279	0	93,940	20
10. Ngaahi Koloa Ngaohi Kehe	4,838	1.7	5,415	2	6,850	2	10,281	3	5,319	2	10,952	3	13,515	5	15,779	3
11. Me'alele, Vakapuna, Vakalalahi & Ngaahi Naunau Fekau'aki mo e Fefononga'aki	15,908	5.6	16,110	5	15,516	5	19,394	6	17,478	7	40,430	9	44	0	49,211	11
12. Ngāue Fakame'a mo e Kongokonga Koloa	4,073	1.4	1,194	0	1,074	0	7,948	2	68	0	17	0	37	0	25	0
13. Ngaahi Koloa Hū mai Kehe	19,126	6.7	21,583	7	32,005	9	29,957	9	23,281	9	39,681	9	3,408	1	3,013	1
KĀTOA	285,754	100.0	317,628	100.0	345,411	100.0	345,662	100.0	261,441	100.0	428,859	100.0	280,527	100.0	458,682	100.0

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitesitika

Ngaahi Koloa Hū mai Faka-sekitoa Lalahi, 2009/10 - 2016/17

SEKITOA NGĀUE'ANGA	2009/10		2010/11		2011/12		2012/13		2013/14		2014/15		2015/16	
	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%
Sekitoa Taautaha	277,502	97.1	297,987	93.8	300,026	86.9	308,225	89.2	245,062	86.5	353,566	82.4	394,153	89.7
Sekitoa Pule'anga	5,120	1.8	9,227	2.9	23,737	6.9	21,284	6.3	9,593	3.4	15,655	3.7	21,134	4.8
Sekitoa ki he Ngaahi Kautaha 'oku Tokoni'i 'e he Pule'anga ka 'oku nau lele taataha pe	3,133	1.1	10,414	3.3	21,649	6.3	15,579	4.5	28,582	10.1	59,639	13.9	24,262	5.5
KĀTOA	285,754	100.0	317,628	100.0	345,411	100.0	345,662	100.0	283,237	100.0	428,859	100.0	439,549	100.0

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitesitika

Ngaahi Koloa Hū mai ki he Fonua mei he Ngaahi Fonua Muli, 2009/10 - 2016/17

FONUA	2009/10		2010/11		2011/12		2012/13		2013/14		2014/15		2015/16		2016/17	
	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%
Nu'usila	88,715	31.0	107,985	34	100,067	29	101,254	29	107,342	29	122,470	30	149,427	32	156,869	31
'Aositelelia	32,714	11.4	23,736	8	19,553	6	17,938	5	20,562	6	24,312	6	32,750	7	38,010	8
'Amelika	41,273	14.4	35,741	11	46,652	14	40,695	12	39,635	11	46,570	11	40,698	9	50,011	10
Siaina	31,007	10.9	25,861	8	29,260	9	27,878	8	20,424	6	36,049	9	60,707	13	56,603	11
'Initoneseia	3,700	1.3	3,965	1	6,157	2	4,954	1	5,480	1	6,431	2	7,715	2	7,450	1
Fisi	31,007	10.9	25,861	8	29,260	9	27,878	6	31,257	9	34,921	9	92,199	20	57,933	12
Siapani	6,844	2.4	8,848	3	17,175	5	20,275	29	15,501	4	35,709	9	28,438	6	42,146	8
Singapoa	50,039	17.5	73,804	23	78,725	23	81,146	24	82,909	23	63,965	16	30,236	7	56,471	11
Ngaahi fonua kehe	18,297	6.4	18,546	6	22,339	7	31,949	9	42,649	12	35,337	9	19,337	4	34,634	7
KĀTOA	285,754	100	317,628	100	345,411	100	345,662	100	365,760	100	405,764	100	461,508	100	500,128	100

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitepitika

Fakamatala ki he Fehū'aki 'a e Pa'anga 'a Tonga mo Muli, 2009/10-2016/17

(Pa'anga 'i he miliona, tukukehe kapau 'e tokifaka'ilonga'i atu)	2009/10	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17
Palanisi 'o e Fefakatau'aki Koloa	-196.6	-218.3	-239	-248.6	-245.9	-290.9	-306.7	-343.9
Ngaahi Koloa Hū atu f.o.b	11.4	11.2	8.8	12.3	15.7	15.3	15.4	23.9
konga ai ko e Hina	0.5	0.7	2.2	2.4	2.9	1.8	3.7	4.3
Ngaahi Koloa Hū mai f.o.b	208	229.6	247.7	260.9	261.7	306.3	322.1	367.8
Ngaahi Ngāue (palanisi)	-7.9	4.9	-4.4	6.3	-3.1	-7.3	16.9	26.4
Totongi Hū mai	71.8	89.0	99.4	125.2	109	99.2	138.7	169.1
Konga ai: Pa'anga mei he Takimamata	50.1	60.9	61.3	71.5	80.3	63	85.1	108.3
Totongi Hū atu	79.8	84.0	103.7	118.8	112.1	106.5	121.8	142.7
Tupu 'i he Ngaahi 'Inivesi (palanisi)	5.3	4.9	5.6	0.9	17.0	13.4	4.3	-16.4
Totongi Hū mai	14.6	13.1	13.3	11.7	34.4	26	20.9	17.3
Totongi Hū atu	9.4	8.2	7.7	10.8	17.5	12.6	16.6	33.8
Talafi Pa'anga Lolotonga (palanisi)	166.9	143.9	182.3	174.8	192.1	209.5	283.7	342.1
Fe'ave'aki Pa'anga Faka'ofisiale (palanisi)	22.0	6.2	44.0	2.3	21.7	41.9	80.8	87.4
Fe'ave'aki Pa'anga Taautaha (palanisi)	144.9	137.7	138.3	172.5	170.3	167.6	203.2	254.7
Totongi Hū mai Faka'ofisiale	25.8	8.3	45.5	3.5	23	43.1	82.6	87.9
Totongi Hū atu Faka'ofisiale	3.8	2.1	1.5	1.2	1.3	1.2	1.8	0.5
Fe'ave'aki Pa'aanga Taautaha Totongi Hū mai	157.5	146.5	156.8	209.5	208.9	215.1	262.8	311.1
Fe'ave'aki Pa'anga Taautaha Totongi Hū atu	12.6	8.8	18.5	37	38.6	47.5	59.6	56.4
'Akauni Fakapa'anga Lolotonga	-32.3	-64.6	-55.5	-66.6	-39.9	-75.3	-1.8	8.2
(Pēseti 'o e GDP)	-4.5%	-9.3%	-6.9%	-8.2%	-4.9%	-9.1%	-0.2%	0.9%
Palanisi 'o e 'Akauni Ngāue	37.8	118.9	87.6	88.7	101.2	67.2	15.1	29.8
Ngāue 'Ofisiale (palanisi)	8.4	63.5	55.1	33.5	17.3	9	6.9	9.7
Nō Faka'ofisiale	22.8	73.1	61.6	38.2	24.6	13.6	6.9	9.8
Pa'anga Hū atu Faka'ofisiale	14.4	9.6	6.5	4.7	7.3	4.6	0.0	0.1
Pa'anga mei he Ngāue Taautaha (palanisi)	29.4	55.4	32.5	55.2	83.9	58.2	8.2	20.1
Pa'anga Hū mai mei he Ngāue Taautaha	37.9	77.7	45.2	71.5	101.5	75.5	10.5	22.8
Pa'anga Hū atu mei he Ngāue Taautaha	8.5	22.3	12.7	16.3	17.6	17.3	2.3	2.7
Palanisi Fakakātoa	34.3	32.9	38.3	17.3	11.5	41.2	65.2	53.1
Ngaahi Me'a Kehe:	164.1	153.8	183.6	182.1	205.8	215.6	305.2	352.0
Ngaahi Ngāue, Vahe & Fe'ave'aki Pa'anga (palanisi)	397.3	366.2	490.4	520.0	566.5	593.1	785.6	906.2
Pa'anga Hū mai	269.7	256.9	315.0	349.9	375.3	383.4	505.0	585.4
Pa'anga Hū atu								
Pa'anga Talifaki 'a e Pule'anga 'i mili (miliona pa'anga)	170.5	203.8	246.1	263.3	274.4	289.7	354.9	407.9
Lahi'o e māhina 'o e koloa Hū mai 'e lava 'e he Pa'anga Talifaki 'i Muli 'o Totongi	7.1	7.7	8.5	9.1	9.1	8.1	7.2	7.4

Ma'u'anga Fakamatala: Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga

Savea Fakapa'anga, 2009/10–2016/17

(Pa'anga 'i he Miliona, tukukehe kapau 'e toki faka'ilonga'i atu)	2009/10	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17
Ngaahi Koloa Muli Haohaoa	164.8	215.2	235.3	258.6	265.9	285.9	338.2	409.9
Ngaahi Koloa Muli	186.7	221.6	251.0	268.8	281.7	297.1	373.3	434.4
Ngaahi Mo'ua Muli	-21.9	-6.5	-15.7	-10.2	-15.8	-11.2	-35.1	-24.5
Ngaahi Koloa Fakalotofonua Haohaoa	126.6	84.1	59.1	56.4	74.2	62.0	53.6	26.0
Ngaahi Mo'ua Fakalotofonua Haohaoa	243.1	208.4	165.5	167.4	177.8	206.0	247.0	278.0
Pule'anga (Haohaoa)	-29.1	-32.5	-47.1	-29.2	-34.1	-26.9	-29.4	-51.5
Kautaha Fakapule'anga 'Ikai Fakapule'anga	19.6	13.2	10.1	13.1	36.6	41.8	40.4	42.8
Sekitoa Taautaha	252.6	227.7	202.5	183.5	175.3	191.1	236.0	286.7
Ngaahi Pangikē 'Ikai Fakapa'anga 1/	-8.1	-10.9	-7.2	-8.8	-4	-3.9	-3.8	-4.2
Ngaahi Me'akehe (Haohaoa)	-108.4	-113.4	-99.2	-102.2	-99.6	-140.1	-189.6	-247.8
Fakakātoa 'o e Pa'anga Fakalotofonua (M2)	291.5	299.2	294.4	314.9	340.0	348.0	391.8	436.6
Pa'anga Liliu Vave (M1)	90.1	96.9	119.3	152.1	174.6	188.2	216.5	237.9
Pa'anga 'i Tu'a 'i he Pangikee	26.8	27.3	31.3	32.1	40.1	45.4	48.5	61.9
Fakahū Pa'anga Taimi Nounou	63.3	69.7	88.0	120.0	134.4	142.7	168.0	176.0
Pa'anga Liliu Taimi Vave/Liliu Taimi Loloa	201.4	202.3	175.1	162.7	165.4	159.8	175.3	198.1
Fakahū Pa'anga	46.4	51.0	41.4	43.0	44.2	49.7	59.4	63.8
Fakahū Pa'anga Taimi Loloa	142.9	139.5	121.8	110.1	109.2	98.6	103.7	124.4
Ngaahi 'Akauni Pa'anga Muli	12.0	11.8	11.9	9.7	12.0	11.5	12.2	9.8
Feliiliuaki fakapeseti (%) fakata'u								
Ngaahi Koloa Muli Haohaoa	35.9	30.6	9.3	9.9	2.8	7.5	18.3	21.2
Ngaahi Koloa Muli	21.2	18.7	13.3	7.1	4.8	5.5	25.6	16.4
Ngaahi Mo'ua ki Muli	-33.1	-70.3	141.5	-35.0	54.9	-29.1	213.4	-30.2
Ngaahi Koloa Fakalotofonua Haohaoa	-18.9	-33.6	-29.7	-4.6	31.6	-16.4	-13.5	-51.5
Sekitoa Taautaha	-16.6	-9.9	-11.1	-9.4	-4.5	9.0	23.5	21.5
Pa'anga Fakalukufua Fakalotofonua (M2)	5.1	2.6	-1.6	7.0	8.0	2.4	12.6	11.4
Pa'anga Liliu Vave (M1)	15.7	7.5	23.1	27.5	14.8	7.8	15.0	9.9
Pa'anga Liliu Vave/Liliu Taimi Loloa	1.0	0.4	-13.4	-7.1	1.7	-3.4	9.7	13.0
I he Pa'anga 'Amelika								
Ngaahi Koloa Muli Haohaoa	82.4	126.6	130.7	141.8	147.7	135.6	153.2	186.3
Ngaahi Koloa Muli	93.4	130.4	139.4	147.4	156.5	140.9	169.1	197.5
Ngahi Mo'ua ki Muli	-11.0	-3.8	-8.7	-5.6	-8.8	-5.3	-15.9	-11.1
Ngaahi Me'akehe:								
Lahi e Vilo e Pa'anga (GDP/M2)	2.4	2.6	2.7	2.5	2.4	2.4	2.3	2.2
Fetongi Pa'anga (pa'anga Tonga ki he pa'anga 'Amelika: faka'osinga 'o e ta'u)	2.0	1.7	1.8	1.8	1.8	2.1	2.2	2.2

Ma'u'anga Fakamatala: Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga